

Новітня доба

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

НОВІТНЯ ДОБА

ВИПУСК 1
ЛЬВІВ 2013

Друкується за рішенням Вченої ради
Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України

УДК 94(477)“19/20”

Новітня доба / [відп. ред. Ігор Соляр]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2013. – Вип. 1. – 238 с.

У збірнику вміщено статті і повідомлення, в яких проаналізовано актуальні проблеми української і всесвітньої історії новітньої доби, зокрема – українського руху напередодні та в роки Першої та Другої світових війн. Окремі статті присвячено дискусійним питанням післявоєнного період (середина та друга половина ХХ ст.). Збірник складається з рубрик: наукові публікації, особлива думка, науковий дебют, публікація документів, спогади, рецензії.

Редакційна колегія:

д. і. н., Ігор Соляр (відп. редактор), д. і. н., проф. Степан Качараба, доктор габ. Євгеніуш Коко, д. і. н., проф. Микола Литвин, д. і. н., проф. Іван Патер, к. і. н. Олег Піх, д. і. н., проф. Олександр Рубльов, к. і. н. Олександра Стасюк (заст. відп. редактора).

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ
КВ № 19970–9770Р від 17.05.2013 р.

ISBN 978-966-02-7334-4

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013

ВІД РЕДАКЦІЇ

Відділ новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України започатковує видання нового періодичного збірника наукових праць “Новітня доба”.

Новітня доба відображає сучасний період історії, який охоплює ХХ - початок ХХІ ст., тобто добу індустріального та становлення постіндустріального суспільства. Дискусійною залишається проблема періодизації новітньої історії. Російські історіографи (М. Сівачов, Є. Язьков) пропонують відкривати новітній період всесвітньої історії 1918 роком (після завершення Першої світової війни), мотивуючи її визначальним впливом на подальший історичний поступ. Англійський історик Е. Гобсбаум вважає початком новітнього часу 1914 рік – рік розв'язання Першої світової війни, проводячи ідею, що Перша і Друга світова війни, а також численні конфлікти визначали весь перебіг подій упродовж ХХ – ХХІ ст. Цю ж позицію поділяє український дослідник С. Кульчицький. С. Віднянський вважає початком періоду новітньої історії Першу світову війну (1914 - 1918), як найвагомішу подію ХХ ст.

І. Лисяк-Рудницький пропонував застосувати періодизацію української історії до загальносвітової схеми. Зокрема він вважав, що початок модерної доби пов'язаний з Люблінською унією 1569 р., а сама ця доба складається з «ранньо-новітньої», і власне «новітньої» історії. Вододілом між першою і другою є кінець ХVІІІ ст.

Обґрунтованою вважаємо концепцію англійського історика Дж. Гренвілла та українського історика А. Трубайчука, які пропонують покласти в основу періодизації новітнього часу економічні й соціальні чинники, а саме перехід від товарного до монополістично-корпоративного виробництва, розвиток індустріального суспільства, зростання в його житті ролі його пересічних членів (поява масових профспілок, політичних партій, громадських рухів), взаємодію культур, що зрештою зумовило й ті політичні зміни, які відбувалися в демократичних суспільствах у ХХ – початку ХХІ ст. Такий підхід підтримується більшістю науковців нашого Інституту.

Даний збірник покликаний актуалізувати широкий спектр проблем української та всесвітньої історії Новітньої доби. Редколегія цінуватиме, передусім, власний науковий погляд дослідників на ту чи іншу проблему новітньої історії, сприятиме дискусії щодо окремих гострих проблем історії ХХ – початку ХХІ століття.

Іванна ЧЕРЧОВИЧ

ПРОФЕСІЙНА РЕАЛІЗАЦІЯ ЖІНОК КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ГАЛИЧИНИ

Проаналізовано основні сфери професійної зайнятості жінок у Галичині на зламі ХІХ–ХХ століть. Ідеї жіночої емансипації, поступово проникаючи в консервативне галицьке суспільство, втілювалися тут у вимогах розширення освіти для жінок і можливостей їх самостійного заробітку. Ринок праці поступово урізноманітнювався. Найпоширенішою формою зайнятості для освічених жінок була професія народної вчительки. Жінки з нижчих соціальних верств здебільшого мусили працювати служницями. Здобуття професії жінками змінювало уявлення про те, що заміжжя є єдиним шляхом реалізації жінки. Щоправда, погодити професійну працю і сімейні обов'язки у більшості випадків тогочасним жінкам не вдавалося. Лише одиниці з них змогли добитися значних успіхів у професійній сфері.

Ключові слова: жінки, професійна реалізація, українське суспільство Галичини зламу ХІХ–ХХ століть.

Період другої половини ХІХ – початку ХХ століття для жінок у Галичині став часом значних перетворень. Ці зміни були визначені політичними, соціально-економічними, ідейно-культурними трансформаціями, які переживало тогочасне галицьке суспільство. Емансипація жінок як складова цих процесів проектувала щоразу нові суспільні прочитання жіночих статусів, надаючи особливої актуальності темам їх виховання, освіти, громадської та професійної діяльності. Перелік доступних для жінок професій постійно зростав. У часі „перших” учительок, телеграфісток, поштарок, лікарок традиційні, зосереджені насамперед навколо дому й сім'ї, уявлення про сфери реалізації жінки зазнавали доповнень і ревізій. Через тенденцію до збільшення кількості випускниць жіночих навчальних закладів і зростання їх присутності в тих сферах, що донедавна вважалися чоловічими, перспектива самостійного утримання, яку відкривала професія, все частіше ставала не лише амбіцією найбільш „поступових”, а й реальністю тих, хто цього найбільше потребував.

Окрема професія у громадській думці галичан була прерогативою чи нещастям (в індивідуальній інтерпретації) передусім самотніх жінок. Чи то з власного вибору, чи з життєвої необхідності самотність жінки супроводжувалася необхідністю самій дбати про „будучність”. Феміністська критика кінця ХІХ століття, що стосувалася доступу жінок до середньої освіти (ліцею і гімназії), а згодом і до університету, серед іншого, ґрунтувалася на тезі про неможливість без належної освіти здобувати жінками достойно оплачувані посади. Тому закономірно центральною залишалася тема заміжжя, яке, на переконання феміністок, давно перестало бути результатом

кохання, перетворюючись в акт економічного розрахунку. Найбільш далекоглядні критики говорили про супроводження таких явищ не лише нещасливими шлюбами, а й джерелами розвитку проституції та деморалізації суспільства¹.

Доступ жінок до кожної нової професії традиційно мав узгоджуватися з їх „натуральними” (іншими словами, властивими „жіночій природі”) вміннями і здібностями. На думку однієї з дописувачок до „Червоної Русі” в 1890 р., достойними заняттями для жінок були професії пов’язані з ручними роботами (кравецтво, шиття, моднярство), доглядом за хворими (акушерська справа), вихованням молоді (вчителювання), а також робота в поштовій, телеграфній і залізничній службі, у сфері промислу і торгівлі, бухгалтерії, у галузі „изящныхъ искусствъ”². Такий перелік „придатних” професій загалом відображав усі можливі варіанти. За даними крайової статистики, у Галичині жінок, зайнятих у ткацькому промислі в 1890 р., серед так званих „самостійних”³ було 328 осіб на противагу 4 353 чоловікам, у торгівлі – 6 184 (чоловіків – 40 635), серед службовців – 1 923 (чоловіків – 7 136), серед представників так званих ліберальних професій (письменників, акторів, журналістів тощо) – 232 жінок (2 506 чоловіків)⁴. На тлі таких порівнянь вигідно вирізнялася статистика вчителів. Щоправда, часткова фемінізація освітньої сфери на зламі ХІХ–ХХ століть стосувалася лише початкової школи⁵.

Професія вчительки була однією з найбільш поширених серед українок. Її популярність, з одного боку, пояснювалася відсутністю реальних альтернатив з огляду на можливості жіночої освіти, а з іншого – своєю „модю” на національне виховання (заданою суспільно-політичною міжнародною риторикою), яка мала бути реалізована також і через школу. Для жінок, які обирали вчителювання, воно нерідко ставало даниною власному розумінню національного обов’язку. Марія Микецей – учителька с. Деліїв поблизу Галича – в листі до дядька Романа Заклинського мотивувала свій професійний вибір, тим, що „не хотіла бим умерти не причинившись хоть чим

¹ Детальніше див.: Sikorska-Kulesza J. „W niewoli ciała i ducha” – organizacje kobiece wobec problematyki seksualności na początku XX wieku / J. Sikorska-Kulesza // *Kobieta i rewolucja obyczajowa. Społeczno-kulturowe aspekty seksualności. Wiek XIX i XX* / pod. red. A. Żarnowskiej i A. Szwarca. T. IX. – Warszawa, 2006. – S. 284–285.

² О образовании женщин // *Червоная Русь*. – Львів, 1890. – Ч. 153. 10 (22) іюля. – С. 1.

³ У статистичних збірниках верифікація виробничо зайнятого населення була такою: 1) самостійні виробники; 2) особи зайняті як службовці, керівники та інші робітники; 3) члени родин і домашні без власного способу заробітку; 4) домашня служба.

⁴ *Podręcznik statystyki Galicyi* / Pod red. Tadeusza Pilata. – Т. 6. – Cz. 1. – Lwów, 1900. – S. 14; Загалом серед виробничо зайнятого населення Східної Галичини у 1890 р. жінки становили 44,9 %. При цьому варто зазначити, що австрійська статистика під словом „працюючий” розуміла всіх представників рільничого та промислового робітництва, членів сімей власників приватних селянських господарств, працівників ремісничих майстерень і тих, що працювали на промислах. (Детальніше див.: Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст / О. Маланчук-Рибак. – Чернівці, 2006. – С. 117.)

⁵ Так, наприклад, кількість випускників учительських семінарій зі складеним кваліфікаційним іспитом учителів виділових шкіл у часовому проміжку від 1884 по 1898 рр. була майже рівною: чоловіків – 50,08 %, жінок – 49,92 %. (*Podręcznik statystyki Galicyi* / Pod red. Tadeusza Pilata. – Т. 6. – Cz. 1. – Lwów, 1900. – S. 89).

небудь „малому братові” та хоть мікроскопічно оплатити довг народний, на котрого так працюю”⁶. Учительська професія відкривала простір для широких громадських ініціатив. Не випадково, саме з числа вчительок найчастіше ставали активними громадськими діячками, письменницями чи поетесами. Найяскравіші приклади цього – Уляна Кравченко, Климентинія Попович, Константина Малицька.

Українське суспільство вітало і навіть заохочувало громадську активність учительок. Газета „Діло”, пишучи про проведене в Косові дитяче свято, наголошувала, що „за сей перший у нас діточий пир належить ся правдиве признане тутешній учительці п. Роговській, котра, яко ревна учителька і щира руска патріотка не щадила ні труду, ні часу, щоби виставу віддати артистично”⁷. У 1904 р. видання подало ширший коментар стосовно справи учительки школи с. Викторів (Станіславівського повіту) Марії Трусевичівни, яка за рішенням окружної шкільної ради була звільнена з посади за звинуваченням у зберіганні заборонених соціалістичних брошур – „Страйк і бойкот” та „Свинська конституція”⁸. На думку редакторів, справжньою причиною появи цієї справи була громадська активність жінки, передусім її чітка національна позиція. Образ „народної учительки” як виховательки неосвічених селян і провідниці майбутнього національно свідомого українства традиційно фігурував як приклад патріотичної жертвності. У таких контекстах преса дуже співчувала долі українських учительок на провінції, друкуючи замітки, дописи і статті про труднощі їх щоденного існування, часто у непридатних для життя і роботи умовах. Героїні цих дописів щоразу були змушені боротися за власну посаду з місцевою, як правило, польською владною бюрократією⁹. Ці повідомлення найчастіше були пов’язані з умовами життя незаміжної жінки в селі, з можливою не лише національною, а й статевою дискримінацією.

Місійне прочитання професії, очевидно, не могло бути однаково прийнятним для всіх вчителів. Прагматика щоденного життя вносила в такі інтерпретації свої корективи. Анеля Дзержинська – приватна вчителька у листі до подруги Євгенії Любович (у заміжжі Барвінської) з цього приводу писала: „Вчительська професія є однією з тих, якої хапаємося або з правдивого замилювання (що дуже рідко трапляється) або з необхідності і власне через те, що з необхідності не є однаково всім зрозуміла. Кожний має про неї свою думку!”¹⁰. Викладаючи приватно, постійно перебуваючи в домі роботодавців, у середовищі, яке відрізнялося від звичного, за відсутності товариського спілкування і знайомств, молода жінка називала свою роботу майже засланням, іронією її долі, яка кудись поділа „золоті часи свободи”. Розклад денного розпорядку приватної вчительки корегували порядки дому господарів. У випадку А. Дзержинської

⁶ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (далі – ЛННБ ім. В. Стефаника), відділ рукописів, ф. 48 (Заклинські), спр. 6-г / п. 2, арк. 15–16 (Лист Микецей Ольги до Заклинського Романа, 8 квітня 1902 р.).

⁷ Діточе сьвято в Косові // Діло (Львів). – 1904. – Ч. 11. – 15 (28) січня. – С. 3.

⁸ В. З. Доля руского учительства в Галичині (Допись) // Діло. – 1904. – Ч. 21. – 27 січня (9 лютого). – С. 1.

⁹ Доля учительки // Діло. – 1901. – Ч. 169. – 28 липня (10 серпня) – С. 3; Судьба учительниць в Галичині // Галицкая Русь. – 1891. – Ч. 195. – 1 (13) декабрия. – С. 3; Нападъ на учительку // Галичанин. – 1893. – Ч. 33. – 13 (25) лютого. – С. 3.

¹⁰ ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів, ф. 11 (Барвінські), спр. 290 / п. 87, арк. 5–6 (Лист А. Дзержинської до Є. Барвінської, Мельниця 15 липня 1875 р.).

заняття з її двома ученицями відбувалися до обіду і після, вечори, як правило, були вільні. Цей час вона проводила за читанням або розмовами з панями дому.

Конкуренція у здобутті вчительської посади серед жінок була достатньо великою, особливо в містах. Звично важливу роль у цьому процесі відігравали практики nepotизму і покровительства¹¹. У листі до брата Ярослава Софія Грушкевич описувала складнощі отримання посади у Львові, відтак пошуки альтернатив своєї професійної реалізації: „А тепер Ти щось скажу, но ся дуже не сьмії, взяла лекцію, – приготую до матури одну панну, під зарядом вуйка Тисовского [...] У Василянок не дісталам, помимо цілком певного пообіцяня, навіть вже оголошена в інституті о. Гузара. Сголосила ся до тої посади п. Барвінська (помимо що ся так пізно сголосила), і яко п. Барвінська отримала первенство”¹². Як свідчать матеріали родинного листування Барвінських, чимало вчительок (родичів і знайомих) намагалися працевлаштуватися за допомогою впливів Олександра Барвінського. Цікаво, що часто такі звернення були опосередковані – адресовані спершу дружині Євгенії чи доньці Ользі. Так, до прикладу, старалися про вигідне для себе місце вчителювання Вікторія Любович, Фалина Огоновська, Антоніна Паховська та ін. Просячи Є. Барвінську за допомогою чоловіка подбати за вигіднішу посаду, Вікторія Любович писала, що за дванадцять років праці жодного разу не могла «допроситися» посади в місті. Остання давала чимало переваг: достойніші умови праці, краща оплата, ширші можливості для підзаробітку приватними лекціями¹³. Цікаво, що сама Ольга Барвінська за умови великого конкурсу на вчительське місце зверталася за допомогою навіть до митрополита Андрея Шептицького¹⁴.

Для жінок одним із головних здобутків професії була можливість самостійного утримання. Економічна незалежність позбавляла від необхідності звітувати про витрати, дозволяла облаштувати свій побут. Меланія Грушкевич – тоді працівниця пошти у містечку Комарно, – писала: „купила собі золотий годинник дуже ся тішу ним. Що маю собі жалувати правда? Тільки того. Гроші троха складаю маю вже в касі ощадности 80 корон. В Комарні сьміяли ся з мене що як так буду складати то готовам за кілька десятиліть, кілька тисяч зложити”¹⁵. Тоді ще незаміжня наймолодша донька

¹¹ Там само. – Спр. 43 / п. 7, арк. 24–25 (Лист Ольги Барвінської до батька Олександра, Львів 17 травня 1901 р.).

¹² Там само. – Ф. 41 (Грушкевичі), спр. 54 / п. 3, арк. 10–11 (Лист Софії Грушкевич до брата Ярослава Грушкевича, 23 вересня 1896 р.).

¹³ Там само. – Ф. 11, спр. 401 / п. 3, арк. 2 (Лист Вікторії Любович до Євгенії Барвінської, Грималів, 16 січня 1900 р.).

¹⁴ Батькові так описувала цей візит: „Ми (з мамою. – І. Ч.) були коротенько. Я сказала в кількох словах, а він каже, я собі те запишу, щоб я не забув. А до кого то найлучше з радців піти?.. Я не дала на те певної відповіді, сказала що передовсім мають на се вплив інсп. народ. шкіл. Бо щож ему буду говорила. На те він сказав. Я легко довідаюсь де то удатись. Отже виджу що pomoже. Питавсь чи маю кваліфікацію до того. Сказалам що маю. Не було часу, і не випало мені хвалитись яка моя кваліфікація. Але може як Татунцьо буде писав то прошу згадати про то, що маю вже від 5 літ всі іспити з відзначеням. Згадала що вже сама ходжу, бо Татови не дуже приємно. Він на те сказав, очевидно я розумію, що то не приємно ходити за донькою” (Там само. – Спр. 43 / п. 7, арк. 31–32 (Лист Ольги Барвінської до батька Олександра Барвінського, Львів, 27 травня 1901 р.).

¹⁵ Там само. – Ф. 41, спр. 55 / п. 3, арк. 67–68 (Лист Марії Грушкевич до брата Ярослава Грушкевича, 8 березня 1902 р.).

Теофіла Грушкевича свої заощадження могла пов'язувати і з можливим майбутнім заміжжям. Економічний капітал нареченої нерідко ставав стартом для матеріального забезпечення молодої сім'ї. Мова йшла не лише про посаг, необхідність якого в другій половині XIX – на початку XX століття в галицькому суспільстві розумілася як традиційно бажана¹⁶, а й про власні накопичені жінкою кошти до заміжжя. Священик Осип Пристай у спогадах згадував, що гроші, зароблені його дружиною Ольгою на вчительській посаді, стали матеріальною основою їхнього подружжя на початках спільного життя, оскільки в молодого Пристая по завершенні семінарії залишилися самі лише непогашені борги¹⁷.

Першою українською установою, що почала приймати на роботу жінок, був стрийський банк. Наприклад, Ольга Тишинська-Бачинська працювала тут із 1897 р. бухгалтером, а з 1911 р. стала членом дирекції¹⁸. До поодиноких прикладів самостійної підприємницької діяльності жінок належить Ольга Левенець, яка в 1907 р. заснувала фабрику хімічних виробів у Львові¹⁹. З початком 1900-х років дедалі більше жінок обіймали посади секретарок, касирок, контролерок. Цьому, зокрема, сприяв дозвіл жінкам на рівні з чоловіками здавати кваліфікаційний іспит на громадських урядників, ухвалу про який у 1904 р. видав Крайовий виділ. До іспиту допускали жінок, що були „австрійськими горожанками, знають крайові мови, поводять ся бездоганно і мають відповідний степень образования”, тобто закінчили 7 класів виділової школи. На посаду секретарки вимагали також знання законодавства, на посаду касирки і контролерки – знання бухгалтерії та діловодства²⁰.

Економіка щоденного життя диктувала відповідні комерційні ініціативи і з боку жіночих організацій. Ще з 1877 р. у Львові діяло польське товариство „Praca kobiet”. Його українським аналогом став жіночий промисловий кооператив „Труд”, заснований з ініціативи „Клубу русинок” у 1900 р. Організація мала на меті поєднати працю і навчання: кооператив виробляв і продавав тканини і одяг, які виготовляли самі жінки, а на зароблені кошти заснував школу крою, шиття і бухгалтерії для тих, хто хотів освоїти відповідний фах²¹. Вартість навчання залежала від обраного курсу і коливалася від 4 до 15 корон на місяць. Заняття проводилися щодня від 15 до 17 год., окрім неділь і свят²².

¹⁶ Pudłocki T. „Blichtr salonu, wojna przeciw pyłkowi czy zarządzanie ogniskiem domowym?” Rola kobiety w gospodarstwie domowym w Galicji Wschodniej okresu autonomii / T. Pudłocki // *Kobieta w gospodarstwie domowym. Ziemie polskie na tle porównawczym* / Pod red. K. Sierakowskiej i G. Wyder. – Zielona Góra, 2012. – S. 141.

¹⁷ Пристай О. З Трускавця у світ хмародерів: Спомини з минулого й сучасного / О. Пристай. – Львів – Нью-Йорк, 1935. – Т. 2. – С. 83.

¹⁸ До слова, згодом львівське підприємство „Дністер” не прийме її на роботу на тій підставі, що її присутність могла б заважати роботі чоловіків (Див. детальніше: Жінка (Львів). – 1937. – 15 лютого. – С. 4).

¹⁹ Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України 1884–1939 / М. Богачевська-Хом'як. – Київ, 1995. – С. 146.

²⁰ Нове поле для женщин // Руслан (Львів). – 1904. – Ч. 270. – 30 листопада (13 грудня). – С. 3.

²¹ Богачевська-Хом'як М. Дума України – жіночого роду / М. Богачевська-Хом'як. – Київ, 1993. – С. 55.

²² Товариство „Труд” у Львові // Діло. – 1903. – Ч. 10 і 11. – 15 (28) січня. – С. 4; Дирекция товариства „Труд” // Діло. – 1903. – Ч. 13 і 14. – 17 (30) січня. – С. 3.

Популярність цього підприємства серед русинок була чималою, про що свідчили звіти його річних прибутків²³.

За матеріалами газетних оголошень найбільш затребуваними жіночими вакансіями на ринку праці були: управительки домашнім господарством, інструкторки чи приватні учительки для дітей та доглядальниці за хворими. Серед вимог до кандидаток, як правило, вказували соціальний статус (здебільшого шукали незаміжніх або вдів), кваліфікацію, вік („старша невіста”, „панночка”), нерідко чітко регламентували „руську” національність, а також стан здоров’я, моральну поведінку та відсутність шкідливих звичок. Приблизно співмірною попиту була і пропозиція: за оголошеннями найчастіше роботи потребували випускниці учительських семінарій та вдови. Для останніх поширеним джерелом підзаробітку у містах ставали облаштування так званих станцій для учнівської чи студентської молоді з провінції, яка приїжджала сюди на навчання²⁴, або ж прийняття посади помічниці чи управительки в священницькому домі. У відповідному рекламному поданні жінки, як правило, вказували колишній соціальний статус чоловіка чи власне походження: „вдова по вищій уряднику”, „вдова зі священницької родини” тощо²⁵. Найчастіше вакансії на таку роботу мали повдовілі священники, що шукали жінки „до заряду дрібним господарством на селі”.

Однією з найбільш затребуваних (однак від цього не найбільш високооплачуваних) професій для жінок у місті була домашня служба. У цій ділянці роботи в Галичині станом на 1900 р. було зайнято 76 тис. 482 жінки, що майже вдесятеро переважало чоловічий склад²⁶. Свою роботу служниці могли втратити коли завгодно, так само, як і покинути її під будь-яким зручним приводом: письмове оформлення їхньої праці було рідкістю, натомість найчастіше роботодавці й робітниці обходились оголошенням усного переліку обов’язків. Щоправда, існувала практика книжечок з рекомендаціями, що їх власниці пред’являли як певне засвідчення своєї кваліфікації, добропорядності чи надійності, однак судити про масштаби їх поширення доволі важко. Робота на службі, зазвичай, трактувалася як тимчасова, що з огляду на конкретні обставини життя служниці була або засобом для досягнення мети, – у випадку неодружених дівчат, які таким чином складали гроші на придане чи самостійно себе забезпечували, – або ж результатом економічної скрути, відсутності

²³ Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху... – С. 416.

²⁴ Згадуючи свій львівський побут 70-х років XIX ст., о. Филімон Тарнавський писав про трьох знайомих йому вдів по священниках, які брали на помешкання студентів і гімназистів, так: «доми тих трьох вдів підтримували руське життя у Львові й у тому їх велика заслуга, бо з тих студентів, що там мешкали та перебували завжди в руській атмосфері, виросли пізніше визначні працівники на українській ниві». (Тарнавський Ф. Спогади: Родина хроніка Тарнавських як причинок до історії церковних, священницьких, побутових, економічних і політичних відносин у Галичині в другій половині XIX сторіччя і в першій декаді XX сторіччя / Ф. Тарнавський. – Торонто, 1981. – С. 25).

²⁵ Вдова // Діло. – 1903. – Ч. 4. 7 (20 січня). – С. 3; Молода вдовиця // Діло. – 1908. – Ч. 158. – 17 (4) липня. – С. 4.

²⁶ Разом чоловіків і жінок, що займалися домашньою службою у 1900 р. налічувалося 84 318 осіб, з них русинами (за мовою спілкування) були – 14 893 особи. (Podręcznik statystyki Galicyi / Pod red. T. Pilata. Lwów, 1908. – Т. 8. – Cz. 1. – S. 10).

засобів для існування – у випадку наймання на домашню службу вдів, розлучених жінок чи самотніх²⁷.

Загалом сприймання служниць у громадській думці було радше критичним. Поширеним було твердження, що жодна праця не могла бути гіршою від праці на службі, бо звідти був лише один крок до проституції²⁸. Порівняно менші можливості поширення пліток, що давало велике місто, у поєднанні із його щоденними „спокусами” для молоді дівчини часто ставали складним життєвим іспитом. Сюжети про можливі романтичні стосунки служниць із господарями домів курсували не лише на рівні приватного листування, а й популярної публіцистики²⁹. Назвати безпідставними такі застереження важко. За кількістю обвинувачених у кримінальних справах беззаперечне лідерство займали жінки, які декларували джерела свого утримання як „слуга” або „зарібниця”. Очевидно, такі негативні конотації навколо жінок, що утримувалися зі служби, і загальна думка про непристойний спосіб їхнього життя, головно і стали причиною програшу позову 20-річної служниці Файги Шіффербанер проти свого роботодавця, власника львівського шинку на Бернардинській площі, 45-річного Соломона Рудьо. Перебуваючи на дев’ятому місяці вагітності, жінка в суді вимагала покриття коштів на утримання себе й дитини, оскільки, за її твердженням, завагітніла в результаті зґвалтування підсудним. Соломон, натомість, заперечував будь-яку свою причетність до цієї дитини, принагідно натякаючи на розпусність і неморальність служниці, що, за його спостереженнями, „вибігала щохвилі з дому і ставала на брамі особливо вечорами”. Прикріплені до справи висновки лікаря, який оглядав жінку, підтверджували період зачаття дитини з вказаними у справі датами зґвалтування. Однак лікар вважав слушним додати, що при врахуванні будови тіла позивачки і її віку „була б вона в змозі в разі замаху на її цноту одному мужчині чинити дієвий спротив і могла б сильніше оборонятися”³⁰. Вина підсудного в цій справі залишилася недоведена.

Спільний побут, що міг тривати роками, робив служницю невід’ємною частиною дому і формував різні моделі стосунків: від традиційно підлеглих, що безперечно переважали, до дружніх чи навіть родинних, що радше були винятками, проте траплялися³¹. Прийняття домашньої служби визначало стандарт щоденного життя слуги на період служби відповідно до порядків, звичаїв і звичок родини, до якої вона наймалася, осо-

²⁷ Теофіл Грушкевич з цього приводу записував: „Нині списав собі родовід моєї рідної тітки Мінодори Зелінської [...] Зелінські мали три дочки – дві померли незамужні – бідні тиняли ся по службах. Одна з них Марина була якийсь час в Опаці якийсь час за життя моїх родичів на господарстві моєї сестри” (ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів, ф. 41, спр. 123 / п. 24, арк. 197 (Запис у щоденнику Т. Грушкевича, 6 вересня 1909 р.))

²⁸ Lisak A. Miłość, kobieta i małżeństwo w XIX wieku / A. Lisak. – Warszawa, 2009. – S. 230.

²⁹ Отчаяние изъ любви // Галицька Русь. – 1891. – Ч. 25. – 5 (17) мая. – С. 3.

³⁰ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові), ф. 152 (Крайовий суд, кримінальний відділ), оп. 2, спр. 15668, арк. 11 (Дело по обвинению Рудьо Шимона (Симеона) в изнасиловании женщины).

³¹ Зі щоденника Т. Грушкевича: „По полудне о годині пятій в костелі св. Анни держав я і моя жінка дитину до хресту у нашій бувшій служниці Антосі (Коцурівної) зам. Заньтовскої. Дитину назвали Яніна Мария. Більше кумів не було” (ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів, ф. 41, спр. 123 / п. 24, арк. 58 (Запис у щоденнику Т. Грушкевича, 2 липня 1906 р.)).

бистої культури її представників і їх суспільних переконань³². Певне значення мали й національні контексти. Так, до прикладу, національний аспект тогочасного львівського повсякдення робітниць відмічав Теофіл Грушкевич, записавши в щоденнику уривок з розмови двох міщанок „з простого люду”, датований червнем 1913 р., що його випадково почув на вулиці: „Одна з них дуже нарікала, що не може найти доброго місця яко сторожиха, бо всюди вимагають, щоби була латинського обряду, она прецінь не буде Польку удавати та радше служби відрече ся, як свого обряду. Що во восьми місцях так їй сказали”³³. Очевидно, що така замітка автора дає змогу лише конструювати можливість існування схожих суперечок, а не стверджувати про масовість такого явища.

У 1898 р. газета „Dziennik Polski” опублікувала серію статей, присвячених львівським робітницям. Була проведена „Ankieta w sprawie robotnic chrześcijańskich”. Збір матеріалів відбувався шляхом опитування жінок, зайнятих професійно, про умови їх праці, кількість робочих годин і заробітків, якість життєвого рівня, ставлення працедавців та навіть проведення дозвілля. До роботи в анкетуванні було запрошено делегатів з 18-ти товариств міста Львова без різниці політичних переконань, засідання проходили у приміщенні товариства „Praca kobiet”. За час роботи „Анкети” було опитано жінок різних професійних груп: швачок, гаптувальниць, виробниць рукавичок, прачок, прасувальниць, працівниць друкарень і палітурних цехів, рознощиць газет та робітниць на будівництві.

Соціальна картина життя цих жінок, загалом, не вирізнялася особливою строкатістю: більшість працюючих були вихідцями з навколишніх сіл, що постійно або сезонно працювали в місті. Розмір заробітків залежав від освіти і навичок. У переліку найпоширеніших скарг робітниць були побиття, лайки, великі грошові штрафи за запізнення чи інші порушення робочого порядку, а також „брутальність” і „небачена зухвалість” з боку роботодавців чи інших чоловіків, зайнятих у їх ділянці роботи³⁴. На питання щодо читання книжок чи газет у часі дозвілля (було актуальним лише у випадку наявності елементарної початкової освіти), більшість відповідала, що після робочого дня не мали на це ані сил, ані бажання³⁵.

Даючи жінкам можливості заробляти на себе, місто водночас зменшувало їх шанси на створення власних сімей. Характер заробітків і особливості праці для жінок, загалом, були значно гіршими від аналогічних чоловічих прикладів. Свідчить про це як розмір заробленого (за даними статистики за ту ж роботу, що й чоловіки, жінки отримували в середньому на 25 % менше³⁶), так і умови праці, часто без урахування особливостей жіночого здоров’я. Крім того, відсутність родини нерідко була необхід-

³² Piotrowska-Marchewa M. O służących i ich pracodawczyniach w Warszawie na podstawie powieści Cecylii Walewskiej *Moje służby*. *Dziennik Marcysi* / M. Piotrowska-Marchewa // *Kobieta w gospodarstwie domowym. Ziemie polskie na tle porównawczym* / Pod red. K. Sierakowskiej i G. Wyder. Zielona Góra, 2012. – S. 153.

³³ ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів, ф. 41, спр. 123 / п. 24, арк. 428–429 (Запис у щоденнику Т. Грушкевича, 19 червня 1913 р.).

³⁴ Kronika. *Ankieta w sprawie robotnic chrześcijańskich* // *Dziennik Polski* (Lwów). – 1898. – Nr 125. – 6 maja. – S. 2.

³⁵ *Ibid.* – Nr 118. – 29 kwietnia. – S. 2.

³⁶ *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych wydane przez Krajowe biuro statystyczne* / Pod red. T. Pilata. – Tom XX. – Zeszyt I. – Lwów, 1903. – S. 26.

ною умовою здобуття чи утримання посади. Це особливо стосувалося найменш оплачуваних занять – робітників без кваліфікації чи тих, хто жив з поденної праці. Місце служниці, до прикладу, вимагало постійного перебування в домі роботодавців.

У медичній сфері зайнятості впродовж другої половини XIX століття жінки могли фігурувати лише у статусі акушерок та сестер милосердя. З цієї ділянки медицини, попри медикалізацію пологів, вони ніколи не виключалися³⁷. До 1900 р. можливостей спеціального лікарського фаху для жінок не було. Першою українкою з Галичини, що здобула вищу освіту, закінчивши медичні студії в 1894 р. у Цюріху та 1900 р. у Кракові, і першою лікаркою в Австро-Угорській імперії стала Софія Окуневська³⁸. У Східній Галичині в 1874 р. одна акушерка припадала на 1 745 жінок у віці понад 15 років. З кожним роком їх кількість постійно збільшувалася і у відсотковому співвідношенні станом на 1903 р. зросла на 143,59 %³⁹. Пологова практика в селах залишалась у віданні повитух – переважно старших жінок, чий медичні навик, як правило, були результатами багатого життєвого досвіду⁴⁰. У графі винятково жіночих хвороб і причин смерті крайова статистика фіксувала стабільну кількість померлих від „пологової гарячки”. Щороку її жертвами ставало близько 0,5 % усіх померлих, в абсолютних числах – 1200–1300 осіб⁴¹.

Повсякдення працюючих жінок щораз помітніше ставило питання про узгодження ними власної праці і материнства. Для міських робітниць воно було актуальним як з огляду на щоденну необхідність заробляти в прямому значенні цього слова на хліб, так і в контексті обмежених можливостей жінок планувати вагітність. Приватне життя незаміжніх найчастіше робило їх матерями нешлюбних дітей, дітовбивцями, звинуваченими у злочині абортів чи підкиданні дитини. Матері незаконнонароджених дітей зверталися до родичів, або ж до послуг платних доглядальниць, як правило жінок з близьких до міста сіл, що мали власних дітей, і „беручи зі Львова дітей з метою догляду”, латали діри в сімейному бюджеті (в середньому сума утримання коливалася від 4 до 6 корон на місяць).

У такому випадку шанси дитини на належне утримання були невеликими. Про це свідчить статистика дитячої смертності, зокрема дітей до 5 років. У 1880 р. Крайовий суд Львова розглядав справу жительки с. Сокільники Францішки Кошуби, запідозреної у вбивстві трьох дітей віком від півтора до трьох років, яких вона прийняла на виховання від трьох львівських служниць. Протягом одного тижня всі діти померли. Свідками в цій справі фігурували сусіди підсудної, що наполягали на її винуватості, звинувачуючи жінку в мордуванні дітей голодом, замиканні на весь день вдома одних без нагляду і, загалом, нечесному способі такого заробітку. Матері ж померлих дітей, натомість, не висували жодних претензій. Слідство так і не змогло

³⁷ Кобченко К. Початки вищої медичної освіти українського жіноцтва (кін. XIX – поч. XX ст.) / К. Кобченко // Українознавчий альманах. – Вип. 5. – Київ, 2011. – С. 128.

³⁸ Perkowska U. Studentki uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1894–1939. W stulecie immatrykulacji pierwszych studentek / U. Perkowska. – Kraków, 1994. – S. 11.

³⁹ Podręcznik statystyki Galicyi / Pod red. T. Pilata. – T. 8. – Cz. 1. – Lwów, 1908. – S. 63.

⁴⁰ Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX століття) / О. Кісь. – Львів, 2012. – С. 199–200.

⁴¹ Podręcznik statystyki Galicyi / Pod red. T. Pilata. – T. 6. – Cz. 1. – Lwów, 1900. – S. 43–44.

довести вини жінки, офіційною причиною смерті дітей стала хвороба – запалення легень⁴². Чи не найбільш одіозним випадком був суд 1890 р. над 40-річною жителькою с. Велика Воля Парашкою Максимішин. Представником жінки, обвинуваченої у вбивстві двох прийнятих на виховання дітей і запідозреної у смерті ще більше десяти, був один із найвідоміших тогочасних українських адвокатів Степан Федак. Жінка, будучи матір'ю двох власних дітей і дружиною господаря, власника нерухомості й восьми моргів ґрунту у Великому Полі, впродовж кількох років заробляла шляхом прийняття на виховання, як правило, незаконнароджених дітей зі Львова. Винесений смертельний вирок у цій справі згодом замінили 15-річною в'язницею з одноразовою темницею і постом щомісяця⁴³. Серед розглянутих у судовому порядку проваджень у другій половині XIX – на початку XX століття схожі справи, загалом, можуть знайти окрему класифікацію.

Серед представниць заможніших верств тогочасного українського населення узгодження власних професійних амбіцій із сімейним життям і його обов'язками рідко вирішувалося на користь професії. Фактично й сама необхідність цього вибору поставала нечасто: сім'я вважалася найважливішою сферою жіночої реалізації, що безпелеційно мала право абсорбувати весь час, вміння, здібності, талант. Євгенія Барвінська писала матері, що один із шанованих друзів її чоловіка, будучи в них у гостях, відзначив її малюнки і порадив їй розвивати художні здібності. На те, жінка відповіла, що їй не до того, оскільки тепер „живі портрети вирабляю, за пару місяців викінчу третій”, натякаючи на третю дитину, яка мала незабаром з'явитися⁴⁴. Анонсуючи шлюб провідної акторки українського театру „Руська бесіда” Марії Слободівни (в заміжжі Крушельницької), „Діло” пояснювало, що наречена вступає „з посеред слави, оплесків, з посеред нервового життя у тихе жите спокійне, в жите родинне”, а відтак припиняє професійну діяльність і переїжджає зі Львова на провінцію⁴⁵. Природність такого сценарію видавалася безпелеційною. Очевидно, найповніше свій талант, як і піаністка, хоровий диригент Євгенія Барвінська, так і акторка та письменниця Марія Крушельницька реалізували у своїх дітях. Досить згадати імена композитора Василя Барвінського чи поета Івана Крушельницького. Чи не найяскравішим прикладом жінки зламу XIX–XX століть, яка досягла вершин у своїй професії і беззаперечно реалізувала пов'язані з нею власні амбіції, була Соломія Крушельницька. Її успіх серед більшості українського суспільства був не лише причиною для національних гордощів, а й вершиною жіночої кар'єри. Приватне листування співачки свідчить, що саме заміжжя (а не професія), принаймні на піку її професійної діяльності, відіграло другорядну роль у життєвих планах. До М. Павлика вона писала: „Казала Вам якось раз, що я тепер ані можу, ані хочу гадати о подружю і взагалі не хочу нікому завадою бути, бо й сама завади не потребую. Противно мені треба спокою до праці і поступу, і

⁴² ЦДІА України у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 14965, арк. 1–38 (Справа Кошуби Францішки звинуваченої в ненавмисному вбивстві дитини. 1880 р.).

⁴³ Там само. – Спр. 16150, арк. 1–19 (Дело по обвинению домохазяйки Максимішин Параньки в детоубийстве. 1890 р.).

⁴⁴ ЛННБ ім. В. Стефаніка, відділ рукописів, ф. 11, спр. 36 / п. 6, арк. 108а (Лист Євгенії Барвінської до родичів Любівичів (батька і матері), Тернопіль, 26 липня 1883 р.).

⁴⁵ На дохід п-ни Марії Слободівної // Дѣло. – 1901. – Ч. 213. – 22 вересня (5 жовтня). – С. 3.

то такого спокою, щоби я могла цілу душу віддати артистизмові”⁴⁶. С. Крушельницька вийшла заміж у 1910 р. за італійського адвоката Чезаре Річчоні, досягнувши до того часу оперного тріумфу на всіх найбільших сценах Європи⁴⁷.

На зламі XIX–XX століть жінки в Галичині найчастіше знаходили себе у професії або через непогамоване ані упередженнями, ані власними стереотипами бажання, або ж через нагальну необхідність. Перше, обґрунтоване економічними інтересами життя, неспівмірно програвало другому. Водночас на потребу самостійного утримання жінок впливала низка чинників, передусім їх соціальне становище і статус. Для більшості інтелігенції саме заміжжя вирішувало проблеми майбутнього утримання. Проте, все охочіше надаючи спеціальну освіту донькам, батьки готували їх до можливості різних життєвих конфігурацій. Для представниць бідніших соціальних прошарків самостійний заробіток був вимогою існування. Формуючи лави, як правило, низькокваліфікованої робочої сили, вони нерідко ставали заручницями власного фаху, з усіма сформованими навколо нього проблемами і стереотипами.

Ivanna Chervovych. Women’s professional activity of the end of the 19th – the beginning of the 20th centuries: on the example of Ukrainian society in Galicia

The basic scope of professional employment of women in Galicia at the turn of the 19th and 20th centuries was analyzed. The ideas of women’s emancipation gradually penetrating the conservative Galician society were embodied here in the requirements of expanding education opportunities for women and their independent earnings. The labor market was diversifying gradually. The most prevalent form of employment for educated women was a profession of a teacher. Women from lower social classes mostly had to work as maids. Obtaining profession by women changed the idea that marriage is the only way to women’s self-realization. However, to combine professional work with family duties generally was not easy. Only a few were able to achieve a considerable success in their career.

Key words: women, professional activity, Ukrainian society in Galicia of the end of the 19th – the beginning of the 20th centuries.

Иванна Червович. Профессиональная реализация женщин конца XIX – начала XX века: на примере украинского общества Галичины

Проанализированы основные сферы профессиональной занятости женщин в Галичине на рубеже XIX–XX веков. Идеи женской эмансипации, постепенно проникая в консервативное галицкое общество, воплощались здесь в требованиях расширения возможностей для образования женщин и их самостоятельного заработка. Рынок труда постепенно возрастал. Наиболее распространенной формой занятости для образованных женщин была профессия народной учительницы. Женщинам из низших социальных слоев, главным образом, приходилось работать служанками. Профессиональная занятость

⁴⁶ Крушельницька Соломія. Спогади. Матеріали. Листування / Упоряд. М. Головащенко. – Т. 2. – Київ, 1879. – С. 226.

⁴⁷ Білавич Д. Соломія Крушельницька: шлях до вершин (1898–1906) / Д. Білавич // Соломія Крушельницька. Шляхи тріумфів: Статті та матеріали / Упоряд. П. Медведик і Р. Мисько-Пасічник. – Тернопіль, 2008. – С. 54–101.

женщин меняла представление о том, что замужество является единственным путем реализации личности женщины. Тем не менее, согласовать профессиональный труд и семейные обязанности в большинстве случаев женщинам в то время не удавалось. Лишь единицы из них смогли достичь значительных успехов в профессиональной сфере.

Ключевые слова: женщины, профессиональная реализация, украинское общество Галичины конца XIX – начала XX века.

Іван ПАТЕР

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ПЛАНАХ ЦЕНТРАЛЬНИХ ДЕРЖАВ І АНТАНТИ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті проаналізовано плани Центральних держав і Антанти стосовно українських земель напередодні Великої війни. Показано особливу зацікавленість ними іноземного капіталу та їх геополітичне значення у майбутній війні. Підкреслено міжнародну вагу українського питання.

Ключові слова: українські землі, українське питання, Галичина, Наддніпрянщина, Австро-Угорщина, Німеччина, Росія.

На зламі XIX–XX століть геополітичну ситуацію в Європі визначало прагнення великих країн – Німеччини, Франції, Великої Британії, Австро-Угорщини та Росії до нових завоювань, встановлення контролю над стратегічно важливими територіями, економічним визиском народів. Учасники майбутнього конфлікту, навіть частина малих європейських країн, переслідуючи корисливі цілі, готувалися до перегляду кордонів зі своїми сусідами. У Європі створено два потужні військові блоки: Троїстий союз (Німеччина, Австро-Угорщина й Італія) і Антанта (Франція, Росія та Велика Британія). Європейський мир став крихким і непевним¹.

Плани Центральних держав та Антанти щодо українських земель напередодні Першої світової війни досліджували у своїх працях вітчизняні (М. Лозинський, Є. Левицький, І. Крип'якевич, О. Реєнт, О. Кураєв, І. Кулінич, О. Сухий, О. Мазур, С. Троян та ін.) і зарубіжні (В. Біль, Ф. Фішер, П. Рорбах, О. Гетш, А. Бахтуріна та ін.) історики. Однак окремі питання, зокрема геополітичне значення українських земель у майбутній війні, нерідко висвітлюють діаметрально протилежно. Це призводить до появи в історичній літературі значних і необґрунтованих помилок у вивченні цієї проблеми. Неупереджене вивчення цієї теми зможе показати, що українські землі завдяки своєму геополітичному розташуванню, значним природним і людським ресурсам стали ареною запеклих воєнних дій ворогуючих блоків держав, а “українська ідея” – однією з головних причин війни.

На основі узагальнення здобутків історіографії, осмислення нових архівних документів і матеріалів у статті зроблено спробу розкрити: 1) плани Німеччини щодо розчленування Російської імперії за національними ознаками і створення з її західних частин, в тому числі й України, буферних держав з метою їх подальшої колонізації; 2) наміри Австро-Угорщини щодо зайняття у майбутньому Волині та Поділля, зі збереженням у складі монархії галицько-буковинських і закарпатських земель;

¹ Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна / О. Реєнт, О. Сердюк. – Київ, 2004. – С. 4.

3) політику Росії стосовно українських земель, яка визначалася принципом імперського центрризму та придушення будь-яких проявів національного сепаратизму, а також приєднанням Галичини і поборенням українського руху; 4) економічне значення українських земель для іноземного капіталу.

Характеризуючи тодішнє міжнародне становище в Європі І. Франко наголошував: “У другій половині 80-х років зайняли у нас і серед наших сусідів деякі події, що мали значний вплив на дальший розвій нашого національного життя. Була це пора політичного напруження між Австрією і Німеччиною, з одного, та Росією, з другого боку, пора заснування (спочатку потайно) так званого потрійного союзу для протидіаги Росії, з одного, і Франції з другого боку”².

Німецька політика на сході у суті до середини ХІХ ст. базувалася на добросусідських відносинах з Росією, яких на початках дотримувався й О. Бісмарк. Погляди першого німецького державного канцлера були спочатку спрямовані на Польщу і які у свій час, з німецької точки зору, могли бути виправдані, але пізніше така політика втратила цілковито свій зміст. Щоправда, наближення Росії до Англії та Франції в останні десятиріччя ХІХ ст. і, особливо, надзвичайна “приязнь” з останньою, заставили провідні німецькі кола ревізувати свою дотеперішню політику на сході³. Це дало підстави Бісмаркові стверджувати, що будь-які договори з Росією не варті навіть того паперу, на якому вони написані⁴.

У другій половині 80-х років ХІХ ст. почав формуватися інтерес Австро-Угорщини та Німеччини до української справи як до зовнішньополітичного чинника. До цього долучилося загострення російсько-німецьких відносин у зв’язку з болгарською кризою 1887–1888 рр., в якому Росія часто виявляла агресивну настанову та ревізійні панславистичні тенденції⁵. Німецька політична думка шукала шляхів послаблення могутності Російської імперії. У 1887 р. перший секретар посольства Німеччини у Санкт-Петербурзі (згодом райхсканцлер) Б. фон Бюлов зазначав, що економіку Росії можна зруйнувати через позбавлення її чорноземних губерній, а також необхідно відрізати її від Балтійського і Чорного морів, як бази її світової могутності⁶. Значно пізніше, канцлер Німеччини Т. Бетман-Гольвег, виступаючи 5 квітня 1916 р. у рейхстагу про воєнні цілі Німецької держави, підкреслив: “Росія стала сильною по прилученню України. Росію можна розбити тільки тоді, коли відірветься від неї Україна. Отже, зранити Росію можна тільки на українській території, відпихаючи її від Чорного моря”⁷.

Про зацікавлення німецьких політиків українськими землями свідчили статті Е. Гартмана, опубліковані в кінці 1887 р. і на початку 1888 р. у берлінському журналі “Gegenwart” (Сучасність), присвячені українському питанню⁸. Основна думка сту-

² Франко І. Молода Україна. Часть перша. Приватні ідеї й епізоди / І. Франко. – Львів, 1910. – С. 47.

³ Крезуб А. Цілі німецької військової політики на Україні / А. Крезуб // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1929. – № 1. – С. 14.

⁴ Лосев І. Різні уроки історії / І. Лосев // День. – Київ, 2013. – № 169–170. – 20–21 верес. – С. 19.

⁵ Feldman J. Bismark a Polska / J. Feldman. – Warszawa, 1947. – S. 331.

⁶ Кураев О. Українська проблема в політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914–1918) / О. Кураев. – Київ, 2006. – С. 14.

⁷ Вістник Союзу визволення України (далі – Вістник). – Відень, 1916. – № 29–30. – С. 233.

⁸ Lewicky E. Ukraine, Ukrainian und die Interessen Deutschlands / E. Lewicky. – Berlin, 1915. – S. 55–56.

дій зводилася до розчленування Росії на три частини: західну по Віслу та Німан – з литовсько-польським і німецьким населенням; південну – між Дністром і Двиною, з одного боку, та Доном і Волгою, з українським, і східну – за Доном і Волгою – з російським⁹. Він вважав за доцільне, щоб Фінляндія відійшла до Швеції, Бессарабія до Румунії, з прибалтійських земель утворити самостійне Балтійське королівство, а з південних областей – самостійне Київське королівство. На його думку географічний кордон майбутньої самостійної України мав проходити по лінії Вітебськ–Дніпро–Курськ–Саратов–Волга–Астрахань. Такі кордони Київського королівства він вважав виправданими з географічної (річкова система Волги, Дону і Дніпра), етнографічної та історичної (значне заселення цих земель українцями) точок зору¹⁰.

І. Франко відзначав, що “старий німецький канцлер Бісмарк через служних своїх публіцистів” давав зрозуміти, що “сильна Німеччина не мала би нічого проти того, якби над Дніпром постало самостійне Київське королівство”. Він не сумнівався, що публікації Е. Гартмана були навіяні канцлером: “Хоч і як фантастичним, навіть дитячим може сьогодні видатися цей проект, – писав Франко, – то все-таки не треба забувати, що він був інспірованим Бісмарком, значить, можна було здогадуватися за ним якогось реальнішого плану”¹¹.

Однак слід зауважмо, що І. Франко написав статтю в 1910 році, коли у німецьких політиків значно зросло зацікавлення українським питанням, чому сприяла безпосередня економічна притягальність України та зростання суперечностей у німецько-російських відносинах. У час публікації статей Е. Гартмана канцлер О. Бісмарк не виявляв великого інтересу до втілення таких планів на Сході, відмовлявся від будь-яких планів, скерованих на розчленування Росії, послідовно виступав проти революції і, взагалі, дотримувався миролюбної зовнішньої політики.

Відомий український громадсько-політичний діяч Євген Левицький у “Листах з Німеччини” підкреслював, що “великий канцлер навіть дуже довго важився, чи не ввійти Німеччині в союз з Росією, а коли перехилився потім на Австро-Угорщину, то й тоді надав “три державному союзові” таку форму, щоб Росія не була “Боже борони”, “спровокована”¹². Як відомо союз Німеччини з Австро-Угорщиною був оборонним і зобов’язував до збройної допомоги останній тільки у випадку нападу на неї Росії, а не навпаки. Крім того, цей союз довгий час тримався у таємниці. Однак не тільки вимоги загальних політичних комбінацій зближували канцлера з Росією, але й всевладний абсолютизм царської династії та справа Польщі. “Не бачу, – писав О. Бісмарк у книзі “Gedanken und Erinnerung” (Думки і спогади), – противенств, які мали б довести до конфлікту між Німеччиною та Росією. Навпаки, дають нам однакові потреби в польському питанню та вплив традиційної солідарності обох династій в супротивенстві до всяких революційних змагань, всяку основу задля спільної політики обох кабінетів”.

Бісмарк відкидав відновлення польської держави, вважаючи її небезпечною для державних німецьких інтересів. Українську національну проблему висунуто в руслі його політики. Він вважав, що українське питання можна зручно використовувати

⁹ Діло. – Львів, 1888. – 30 січ.

¹⁰ Там само.

¹¹ Франко І. Цит. пр. – С. 47–48.

¹² Левицький Є. Листи з Німеччини / Є. Левицький // Вістник. – 1916. – № 11–12. – С. 83.

рівночасно як проти Польщі, так і проти Росії. Для нього принцип національного самовизначення у суті своїй не існував, а національні ідеї він розглядав тільки тоді, коли вони можуть бути у відповідний момент використані для інтересів німецької держави. Однак зміна внутрішніх суспільно-політичних відносин на початку ХХ ст. у Німеччині та на сході Європи привели до нового міжнародного правопорядку в Центрально-Східній Європі. З огляду на це, бісмарківські дилеми – з одного боку підтримка єдності царської імперії при умові збереження Росією традиційного самодержавного устрою, з іншого – використання національних прагнень того, чи іншого народу в Східній Європі для вигідної політичної гри на засаді “поділяй і владарюй”, не належали до реальної політики на довгу перспективу¹³.

“Бісмаркові, – зазначав Є. Левицький, – з його поглядами й ідеями судилася та сама доля, що й кожному, навіть і найгеніальнішому смертникові, що обставини швидко його переросли”¹⁴. У кінці 80-х років ХІХ ст. у Німеччині з’являється низка публікацій з історії, географії та економіки України, в яких висвітлено історію українського народу, його окремішність від російського, показано величезні природні багатства краю в тісному зв’язку з воєнним потенціалом Росії. Німецьку політичну думку цікавили практично всі сторони суспільно-політичного і культурного життя українського народу.

На початку ХХ ст. геополітичні дійсності скеровували значну увагу Німеччини до української справи. Німецькі зовнішньополітичні проекти і плани щодо Східної Європи, зокрема й України, сформовано у трьох центрах, які суттєво впливали на політику німецького уряду: 1) Пангерманська Ліга і Партія Батьківщини; 2) Академічна група на чолі з професором Отто Гетшем; 3) журналістсько-академічна група, найвідомішим представником якої був Пауль Рорбах – журналіст і політик.

Пангерманську Лігу (Alldeutscher Bund, або всенімці) утворила 9 квітня 1891 р. у Фракфурті-на-Майні група промисловців, головну увагу приділяючи пропаганді ідей Середньої Європи, тобто на необмеженому пануванні Німеччини у Центральній Європі. Її основою були німецькі плани світового володарювання. Не вдаючись до всебічного розкриття ідей пангерманізму, зазначимо, що в орбіту планів всенімців теж входили й українські землі. У 1895 р. з’явилася книга “Тріумфуюча Німеччина. Ретроспективний погляд на всесвітньо-історичні події 1900–1915 років”, автор якої був прихований псевдонімом “Пангерманець”. Він наголошував, що Велика Німеччина у 1915 р. розширить кордони далеко на схід за рахунок включення до свого складу Прибалтики, російської Польщі, Волині, Поділля, півдня Росії з Кримом¹⁵.

Подальше обґрунтування пангерманських планів зробив анонімний автор* у виданій 1895 р. брошурі “Велика Німеччина і Середина Європа у 1950 р.” У ній

¹³ Каменецький І. Німецька політика супроти України в 1918 році та її історична генеза / І. Каменецький // Український історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1968. – С. 10.

¹⁴ Левицький Є. Цит. пр. – С. 83.

¹⁵ Троян С. Нове бачення Європи: німецькі плани територіального переустрою початку ХХ ст. / С. Троян // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці, 2000. – С. 90.

* Дослідники німецької історії її справжнім творцем вважають професора Лейпцігського університету, голову Пангерманського союзу, депутата рейхстагу Е. Хассе, який із 1906 р. почав видавати свою багатотомну працю “Deutsche Politik”.

викладено програму економічного, політичного і військового устрою середньоевропейського об'єднання. Тобто створення Великонімецької конфедерації, до складу якої входили б також Голландія, Бельгія, Швейцарія, Австрійська імперія¹⁶. Заропоновано також відділити від Австрії Галичину і Буковину для створення основ Польського і Русинського (Українського) королівств з доповненням останнього Бессарабією і Валахією. Русинська держава мала б перебувати під контролем Габсбургів за допомогою особистого союзу. В майбутньому планувалося переселити до Русинського королівства євреїв і слов'ян з Німецької імперії¹⁷.

Пангерманці вважали за необхідне “заохочувати націоналізацію смуги, що лежить між німецькою та російською територіями заселення”. Це стосувалося, насамперед Фінляндії, Ліфляндії, Естляндії, Курляндії, Литви та України “при можливому розвитку їх самоуправління та впливі німецької культури”. Тому, вважаючи першочерговим завданням розширення німецького впливу на ці області, пангерманці планували створити окремі держави, які б тяжіли до Німеччини – Прибалтійські князівства, Польське королівство, Русинське царство, поширене за рахунок Бессарабії, Буковини і Валахії, Румунію і Велику Сербію, яка б охоплювала Кроацію, Далицію, Чорногорію, Боснію і Герцеговину. Щодо угорців і чехів, то пангерманісти думали їх розкласти шляхом сильної німецької колонізації¹⁸. Як бачимо пангерманці у своїх мінімальних розрахунках готові були створити на сході Європи напівколоніальні держави для потреб “вищої культурної” німецької нації.

Цілком зрозуміло, що на початку ХХ століття Пангерманська Ліга ставила перед собою головну мету – розбити царську Росію і при сприятливих міжнародних умовах відтіснити її якнайдалі на схід, навіть до кордонів за часів Петра I перед його територіальною експансією¹⁹. Українське прагнення незалежності пангерманці враховували як чинник послаблення Росії. У той час, справді незалежна Україна, як держава, не входила у їх плани. У своїх тогочасних максимальних програмах всенімці вважали тільки можливість колонізації Галичини і Чорноморського побережжя.

Відзначимо, що ще у 1897 р. у Міністерстві закордонних справ Німеччини був створений спеціальний відділ для українських справ²⁰. Фахівці зі східного питання уважно стежили за політичним, соціальним і культурним життям в Україні. Навіть ті, хто сприймав Росію як єдине ціле і не підтримував ідеї щодо її розчленування, почали розглядати “існування Малоросії та її політичний рух як дуже серйозну проблему”²¹.

Консервативні позиції щодо царської імперії та німецької політики супроти неї представляв професор О. Гетш. Німецькі академічні експерти Росії ґрунтували свою концепцію згідно з напрямними політики Бісмарка. Вони вважали, що Росія в основному одноціла держава і Німеччина повинна підтримувати добросусідські

¹⁶ Grossdeutschland und Mitteleuropa um das Jahr 1950. Von einem Alldeutschen. – Berlin, 1895. – S. 8.

¹⁷ Троян С. Цит. пр. – С. 91.

¹⁸ Кулінич І. Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900–1914 рр.) / І. Кулінич. – Київ, 1963. – С. 43.

¹⁹ Fischer F. Griff nach der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914–1918. – Düsseldorf, 1961. – S. 114–115, 194–195.

²⁰ Кулінич І. Цит. пр. – С. 49.

²¹ Федюшин О. Украинская революция 1917–1918 / О. Федюшин. – Москва, 2007. – С. 19.

відносини з нею. Консерватори, щоправда, не були проти певних територіальних поступок Росії на користь Німеччини. “Поважні” кола, хоч дуже обережно, також обговорювали балтійське, польське, фінське й українське питання. Зміст цих міркувань зводився, головним чином, до вимог віддати Німеччині балтійські провінції та польсько-прусську смугу. Такі домагання носили відносно обережний характер і у суті не змінювали основних консервативних положень, які зводилися до того, що суцільна Російська імперія у добрих стосунках із Німеччиною забезпечить останній рівновагу та свободу дій у європейській та світовій політиці²².

Відомий журналіст Пауль Рорбах з певними заувагами обстоював звільнення від залежності неросійських народів у царській Росії. Ще у 1897 р. після подорожі по Україні він виступив у пресі з циклом статей із закликом відірвати її від Росії. “Хто володіє Києвом, той може підкорити Росію”, – заявляв Рорбах²³. Він наголошував, що Росію необхідно відрізати від Балтійського і Чорного морів та в інтересах європейської безпеки розділити, адже “російська політика протягом тривалого часу служить загрозою миру та існуванню двох європейських держав у центрі континенту: Німеччини й Австро-Угорщини”. Тільки так, зазначав Рорбах, “може бути забезпечена середня Європа”.

Тому він вважав, що незалежна Україна повинна стати головним центром у Східній Європі проти можливих намагань Росії щодо поширення своїх володінь на захід. Він не вірив у довготривалість мирних відносин з Росією, яка у своїх геополітичних стремліннях рано чи пізно поверне вістря своєї політики у західному напрямі. Виходячи з цього твердження він наголошував, що Німеччина у досягненні своїх планів “серединної Європи” мусить забезпечити собі тили зі Сходу²⁴.

Попри одночасне обстоювання права на самостійність окремих неросійських народів Російської імперії, він був гарячим прихильником німецьких планів в інших частинах світу. Навіть у відношенні до національного самовизначення в рамках царської імперії його позиції не завжди були послідовними. Це особливо стосувалося суверенності балтійських народів, яку Рорбах сприймав із меншим захопленням, ніж справу незалежності України. Відомий історик І. Каменецький наголошував: “Можна було мати поважні сумніви до якої міри і як довго міг Рербах погодити критицизм чужого імперіалізму з глорифікацією свого власного”²⁵.

Міжнародна ситуація, яка складалася на початку ХХ ст., плани Німеччини щодо Близького Сходу, Австро-Угорщини стосовно Балкан, а також відтіснення Росії від кордонів Австро-Угорщини і від побережжя Балтійського і Чорного морів, створення охоронного валу перед панславистичною пропагандою, усунення небезпеки російської інтервенції на Балканах і в Туреччині, неминуче вели до воєнного конфлікту між військово-політичними блоками у Європі. В тому розумінні створення буферних держав із західних частин Російської імперії, зокрема й України, набиало особливого значення²⁶.

²² Fischer F. Op. cit. – S. 344–347.

²³ Rorbach P. Weltpolitisches Wanderbusch / P. Rorbach. – Leipzig, 1897. – 1915. – S. 51–52.

²⁴ Rorbah P. Die Russischen Fremdvölker und wir / P. Rorbah // Deutsche Politik. – Berlin, 1917. – 25 juli. – S. 791–795.

²⁵ Каменецький І. Цит. пр. – С. 16.

²⁶ Fischer F. Op. cit. – S. 150–151.

Зрозуміло, що це ще більше посилювало зацікавлення німецьких політиків щодо українських земель. Так, лідер націонал-ліберальної партії, депутат рейхстагу Затлер і секретар німецького консульства у Львові Фаутер підтримували тісні зв'язки з галицькими українськими національними колами. Для послаблення економічних позицій поляків спеціально створено “Deutscher Ostmarken-Verein” (Німецька спілка східних прикордонних областей), що представляла інтереси великих німецьких землевласників. Одним із завдань Спілки разом з державними установами було зменшення кількості польських і, навпаки, збільшення припливу українських сезонних робітників зі Східної Галичини. Перед Першою світовою війною щороку в Німеччину, особливо в Прусію, на сезонні роботи з українських земель – Галичини, Волині, Поділля приходило близько 100 тис. чоловік. У цьому плані Спілка підтримувала постійні відносини з Українським еміграційним комітетом у Галичині, який очолював греко-католицький священник Ганицький. Із 1903 р. аж до самої війни він проводив з діячами “Ostmarken-Verein” у Берліні дуже жваву діяльність²⁷.

Спілка співпрацювала з керівниками Української національно-демократичної партії і це позначилося на політичній підтримці галичан у протистоянні з польсько-австрійською адміністрацією. Пруський міністр Райнбабен, виступаючи в 1905 р. у німецькому парламенті, підкреслив “сумне положення русинів під польською владою в Галичині”²⁸.

Уважно стежили німецькі політики за проведенням виборів у 1907 р. в Австрії, в результаті яких посилювався вплив поляків у Галичині. Радник кайзера Вільгельма II, професор Т. Шіманн звертав увагу австрійського уряду на таку ситуацію і закликав його підтримати виступи українців проти польського гноблення²⁹. У травні 1912 р. німецький консул у Відні обговорював з членами Українського парламентного клубу проблеми створення українського університету у Львові та проведення виборчої реформи. Важливим чинником, який викликав у німців, зокрема у промислово-фінансових колах, велике зацікавлення Галичиною, були нафтові родовища краю. Свідченням великої ваги українського питання для німецьких політичних чинників була поїздка у липні 1913 р. генерального секретаря “Deutscher Ostmarken-Verein” до Галичини, де він познайомився з українськими політиками, отримав від німецького консула у Львові цінні відомості про український рух.

Важливу інформацію про український рух в Австро-Угорщині та Росії отримували німецькі урядовці, зокрема райхсканцлер Т. Бетман-Гольвег, від свого консула у Львові Фаутера, який брав їх з віденського щомісячника “Ukrainische Rundschau”³⁰. Зазначимо, що вказаний часопис отримував фінансову підтримку від “Deutscher Ostmarken-Verein”, про що клопотався перед президією Спілки її впливовий член О. Гетш. Часопис отримав від Спілки у 1907 р. 5 400, а у 1909 р. – 12 тис. марок³¹. З метою глибшого висвітлення історії слов'янських народів, їхніх політичних стрем-

²⁷ Кулінич І. Цит. пр. – С. 64.

²⁸ Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 / К. Левицький. – Львів, 1926. – С. 404.

²⁹ Schiemann T. Deutschland und die große Politik anno 1907 / T. Schiemann. – Berlin, 1908. – S. 394.

³⁰ Кураєв О. Цит. пр. – С. 22.

³¹ Кулінич І. Цит. пр. – С. 65.

лінь, зокрема й українців, у Берліні з 1911 року почав виходити часопис “Zeitschrift für Östeuropäische Geschichte”. Його видавцями були відомі знавці Східної Європи О. Гетш, Т. Шіманн, Г. Юберсбергер, Л. Гетц та ін. Поява такого часопису свідчила про зростання політичного інтересу до українського питання.

Значну увагу приділяли у Берліні українсько-польським відносинам у Галичині. Про українсько-польський компроміс у січні 1914 р. німецький консул у Львові Гайнце доповідав у зовнішнє відомство Німеччини. У повідомленні він зазначав, що українці змушені були піти на поступки полякам майже по всіх пунктах заради задоволення трьох основних вимог: 1) призначення Є. Олесницького начальником відділу у Міністерстві сільського господарства Австро-Угорщини; 2) заснування українського університету у Львові; 3) збільшення державної фінансової допомоги українським спілкам і пом'якшення обмежень щодо українських шкіл. Консул відзначав, що митрополит А. Шептицький і один із лідерів українського руху К. Левицький сприйняли польсько-українську угоду без ентузіазму, а галицький намісник В. Коритовський виглядав “дуже задоволеним”, адже у випадку невдачі він був би позбавлений австрійським цісарем посади³².

Закономірно, що Німеччина проявляла значний інтерес до українців Наддніпрянщини, зокрема в період 1905–1907 років. Активізація українського національного руху в грудні 1905 року неабияк стривожила німецьких політиків. Вони вважали, що незабаром український народ може стати однією з визначальних сил на Сході Європи. Тоді німецький кайзер заявив, що події у Росії є лише “прелюдією до жахливої катастрофи, що розіб'є цю імперію на багато республік. Утворення цих республік означатиме постійну загрозу для Німеччини, оскільки вони, безсумнівно, ще більше схиллятимуться до союзу з Францією”³³.

Події революції 1905–1907 рр. змусили багатьох німецьких політиків відповідальніше поставитися до українського руху. Це підтверджували дипломатичні працівники Німеччини. У звіті німецького консула в Києві Герінга райхсканцлеру фон Бюлову від 28 травня 1907 р. зазначено, що переслідування українських студентів Львівського університету викликали “у місцевої малоруської інтелігенції жваву реакцію співчуття та підсилили ненависть до поляків”³⁴.

У зв'язку із загостренням російсько-австро-угорських відносин на початку 1909 р. (визнання Росією під тиском Німеччини анексії Австрією Боснії та Герцеговини і відмова від втручання у можливий австро-сербський конфлікт), а через те й поширення в Росії антинімецьких настроїв, змусило Берлін знову уважніше поставитися до українського національного чинника. Тому для вивчення ситуації П. Рорбах як довірена особа Міністерства закордонних справ здійснив довготривалу подорож до Росії, де зустрівся з 60-ма українцями – депутатами російської Державної Думи³⁵. Власне після подорожі у книзі “Der Krieg und die deutsche Politik” (Війна і німецька політика) він підкреслював, що відрив України від Росії – це “не тільки ослаблення міжнародного

³² Кураєв О. Цит. пр. – С. 29.

³³ Remer C. Die Ukraine im blickfeld deutscher interessen.. Ende des 19. Jahrhunderts 1917/18 / C. Remer. – Frankfurt am Main; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien, 1997. – S. 132.

³⁴ Кураєв О. Цит. пр. – С. 19.

³⁵ Там само. – С. 21.

становища останньої, але й зіпхнення її зі шляхів економічного та суспільного розвитку, якими вона просувалася до цього часу”. Найбільш прийнятною для українців Рорбах вважав тезу, що “остаточно і найкраще вирішилося б питання вільної Європи перед російською загрозою після того, як будуть відновлені старі історичні кордони між Україною та Московщиною”³⁶.

П. Рорбах як знавець російського питання у 1913 р., передбачаючи європейський конфлікт, підкреслював, що царська імперія може втратити 35 мільйонів “мало – і білорусів”, якщо зважитися на війну³⁷.

О. Гетш, оцінюючи український рух від 1904 до 1912 року, наголошував, що він за ці роки боротьби лише зміцнів і відзначав, що серед найбільших і найповажніших проблем Росії “малоруська справа та політичний рух належить до дуже серйозних питань, оскільки саме там ґрунт буде найбільш сприятливим у випадку, якщо станеться якась нове потрясіння”³⁸.

Австро-Угорщина в українській політиці також вела особливу діяльність, оскільки до її складу входили українські землі, зокрема “Український П’ємонт” – Галичина. Окремі австрійські політики сподівалися у перспективі за сприятливої міжнародної кон’юнктури приєднати частину Наддніпрянської України до Габсбурзької монархії. Вони претендували на Волинь і Поділля, разом з тим не відмовляючись від панування у Східній Галичині, Закарпатті та Північній Буковині³⁹.

Урядовці Австро-Угорщини, оцінюючи тогочасну ситуацію у південно-західній частині Російської імперії, прагнули за допомогою галицьких українців “схилити рутенів (наддніпрянських українців) до австрійської ідеї”. Австрійські політики вважали, що у Наддніпрянщині “утворилася група прихильників так званої “австрійської орієнтації” на чолі з Кониським”⁴⁰.

Піднесення українського руху і одночасна підтримка русофільської течії у Галичині змусили урядові кола Австро-Угорщини корегувати свій напрям діяльності щодо українців. Адже австрійська політика в українській справі, як зазначав М. Лозинський, “ніколи не була ясна і певна, вона все була обтяжена спадщиною польсько-українських відносин у польській державі”⁴¹. Тому спроба польсько-українського примирення в Галичині – “нова ера”, утворення українських політичних партій, студентський рух на початку ХХ ст., селянський страйк 1902 р. – все викликало серйозне занепокоєння й в російських державних чинників. Вони вважали зріст українського національного руху в Галичині, насамперед його домагання в культурно-освітній сфері, особливо небезпечними для майбутнього Російської імперії. На урядовому

³⁶ Rorbach P. Der Krieg und die deutsche Politik / P. Rorbach. – Leipzig, 1915. – S. 164.

³⁷ Rorbach P. Deutsche Welt – und Kolonialpolitik / P. Rorbach// Preussische Jahrbücher. – April–Juni, 1913. – Bd. 152. – S. 510.

³⁸ Hoetzsch O. Rußland eine Einführung auf Grund seiner Geschichte von 1904 bis 1912 / O. Hoetzsch. – Berlin, 1913. – S. 468.

³⁹ Андрусин Б. Україна в роки Першої світової війни / Б. Андрусин // Перша світова війна і слов’янські народи. – Київ, 1998. – С. 18.

⁴⁰ Кураєв О. Цит. пр. – С. 14.

⁴¹ Лозинський М. Галичина в життю України / М. Лозинський // Вістник Союзу визволення України (далі – Вістник). – Відень, 1916. – № 1–2. – С. 11.

рівні український рух був однозначно більш загрозливим для імперії, ніж інші національні рухи.

У 1903 р. Міністерство закордонних справ Росії звертало увагу послу у Відні П. Капністу на значне піднесення українського руху в Галичині, що набув “відкритої революційної пропаганди проти основ Російської імперії”. Йому запропоновано звернутися до міністра закордонних справ Австро-Угорщини А. Голуховського вжити всіх необхідних заходів для придушення будь-яких проявів українського руху і поширення його впливу на українців Російської імперії⁴².

Надзвичайно турбувала російські державні чинники діяльність українських політичних емігрантів у Галичині, які щораз активніше включалися у студентські страйки, боротьбу за український університет, брали участь у різноманітних галицьких політичних заходах. “Російська поліційна система, – зазначалося у повідомленні департаменту поліції Галичини, – наполягає на видачі осіб, які перебувають під політичним наглядом, і вимагає доставити їх за галицькі кордони”. Повітовим старостам у 1904 р. було дано доручення негайно повідомити про перебування на їхній території втікачів з Росії. Однак запит департаменту галицької поліції залишився без відповіді, оскільки староства не мали ніякої інформації про кількість нелегальних осіб з Наддніпрянщини, що перебували на підзвітних їм територіях⁴³.

Події революції 1905–1907 рр. мали значний вплив на піднесення українського руху в Галичині, зокрема на боротьбу за загальне, рівне й таємне виборче право, що було запроваджене в Австрії у січні 1907 р. імператором Францом Йосифом. Не заглиблюючись у суть виборчої реформи відзначимо, що її наслідком стало посилення позицій українців, що змусило Відень більше уваги приділяти українцям – збільшити їм кількість місць у Галицькому сеймі та надалі вирішувати питання щодо створення українського університету у Львові⁴⁴.

Привернення деякої уваги австрійської влади щодо задоволення хоч найменших політичних потреб українців Галичини відразу ж викликала реакцію у російських урядовців. Міністр закордонних справ Росії С. Сазонов шукав нових підходів щодо українського і польського національних рухів, не вважав їх виключно антиросійськими. Він постійно підкреслював, що жорстка політика російського уряду стосовно поляків у Польському Королівстві у випадку майбутньої війни з Австро-Угорщиною може згубно відбитися як на їх орієнтації, так і українців та привернути обидва народи на бік австрійців⁴⁵.

Австро-російський конфлікт на Балканах теж мав деякий вплив на суспільно-політичну ситуацію в Галичині, яка в разі виникнення війни ставала ареною воєнних дій. Німецький посол у Відні граф Карл фон Ведель 5 лютого 1906 р., повідомляючи Берлін про ситуації в Галичині, писав, що “порозуміння між Австро-Угорщиною і

⁴² Добржанський О. Російські консульства на західноукраїнських землях та українці галичини і Буковини у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Добржанський // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. Вип. 5. – Київ, 2003. – С. 112–122.

⁴³ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / І. Патер. – Львів, 2000. – С. 47.

⁴⁴ Bihl Wolfdieter. Die Beziehungen Zwischen Osterreich-Ungarn und Russland in Bezug auf die galizische Frage 1908–1914 / W. Bihl // Galizien um die Jahrhundert Wende. Hrsg. Von Karlheinz Mark. – Wien; München, 1990. – S. 174–176.

⁴⁵ Добржанський О. Цит. пр. – С. 112–122.

Росією, яке вже похитнулося через несхвалення російською громадською думкою сербсько-болгарського митного союзу, також легко може зазнати нового удару через недовіру з приводу Галичини”⁴⁶.

Політична ситуація, що склалася на початку 1909 р. у зв’язку з Боснійськими подіями, змусила австрійський уряд інакше підійти до українського руху в державі. Влітку 1909 р. центральні австрійські міністерства надіслали президії Галицького намісництва, командуванню армійських корпусів у Галичині та дирекції поліції у Львові ряд запитів з вимогами подати свої міркування щодо тенденцій національного розвитку українців у межах імперії.

У поданих поліційних і армійських звітах Східну Галичину розглянуто як край з ненадійним населенням і “відкритими воротами для російського вторгнення”, підкреслено політичну активність українців і зазначено, що, незважаючи на їх належність чи до русофільського, чи до українофільського табору, вони однозначно є ворожими Австрії. Тому військові кола висловлювали думку про створення “лояльної партії з індиферентних та поміркованих русинів і всіма засобами їх підтримувати”⁴⁷.

У меморандумі Міністерству закордонних справ Австро-Угорщини від 23 вересня 1909 р. начальник австрійського генштабу Конрад фон Гетцендорф, характеризуючи український національний рух, відзначав матеріальну підтримку Російською імперією діяльності москвофілів у Галичині. З іншого боку, він наголошував, що русинські (українські) партії набагато сильніші, ніж москвофіли й прагнуть об’єднатися з українцями поза австро-російським кордоном в одну самостійну державу, яка протистоятиме не тільки Австрії, але й Росії⁴⁸. У той час австро-угорські політичні та військові чинники виношували ідею про розширення “української політики по той бік Збруча”. Теперішня історична думка цілком правильно стверджує, що австрійський політикум значно перебільшував тогочасні можливості українського руху в Наддніпрянщині, адже більшість його активних діячів тоді знаходилися в еміграції, зокрема в Галичині⁴⁹.

Слід зазначити, що в 1909–1911 роках у відносинах між Росією і Австро-Угорщиною точилася боротьба за гегемонію у слов’янському світі. У зв’язку з цим загострилася напруженість навколо української проблеми. Посол М. Василько двічі в австрійському парламенті порушував питання щодо “русофільських підступів” у Галичині та Буковині, за що цісар Франц Йосиф публічно підтримав лідера буковинських українців⁵⁰.

Ще 12 грудня 1909 р. міністр внутрішніх справ Австро-Угорщини Г. Гердтль звернувся до Галицького намісника розслідувати факти підтримки крайовою адміністрацією русофільської пропаганди, викладених 11 грудня 1909 р. послом Васильком в австрійському парламенті.

⁴⁶ Уська У. Проблема делімітації державного кордону в австрійсько-російських відносинах (1900–1914) / У. Уська // Наукові зошити історичного факультету ЛНУ імені Івана Франка. Вип. 5–6. – Львів, 2003. – С. 170.

⁴⁷ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУЛ), Ф. 146. – Оп. 6. – Спр. 1331. – Арк. 2409.

⁴⁸ Уська У. Політика офіційного Відня та Галицького намісництва щодо русофільського руху в 1908–1914 рр. / У. Уська // Історичні та культурологічні студії. – Львів, 2004. – С. 163.

⁴⁹ Патер І. Цит. пр. – С. 36–72; Уська У. Цит. пр. – С. 163.

⁵⁰ Bihl W. Op. cit. – S. 41.

У 1909–1910 рр. удвічі зросла кількість осіб заарештованих у Галичині за шпигунську роботу. Це дало привід намісникові М. Бобжинському заявити у Галицькому сеймі, що “розвиток руської національності в нашому краї може відбуватися тільки на підставі народної руської мови та її окремого національного почуття, тому адміністрація держави не може толерувати штучно імпортованих з Росії течій”⁵¹.

“Те, чого ніяка держава в світі не стерпіла б, – наголошено в часописі “Діло”, – обсадження визнаних і впливових урядових становищ ірредентистами, маскованим “староруським” роялізмом, субвенціонування з публічних фондів ірредентичних та видавничих і господарських інституцій, толерування і концесіонування десятка шкільних бурс, огнищ ірредентської пропаганди, все те стало звичним явищем у Галичині”⁵².

У зв’язку з тим, що боротьба з русофільством не призводила до бажаних результатів, австрійський уряд вдався до кардинальних заходів. Протягом 1912 р. заарештовано 114 осіб, звинувачених у шпигунській діяльності на користь Росії.

Восени 1912 р. Балканська війна спричинила серйозне погіршення відносин між Австро-Угорщиною та Росією, загострила внутрішньополітичну ситуацію в Габсбурзькій монархії і, зокрема, в Галичині. Виступаючи на спільній сесії австрійських і угорських парламентських делегацій 6 листопада 1912 р. у Будапешті, К. Левицький заявив: “Український народ симпатизує з боротьбою балканських народів за свободу, а вважає австрійську політику “status quo” на Балкані не відповідною, бо нам треба приязних відносин з балканськими країнами. Він зазначав, що утворення самостійних балканських держав покладе кінець російському панславізмові, що “заганяв всі слов’янські ріки до російського моря”.

Лідер українських політиків відзначав, що найпевнішим способом вирішення усіх питань щодо польсько-українських протиріч “є заспокоєння справедливих домагань своїх народів”. Українці, віддаючи належне і розуміючи зовнішньополітичну необхідність Австро-Угорської імперії, вважали за потрібне, в розумінні української потреби, щоби “Австрія не прийшла за цим запіздно”⁵³. До речі, Український парламентський клуб вирішив у проведенні закордонної політики дотримуватися напрямних положень доповіді К. Левицького.

Вже 8 листопада 1912 р. цісар Франц-Йосиф I на засіданні Комісії із закордонних справ австрійської делегації заявив про переслідування українців у Росії за “їхні уявні симпатії до Австрії”⁵⁴. Однак такі заяви цісаря нічого приязного українцям не давали. Австрійський уряд переслідував у той час єдину мету – розв’язати польське питання в австрійському дусі. Навіть меморандуми Є. Олесницького щодо утворення українського університету, митрополита А. Шептицького, про гарантування релігійної та національної свободи імператорським маніфестом народам Австро-Угорщини у підтримку посла до австрійського парламенту Л. Цегельського ніяк не привели до розв’язання цісарем надзвичайно важливих проблем національного розвитку українців. Тому, зроблено відповідний хід – 29 листопада 1912 р. прем’єр-міністр Австро-

⁵¹ Уська У. Цит. пр. – С. 165.

⁵² Діло. – 1911. – 14 листоп.

⁵³ Левицький К. Історія політичної думки... – С. 631.

⁵⁴ Там само. – С. 630.

Угорщини К. Штюрґк представив Українському парламентному клубові новий проект листа про заснування українського університету у Львові.

Міністр закордонних справ Берхтольд, детально знаючи зовнішньополітичну ситуацію, відношення галицьких українців до балканських подій, щоб їх заспокоїти, тобто погодитися з вимогами меморандуму Є. Олесницького про український університет, нічого не мав проти пропозиції К. Штюрґка. Українці у відповідь на такі дії австрійського уряду 7 грудня 1912 р. проголосили свою позицію статі на боці Австро-Угорщини у випадку її війни з Росією⁵⁵. Подальші дії як австрійського уряду, так і українського політикуму привели до зіткнення наприкінці 1912 – початку 1913 р. з російськими та польськими впливовими колами, а їх примирення в Галичині тільки у виразнювало майбутні добросусідські сторони Австро-Угорщини з Росією.

Йшлося насамперед про українсько-польські переговори стосовно проекту реформ у Галицькому сеймі, що стосувалися створення окремої курії для українців, проти чого виступали поляки і за якими надзвичайно слідкували російські дипломати. Про це повідомляв посол Росії у Відні М. Гірс 21 квітня 1913 р. у Міністерство закордонних справ. Незважаючи на всі перепити цих політичних заходів, намісник Галичини М. Бобжинський подав у відставку, а противенство між поляками і українцями продовжувалося аж до початку 1914 р., коли Галицьким сеймом було прийнято нову виборчу реформу⁵⁶. Вона завдала сильного удару необмеженій владі поляків у Галичині⁵⁷. Очевидно, найголовніше те, що новий виборчий порядок виключив русофілів із галицького політичного життя.

Відповідно до розпорядження Міністерства внутрішніх справ Австро-Угорщини 31 грудня 1913 р. розв'язано “Общество имени М. Качковского” та “Русские дружини”, а 2 березня 1914 р. видано дозвіл на введення надзвичайного стану в Галичині, у даному випадку йшлося про фактичне припинення русофільської пропаганди⁵⁸.

К. Левицький, виступаючи 8 травня 1914 р. у віденському парламенті, підкреслював: “Росія вже на нашій східній границі, пропаганда православ'я це підготовка російської національної ідеї як стадії до відірвання Галичини і Буковини від Австрії”⁵⁹.

Австрійські урядовці на початку 1914 р., зокрема після польсько-української угоди, все більше приділяли увагу українській проблемі в середині держави. Вони усвідомлювали, що успіх тривалого суперництва з Російською імперією у зовнішній політиці значною мірою залежатиме від галицьких українців. Це підтверджував австро-угорський консул у Варшаві барон Андріан, який підготував спеціальний меморандум для уряду – “Значення української проблеми Галичини для зовнішньої політики загалом”. Найважливішим питанням він вважав заснування українського університету, як “пріоритету імперії” або у кращому випадку Вищої сільськогосподарської школи як “притягальної сили” для Наддніпрянщини. Він зауважував: “За значенням для нашої зовнішньої політики і для монархії український народ обіймає

⁵⁵ Діло. – 1912. – 12 груд.

⁵⁶ Мазур О., Патер І. Українці і поляки: угода 1914 р. у світлі російської дипломатії / О. Мазур, І. Патер // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 58–61.

⁵⁷ Bihl W. Op. cit. – S. 48.

⁵⁸ Уська У. Цит. пр. – С. 179.

⁵⁹ Левицький К. Історія політичної думки... – С. 736.

перше місце. Від нашого ставлення до нього залежатиме майбутній перебіг історії Австро-Угорщини”⁶⁰.

Очевидно, що піднесення українського національного руху в Галичині стало небезпечним для Російської імперії. У ньому практично все російське суспільство – від шовіністів до лібералів вбачало загрозу цілісності Росії. З наближенням війни український чинник набирав все більшого політичного й економічного значення. Росія у своїй політиці на початку ХХ ст. щодо українських земель керувалася насамперед принципом імперського централізму та викорінення будь-яких проявів національного сепаратизму. Політика царизму обґрунтовувалась різноманітними теоріями про те, що “української нації, а значить й українського народу як такого в природі не існує. Є “русский” народ, який живе на неосяжних “русских” просторах включаючи й Україну”⁶¹.

З іншого боку, російський уряд дуже лякав розвиток українського руху в Галичині, який став важливою політичною проблемою у Наддніпрянській Україні. Привабливість Галичини з її українськими школами, політичними партіями, національним представництвом у сеймі, як приклад добре організаційно вивершеного українського політичного руху, стала для Наддніпрянщини безсумнівним фактом. “Те, що в закордонній Україні вже отримало визнання і право громадянства, – заявляли в 1910 році члени української секції московського Товариства слов’янської культури, – нам доводиться не тільки відстоювати, але й доказувати крок за кроком. Ми повинні ще доводити російському суспільству, що українці в історичному та етнографічному плані повна самостійна нація, що українська мова не говір, не наріччя, а мова, яка має право на самостійне існування, ми повинні доводити, що право на культурне самовизначення не загрожує нікому і нічому небезпекою і крім зайвих цінностей не дасть нічого в культурну загальнолюдську скарбницю”⁶². Контакт і співпраця Східної Галичини з Наддніпрянською Україною тільки підтверджували думку про переростання галицького українського руху у всеукраїнський в межах обидвох великодержав і це було лише питанням часу.

Російський уряд вважав, що український рух у Наддніпрянщині був збуджений галицьким українством. Про проблеми, які можуть виникнути перед Російською імперією, у зв’язку з розвитком українського руху, граф В. Бобринський писав: “Якщо “русский” рух буде цілком зломлено, і Східна Галичина і Буковина будуть повністю українізовані, то тоді сила ворожого натиску буде спрямована на нашу Малоросію і українська пропаганда в нас значно посилиться. Тому ясно, що захист “русскої” справи на Дністрі і Сянї стане його захистом на Дніпрі і, працюючи в Галичині, ми працюємо для нашої національної самооборони, незалежно від питання державного возз’єднання з нами Червоної Русі”⁶³.

У російському суспільстві дедалі більше утверджувалося думку про важливе значення Галичини для внутрішньої і, особливо, для зовнішньої політики Росії. Зазначено, що вона “справжня “русская” прикарпатська фортеця, прикордонна твер-

⁶⁰ Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe / Von T. Hornikender. Band I. Philadelphia, 1966. – S. 56–71.

⁶¹ Украина – это Русь. Литературно-публицистический сборник под редакцией М.И. Турыницы. – Санкт-Петербург, 2000. – С. 47.

⁶² Украинская Жизнь. – Москва, 1912. – № 5. – С. 18–20.

⁶³ Бахтурина А. Цит. пр. – С. 41–42.

диня, сторожевий полк Росії, який розчищує попереду ґрунт і закриває тил у нашому русі для виконання великих світових завдань, на кінець – сильна опора православ'я”. Тому підкреслювалася важливість російської пропаганди з метою поборення українства, адже тільки так, на думку деяких русофілів, можна здобути Галичину і тим самим “ми спасаємо не галичан, не буковинців, не угрорусів; вони всі тут ні причому, ми спасаємо тільки себе”⁶⁴.

У зв'язку з цим залишався тільки один спосіб розв'язання українського питання в Російській імперії – повне придушення українського руху. Полишаючи міркування над тим, чи такий спосіб міг бути успішним, потрібно зазначити, що в будь-якому випадку його засяг не міг переступити кордонів російської держави. Знову ж намагання досягти український рух в Галичині за допомогою москвофільства виявилися абсолютно точними⁶⁵. Тепер це питання набрало виняткової ваги. Польський дослідник українського питання Л. Васілевський зазначав: “Для Росії, як держави, Галичина стала вогнищем ворожого, сепаратистського руху. Росія скоро зрозуміла, що як довго Галичина не буде влучена в російську державу та як довго не буде піддана одноставному режимові разом з Наддніпрянською Україною, так довго Росія не позбудеться українського руху в своїх кордонах”⁶⁶. Це мало ще й інший наслідок, адже український рух ставав міждержавним питанням та почав наближатися до того, щоб стати міжнародною проблемою Східної Європи. Такий поворот був для нього безсумнівним позитивом.

Тому для поборення українського руху в Галичині російські урядові та політичні чинники? морально і матеріально підтримували москвофільство, основою якого була всеросійська національна ідея. Через москвофільські організації російське керівництво могло проводити не тільки антиукраїнську пропаганду серед галицьких українців, перетягуючи їх на свою сторону, але й антидержавну – з метою приєднання всіх українських етнографічних земель, що входили до складу Австро-Угорської монархії.

Однак, щоб не загострювати відносин з Австро-Угорщиною, а надалі підтримувати зв'язки між галицькими москвофільськими організаціями і російськими державними інституціями 15 грудня 1902 р. у Петербурзі було засновано Галицько-руське благодійне товариство. Воно було створене з метою “сприяти культурному єднанню “русских” галичан, буковинців та угрорусів з російським народом у Росії та надавати різноманітну матеріальну і моральну підтримку в їх прагненні до просвітництва і економічного процвітання”. Ця організація надавала також усіяку тимчасову або постійну матеріальну допомогу галичанам, які проживали у Санкт-Петербурзі, сприяла ознайомленню російських громадян з Галичиною. Загалом російські урядовці вважали згадане товариство одним із важливих засобів впливу на австрійські справи. Згодом цією інституцією заопікувалася донька царя Миколи II – Тетяна, а сама організація стала називатися “Татьянинским комитетом”⁶⁷.

⁶⁴ Гумецкий И. Значение русского Прикарпатья для России / И. Гумецкий. – Спб., 1904. – С. 21, 33.

⁶⁵ National Archives of Canada (The Andry Zhuk Collection) (далі – MG 30, C167). – Vol 15. – File 22.

⁶⁶ Wasilewski L. Kwestja ukraińska. – S. 98.

⁶⁷ Сухий О. Москвофільство: документи і матеріали / О. Сухий. – Львів, 2001. – С. 52–53.

Зазначимо, що спочатку члени цього товариства однаково ставились до польського і українського національних рухів, виходячи зі своєї великоросійської ідеї. Проте їх турбувала “українська загроза”. Тому із загостренням українсько-польського протистояння в Галичині у польському і російському середовищах зародилась думка про співпрацю для побороення українського руху. Це особливо проявилось на Слов’янському з’їзді 1908 р. у Празі, де було укладено польсько-російську угоду, за якою поляки повинні були поборювати український рух у Галичині, на обіцянку російського уряду щодо задоволення національних вимог поляків у Конгресівці⁶⁸.

Після Празького з’їзду і перебування російської делегації на чолі з графом В. Бобринським у Галичині, до неї посилено увагу з боку Державної Думи, російської преси, встановилися тісніші зв’язки між москвофілами і Галицько-руським благодійним товариством. Особливо це стало очевидним із прийняттям 1 червня 1909 р. нового статуту товариства, обранням його головою В. Бобринського. Після цього значно розширилася мережа його відділень в інших містах Росії та постали нові завдання. Почала збільшуватися посилка російської художньої та релігійної літератури до Галичини (у 1910–1914 рр. – 6 тис. книг), встановлювалися тісні контакти з русофільськими народними читальнями у краю, опіка над окремими школами, підтримка православних парафій.

З моменту остаточного розколу москвофілів на “старо”- і “новокурсників” 10 жовтня 1909 р. на Народному з’їзді у Львові, москвофілство почало інтенсивніше себе проявляти. Цьому сприяла підтримка членів Галицько-руського благодійного товариства і фінансова допомога російського уряду. Російські чиновники з Міністерства закордонних справ відзначали нехтування багатьма державними діячами українського руху, який все більше посилювався, проникав у широкі маси й охоче ними сприймався. Вони вважали, що з сепаратизмом необхідно боротися негайно, поки є ще нагода, бо пізніше з ним можна не впоратися. Адже розвиток українського суспільно-політичного руху в Галичині був дуже небезпечний для державної цілості Росії, оскільки своїми ідеями він спрямований на вихід України зі складу імперії. Прем’єр-міністр Росії П. Столипін у 1910 р. офіційно заявив: “За останній час став пробуджуватися сепаратистський рух, який культивується головним чином в Австрії, в Галичині. Впливу непримиримих сепаратистів, які живуть у Львові, потрібно приписати спроби, що датуються з 1905 р., заснувати товариства, які під прикриттям культурних цілей працюють над відродженням українського сепаратистського руху (Просвіти, Громади і т. д.). Національні та політичні прагнення в українському русі переплітаються так тісно, що майже зовсім неможливо їх навіть відрізнити одне від одного, але немислимо в той же час відмовитися від боротьби з тими прагненнями з точки державних інтересів”.

Із цього приводу галицький соціал-демократ В. Левинський наголошував: “... щоб в українців не могло бути ніяких сумнівів відносно політики російського уряду щодо українського питання, він наважується в 1910 р. на офіційну заяву Столипіна, яку можна вважати *profession de foi* російського уряду стосовно українського питання. На вратах цієї страшної будівлі, яка називається російською державою. Російський уряд накреслив українському народові *Lasciate ogni speranza!* Покинь будь-яку надію!”⁶⁹

⁶⁸ Лисяк-Рудницький І. Україна в Галичині під російським пануванням / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе у 2-х томах. Т. 1. – Київ, 1994. – С. 441.

⁶⁹ Левинский В. Царская Россия и украинский вопрос / В. Левинский. – Женева, 1917. – С. 13–14.

У 1911 р. голова російського уряду П. Столипін висловився ще відвертіше: “Історичним завданням російської державності є боротьба з рухом, у теперішнім часі прозваним українським, що містить у собі ідею відродження старої України й устрою малоросійської України на автономних національно-територіальних засадах”⁷⁰.

Зрозуміло, що напередодні війни українське питання стало надзвичайно важливим не тільки для царизму, але й для загалу російського суспільства. Для них тепер небайдужим було майбутнє українського народу, як саме відбуватиметься подальший його поступ, чи він розвинеться у самостійну культурну націю, чи зіллється з великоруським. “Тут “зарита собака” всієї антиукраїнської політики царизму і великоруського суспільства, – писав австрійський соціал-демократ О. Бауер, – звідси також однаковість обидвох (за незначними виключеннями) у поглядах на воєнні цілі стосовно австрійської України. Більшом в очах Росії вона стала з того моменту, коли забив тут животворний ключ української національної ідеї, коли іскри національної свідомості стали перекидатися через російський кордон, за Збруч, в міста і села російської України”⁷¹. Власне, боязнь проникнення з Галичини у Наддніпрянщину українських незалежницьких ідей змусила Міністерства внутрішніх справ і фінансів Росії у 1909 р. прийняти рішення регулярно виділяти засоби на “допомогу прикарпатським “русским”. У 1911 р. прем’єр-міністр Росії П. Столипін асигнував москвофілам одноразово 15 тис. рублів для витрат на вибори до австрійського парламенту. Щорічно на запити міністра внутрішніх справ виділялось 60 тис. і 25 тис. рублів безпосередньо через міністра фінансів для допомоги москвофілам у Галичині”⁷².

Однак фінансова підтримка москвофільства урядом Росії, неабияк турбувала російських дипломатів, які мали безпосереднє відношення до Галичини, наприклад, посли у Відні М. Шебеко, Л. Урусов, гофмейстер М. Гірс, консул у Львові Верховцев. Вони прекрасно усвідомлювали, що такі дії уряду могли спричинити серйозні зовнішньополітичні ускладнення. Зокрема підкреслювалося, що офіційно російський уряд не може підтримувати москвофільський рух у Галичині, а “Русской Народной организации” не потрібно афішувати свої прагнення до “возз’єднання з Росією”, щоб не викликати переслідування з боку австрійської влади. Проте дипломати відзначали, що російському урядові слід “сприяти культурному розвиткові “русских” Прикарпаття”. Тому формально тепер відкритою фінансовою підтримкою москвофільства займалися громадські організації, зокрема, “Слов’янське Благодійне Товариство” і “Галицько-руське товариство”, а таємно – російські консули у Львові та Чернівцях і посольство у Відні⁷³. Усі виділені державні кошти повністю контролювали довірені урядом особи – В. Бобринський і член Держдуми А. Гіжницький, які нікому не звітувалися про витрачені кошти⁷⁴. Такі дії уряду, а також щорічні приватні пожертвування у сумі 10–12 тис. рублів, унеможлилювали будь-які ускладнення на дипломатичному рівні.

⁷⁰ Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2 / Н. Полонська-Василенко. – Київ, 1993. – С. 430.

⁷¹ Левинский В. Цит. праця. – С. 36–37.

⁷² Бахтурина А. Цит. пр. – С. 47.

⁷³ Вістник. – 1915. – № 21–22. – С. 2.

⁷⁴ Бахтурина А. – С. 48.

Однак, незважаючи на таке досить обережне відношення уряду і зовнішньополітичного відомства Росії до ведення пропаганди у Галичині, фінансову підтримку москвофілів офіційні російські кола продовжували. У листі від 14 серпня 1913 р. до міністра закордонних справ С. Сазонова повідомлялося про дозвіл міністра фінансів довести асигнування на підтримку “русской народности” в Австро-Угорщині до 200 тисяч рублів. Крім того, обер-прокурор Святійшого Синоду В. Саблер у листі від 17 грудня 1913 р. звертався до С. Сазонова про збільшення коштів з метою переманити уніатських священників у православ’я. Він зазначав, що виділена на ці потреби у 1914 р. сума у 29 тис. рублів, без сумніву, повинна бути набагато вища, тому декілька відомих священників готові перейти у православ’я за умови їх матеріального забезпечення, тобто щорічної виплати по 2 тис. рублів. У зв’язку з тим обер-прокурор просив у наступні роки збільшити кошти на “дело православия” до 60 тис. рублів на рік⁷⁵.

Думку щодо збільшення видатків на російську пропаганду в Галичині висловлював й професор Одеського університету А. Казанський. У таємній записці “О русском влиянии в Галиции” від 11 серпня 1913 р. міністерству закордонних справ він відзначав недостатню обізнаність суспільних і політичних кіл Росії з галицькими справами, їх байдуже і недовірливе ставлення до них. Тому він вважав, що уряд за допомогою суспільних сил повинен сам керувати політикою галицької “русскої” партії в дусі, який відповідав би інтересам Росії. Він підкреслював, що для пропаганди російської ідеї підтримка “галицько-русской партии” мала би бути більш значною і цілеспрямованою. Адже 20–40 тис. рублів щорічно – це надзвичайно малі суми, які могли би мати суттєве значення для російської справи в Галичині. Для успішної боротьби з урядовою австрійською, польською і українською пропагандою одночасно, потрібні значно більші засоби, а до цього єдину і порівняно велику поміч отримувала газета “Прикарпатская Русь”⁷⁶, хоч вона розходилася дуже погано, а її видання було збитковим.

Відзначимо, що крім фінансування “Общества им. Качковского”, яке мало у 1914 р. близько 300 читалень (товариство “Просвіта” – 2944), російський уряд планував 106 сільським кооперативам “Русского Ревизионного Союза” (Український Крайовий Ревізійний Союз об’єднував 909) надати безвідсоткову або маловідсоткову позику з коштів Державного банку.

Усі асигнування російського уряду і окремі пожертвування згідно зі статутом Галицько-руського благодійного товариства повинні були витрачатися на культурно-просвітні цілі у Галичині. У дійсності на них проводилися найрізноманітніші заходи як культурного, так і політичного характеру.

Для російських шовіністів поширення різноманітної літератури з історії та культури краю було важливим елементом пропаганди. У ній автори розглядали Галичину, як “віками відірвану частину російського тіла”, популяризували боротьбу з українством, як “хворобливим наростом на здоровому тілі російського народу”. П. Казанський у брошурі “Присоединение Галичины и Угорской Руси” писав: “Росію чекають великі труднощі для здійснення великого, взятого на себе подвигу: воскресити з мертвих вже лежачу в гробі сестру”⁷⁷.

⁷⁵ Сухий О. Цит. пр. – С. 92–93, 104–105.

⁷⁶ Сухий О. Цит. пр. – С. 99–101.

⁷⁷ Украинская Жизнь. – Москва, 1914. – № 11–12. – С. 88.

Надзвичайно важливе місце у російській пропаганді в Галичині відведено мовному питанню, яке набирало все більшого політичного звучання. Російські діячі використовували питання про мову галицьких українців у своїх інтересах. В. Бобринський відзначав, що галицькі русини “це не братушки для нас, а такі ж, як і ми “русские люди”⁷⁸. Інший російський шовініст П. Струве трактував українську культуру як місцеву, а українську мову – як говірку. Він відзначав, що в Галичині під впливом російської пропаганди можна простежити “переходження” української мови в “раціональну мову маленької нації”, однак, наполягав “енергію вступити в ідейну боротьбу з українством”⁷⁹.

Публікація П. Струве викликала обурення і протест галицьких політиків. М. Лозинський вважав, що вона віддзеркалювала відношення цілої російської суспільності до українства, вказувала на їх прагнення придушити ріст національної свідомості та втримати українців “в положенні етнографічного матеріалу для творення загальноросійської нації”⁸⁰.

Російська преса, від шовіністичної до ліберальної, проголошувала українство державною небезпекою та розгорнула широку кампанію цькування українства загалом, а в Галичині зокрема, як антислов'янського, антиросійського руху, який прагне послабити слов'янство через поділ Росії за допомогою відокремлення “малоросійської гілки” від “єдиного російського народу”.

Таке вороже ставлення російської преси до галицьких українців, особливо в руслі балканських подій, не зовсім влаштувало дипломатичні та урядові кола Росії, які не дуже бажали загострення російсько-австрійських відносин. Російський дипломат М. Гірса 8 лютого 1912 року у донесенні міністру закордонних справ С. Сазонову також відзначав, що, хоч в Галичині “живе народ на споконвічній “русской” землі – “русские”, “малоросійського племені”, говорять на “малоросійському нарiччi”, обидві “руссконародные” партії стоять за культурне єднання з великим російським народом і визнають російську мову літературною, а малоросійську – тільки нарiччям”, проте “австрійський уряд невтомно слiдкує за будь-яким проявом симпатiй спорiднених нам органiзацiй до закордонного російського племенi, i кожний раз приймає новi заходи проти русофiльського руху в краi”. Виходячи з оцiнки такої ситуацiї, дипломати радили триматися осторонь вiд цього у Галичинi, оскiльки, за словами того ж М. Гiрса, “чим меншим буде iнтерес нашої преси i наших полiтичних дiячiв до австрiйських пiдданих малоросiв, тим краще буде i їх становище, яке тiльки вони самi можуть покращити”⁸¹. I тут же в iншому конфiденцiальному листi до С. Сазонова вiн вважав “цих “русских” ренегатiв, мазепинцiв” найзапеклiшими ворогами Росiї, якi завжди пiдтримують будь-якi ворожi дiї проти неi”⁸².

⁷⁸ Бобринский В. Возвращение в лоно православной церкви униатов Червенной Руси и гонение на них со стороны поляков / В. Бобринский. – Минск, 1912. – С. 1.

⁷⁹ Струве П. Общерусская культура и украинский партикуляризм / П. Струве // Русская мысль. – Кн. 1. – 1912. – С. 65–86.

⁸⁰ Дiло. – 1912. – 4 квіт.

⁸¹ Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств. 1878–1917. Серия 2. Т. 19. Ч. 1. – Москва, 1938. – С. 94–95.

⁸² Международные отношения... Серия 2. Т. 19. Ч. 2. – Москва, 1939. – С. 18.

Шовіністично настроєна частина російського суспільства не втихала. У пресі було розгорнуто широку кампанію проти неіснуючого переслідування православ'я в Галичині та Угорщині. Особливо великого розголосу вона набула після публікації у газеті "Times" 10 квітня 1912 р. статті В. Бобринського "Релігійні переслідування в Галичині". У ній він дуже гостро, образливо писав про митрополита А. Шептицького, називаючи його "не пастером, а вовком", відзначав, що "серед руского селянства в Галичині зміцнюється віра, а православний рух поширюється і поглиблюється"⁸³. У статті також підкреслено, що Галичина до половини XIV ст. "складала частину політичної Русі і відіграла видатну роль в тодішній руській історії". Проте з 1340 р. там ведеться "завзята, деколи кривава, боротьба між корінними жителями, які щиро захищають свою "русскую" національність і православну віру, і польськими завоювниками, які докладають всіх зусиль для колонізації та латинізації Прикарпатської або Червоної Русі, як називається ця частина колишньої Русі"⁸⁴.

Стаття викликала полеміку між польськими і російськими громадсько-політичними діячами та обурення і протест з боку греко-католицьких священників москвофільського табору – "старокурсників". Поляки і українці опублікували листи-відповіді в "Times". Польська сторона зазначала, що "славна боротьба за духовне життя В. Бобринського – це ніщо інше як "спорадичні зусилля російської пропаганди, яка діє головним чином за допомогою грошей"⁸⁵.

Товариство ім. Іоана Златоустого у Львові в листі до "Times" від 13 травня 1912 р. заявляло протест проти неправдивого висвітлення В. Бобринським церковних справ і антикатолицького руху серед "русских" жителів Австро-Угорщини, а також з приводу образи митрополита А. Шептицького. "Такі трагічні повідомлення графа Бобринського, – підкреслено у згаданому листі, – що в нас всі православні священники ув'язнені..., що сотні тисяч, село за селом до останнього мешканця відходять від унії, що цілі місцевості відкрито переходять у православ'я не відповідають дійсності"⁸⁶.

Таку пропагандистську кампанію В. Бобринського несхвально зустріли російські дипломатичні кола. Вони вважали це несвоечасним у зв'язку із загостренням балканської проблеми, що ще більше ускладнювало непрості австро-російські відносини. Російський посол у Відні 27 березня 1913 р. доповідав у Міністерство закордонних справ, що такі необдумані виступи дають зворотний ефект.

"З властивою йому невгамовною гарячковістю і нетактовністю, – писав посол, – В.А. Бобринський збуджує проти православних Прикарпатської Русі Польське коло і адміністративні власті як в Галичині, так і в Угорщині..."⁸⁷

Напередодні війни посилювався інтерес російських офіційних кіл до галицького москвофільства. Так, на засіданнях Галицько-руського благодійного товариства в Петербурзі весною і влітку 1913 р. брали участь члени Державної думи, Державної ради, представники різних партій, громадські діячі. Ці зібрання мали виражений ан-

⁸³ Религиозное преследование в Галичине (статья В.А. Бобринского в "Times"). – Львов, 1912. – С. 4-5.

⁸⁴ Религиозное преследование в Галичине. – С. 3.

⁸⁵ Бахтурина А. Цит. пр. – С. 52.

⁸⁶ Религиозное преследование в Галичине. – С. 19.

⁸⁷ Бахтурина А. Цит. пр. – С. 53.

тиавстрійський, антиукраїнський характер, а присутність державних діячів надавала їм офіційний статус.

Одночасно до Росії запрошувалися різні делегації галичан, зокрема у липні 1913 р. на відкриття виставки, а у вересні того ж року на відкриття пам'ятника П. Столипіну у Києві. На межі 1913–1914 рр. у Москві було організовано “Карпато-Русское общество” на чолі з міським головою Гучковим.

Активна російська пропаганда в Галичині, панславістичні політичні маніфестації, шумні антиукраїнські кампанії преси в Росії погіршували й без того слабкі австро-російські відносини. Панславістський рух у Росії, підризна діяльність москвофілів дали привід австрійській владі в Галичині, Буковині та Закарпатті вживати відповідні заходів проти втручання у внутрішні справи держави. Відбулося два судові процеси над москвофілами: Марамароський (грудень 1913 – лютий 1914 рр.) і Львівський (9 березня – 6 червня 1914 р.), що мали виключно політичний характер⁸⁸.

Москвофіли й надалі проводили свою проросійську лінію, стверджуючи, що австро-угорська влада сама створила “українське питання”, яке намагається використати у своїй внутрішній та зовнішній антиросійській і антислов'янській політиці⁸⁹.

Зрозуміло, що русофільська пропаганда, діяльність москвофілів у Галичині, яку підтримувала Росія, мала, по-перше, створити тут своєрідний бар'єр проти поширення українства в Наддніпрянщині, а по-друге, підготувати ґрунт для приєднання західноукраїнських земель до Російської імперії. Зважаючи на національно-політичну ситуацію напередодні війни, безсумнівно було те, що з вибухом війни, Галичина стане головним об'єктом для Російської імперії.

Тому в передвоєнні роки зусиллями різних органів російської розвідки активно проводилися збір інформації й, як зазначалося вище, пропагандистська діяльність на галицьких землях, використовувалися різноманітні методи роботи, особливо агентурна розвідка, для проведення якої створювалися широкі шпигунські мережі⁹⁰.

У документах силових структур Австро-Угорщини за 1909–1912 рр. показано зростання розвідницької діяльності Росії на східногалицьких землях. Свідченням цього стали численні арешти у Галичині осіб за підозрою у шпигунстві на користь Росії, часті виїзди до краю російських офіцерів різного роду військ з метою рекогноскування місцевості, пожвавлення діяльності розвідувальних підрозділів Варшавського і Київського військових округів⁹¹.

Протягом багатьох десятиліть, що передували війні, Росія не шкодувала засобів для підготовки ґрунту майбутнього захоплення західноукраїнських земель. Українство в Галичині та Наддніпрянщині російський уряд вважав шкідливим для своїх державних інтересів, воно стало об'єктом брутального тиску російського шовінізму та репресій імперського керівництва. Зрозуміло, що українські землі мали

⁸⁸ Мазур О., Сухий О. Галичина: Галицько-російське благодійне товариство (1902–1914 рр.) / О. Мазур, О. Сухий // Вісник ДУ “Львівська політехніка”. Держава та армія. – Львів, 1999. – С. 110.

⁸⁹ Прикарпатская Русь. – 1914. – 3 февр.

⁹⁰ Сідак В. Українські землі кінця XIX – початку XX ст. – арена таємної боротьби провідних європейських держав (історико-правовий аналіз діяльності спецслужб) / В. Сідак. – Київ, 1997. – С. 28.

⁹¹ ЦДІАУЛ. – Ф. 146. – Оп. 6. – Спр. 1319. – Арк. 1.

для обидвох воєнно-політичних блоків не тільки геополітичне, але й економічне значення. Адже тільки Німеччина у передвоєнні роки була другим після Англії найбільшим інвестором у Росії. Її майно оцінено у 441,5 млн. рублів, що складало 19,7% усіх іноземних капіталовкладень. Значимість німецьких економічних зацікавлень на Україні підтверджено інвестуванням в гірничодобувну та металургійну промисловість (відповідно 160 і 69 млн. рублів), розміщенням тут значної частини підприємств⁹². Звичайно, що вплив німецького капіталу, німецьких технічних спеціалістів і ділових кіл на економічне життя в Україні був надзвичайно суттєвим.

Більшість фінансових активів, інвестованих у промисловість України (210,6 млн. рублів), належали французам, що дає уявлення про зацікавлення Франції. Третина капіталів (137,8 млн. рублів) була бельгійською. Капітали працювали за посередництвом 83 акціонерних товариств. Велику частину багатств України – майже всю металургію, більшість вугільних копалень і три чверті гірничої промисловості – контролювали французькі, бельгійські і частково німецькі та британські компанії.

Власниками вугільних шахт Донбасу були тридцять шість акціонерних товариств. З них двадцять п'ять були іноземними, а дев'ятнадцятьма володіли Франція або Бельгія. Заводи іноземних товариств виробляли 89% чавуну, 60% вугілля, 81% коксу від загального виробітку в Україні.

Західноукраїнські землі, які знаходилися майже в центрі Європи, завжди приваблювали іноземний капітал. У 1914 році майже три четверти загального видобутку нафти зосереджено у німецьких монополіях: “Deutsche Erdol”, “Galizische Karpaten”, “Petroleumaktiengesellschaft” та ін.⁹³

Наприкінці XIX – початку XX ст. англійські та французькі промислові гіганти виявили особливу зацікавленість у нафтовій промисловості Західної України. Перед Першою світовою війною англійські фірми контролювали видобуток 360 тис. тонн нафти, а їхні капітали складали до 95 млн. австрійських крон⁹⁴. Намагався зміцнити на західноукраїнських землях свою потужність й французький капітал, якому належало 11 підприємств з акціонерними вкладками у 1914 р. 40 млн. корон. У передвоєнні роки нафтовидобуток у Галичині і Закарпатті майже повністю контролював австро-німецький, англійський і французький капітал. Прибутки нафтопромисловості зросли за офіційними даними з 16,6 млн. крон в 1909 р. до 47,7 млн. крон у 1914 р.⁹⁵

Таким чином, українські землі були надзвичайно привабливими для іноземного капіталу, який не хотів втрачати жоден із воєнно-політичних блоків, прагнучи випередити один одного у майбутній війні. Українські землі згодом стали головною ареною боротьби, а українське питання набуло становища міжнародного чинника.

⁹² Федюшин О. Українська революція. – С. 20.

⁹³ Кулінич І. Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900–1914) / І. Кулінич. – Київ, 1963. – С. 198.

⁹⁴ Хонігсман Я. Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.) / Я. Хонігсман. – Львів, 1971. – С. 60.

⁹⁵ Там само. – С. 61.

Иван Патер. Украинские земли в планах Центральных держав и Антанты накануне Первой мировой войны

В статье проанализированы планы Центральных держав и Антанты относительно украинских земель накануне Великой войны. Показано особую заинтересованность ими иностранного капитала и их геополитическое значение в будущей войне. Подчеркнуто международный вес украинского вопроса.

Ключевые слова: украинские земли, украинский вопрос, Галичина, Надднепрянщина, Австро-Венгрия, Германия, Россия.

Ivan Pater. Ukrainian lands in the plans of the Central Powers and the Allies on the eve of the First World War

In this article the plans of the Central Powers and the Entente against Ukrainian lands before the Great War are analyzed. Author showed a special interest of foreign capital of the Ukrainian lands and its geopolitical significance in the coming war. Emphasized the international weight of the Ukrainian question.

Key words: Ukrainian lands, Ukrainian question, Galicia, Dnieper, Austria-Hungary, Germany, Russia.

Михайло КОВАЛЬЧУК

ЗАЙНЯТТЯ ХАРКОВА РАДЯНСЬКИМИ ЗАГОНАМИ (ГРУДЕНЬ 1917 Р.)

На підставі архівних документів і спогадів сучасників висвітлено обставини зайняття Харкова радянськими загонами у грудні 1917 р. Проаналізовано етапи переростання політичного протистояння між прихильниками Центральної Ради й радянської влади у збройну конфронтацію в місті.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, радянська влада, українська революція.

Наприкінці 1917 р. в Харкові царювала атмосфера політичної невизначеності. Місто та губернія за III універсалом Центральної Ради належали до Української Народної Республіки. Губернським комісаром був український есер О. Попов, а його помічником – український соціал-демократ С. Тимошенко¹. Налякана петроградськими подіями харківська міська дума підтримала “приєднання м. Харкова до Української демократичної республіки як складової частини Російської демократичної республіки на основі прийнятих Центральною Радою положень”². Незважаючи на це, більшість місцевих діячів вважали місто невід’ємною частиною Росії.

Харківська Рада робітничих і солдатських депутатів спершу відмовилася визнати Раднарком. Але під тиском місцевих більшовиків Раду невдовзі було переобрано. 23 листопада Рада робітничих і солдатських депутатів нового складу на своєму пленарному засіданні переважною більшістю голосів підтримала Раднарком і висловила за передачу влади Радам. Керівництво різними сферами міського життя відразу ж перейшло до Ради робітничих і солдатських депутатів. Військово-революційний комітет став органом найвищої влади в Харкові та фактично не підлягав урядові УНР. Очолював ВРК відомий революціонер, голова обласного комітету РСДРП(б) Артем (Ф. Сергєєв), а його найближчим помічником став начальник центрального штабу харківської червоної гвардії, лівий есер М. Рухимович³.

¹ Эрде Д. Революция на Украине. От керенщины до немецкой оккупации / Д. Эрде. – Х.: “Пролетарий”, 1927. – С. 121.

² Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2592. – Оп. 1. – Спр. 114. – Арк. 7.

³ Центральный державный архив громадських об’єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1572. – Арк. 43–44; Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918 гг. Сборник документов и материалов: в 3-х т. – К.: “Политиздат”, 1957. – Т. 2. – С. 150–151.

У Харкові чимало місцевих українських соціал-демократів і есерів підтримували радянські гасла. Тож відносини харківських більшовиків із представниками українських партій були доволі дружніми, поки 2 грудня Артем не виступив на засіданні Ради з гострою промовою проти Центральної Ради, яку він назвав “опорою для контрреволюційних сил”⁴. Частина українських соціалістів підтримала заяву більшовиків. 7 грудня харківська Рада робітничих і солдатських депутатів визнала єдиною владою в країні Раднарком і ухвалила, що Центральна Рада у нинішньому складі не заслуговує довіри “трудящих робітничих і селянських мас”⁵. Було також висловлено протест проти анексії урядом УНР Харкова і частини Донбасу.

Представники української влади докладали усіх зусиль, щоб залагодити політичні розбіжності мирним шляхом. Начальник залоги, прапорщик М. Чеботарів (український соціал-демократ), використовував свій авторитет члена Центральної Ради й Ради робітничих і солдатських депутатів, щоб не допустити збройної конфронтації. Інший впливовий діяч харківської організації УСДРП і член Центральної Ради М. Петренко також намагався запобігти ескалації конфлікту. Один із харківських більшовиків згадував: “На багатьох нарадах представник Центральної Ради Петренко зовсім недвозначно заявляв: «Якщо ми, українці, з вами, більшовиками, про владу не домовимося, то доведеться говорити зброєю»”⁶.

Харківська Рада робітничих і солдатських депутатів продовжувала співпрацювати з українськими національними організаціями в царині боротьби з “контрреволюцією”. На початку грудня 1917 р. на підступах до Харкова з’явилися ударні батальйони, що прямували зі Ставки на Дон, щоб приєднатись до антибільшовицьких військових формувань. Харківський ВРК збирався зупинити ударників силами червоногвардійців та “революційних” вояків місцевої залоги. Ревком також звернувся за допомогою до українського представника, прапорщика М. Чеботаріва. Товариш генерального військового секретаря УНР В. Кедровський, з яким М. Чеботарів зв’язався по прямому дроту, згадував: “Зміркувавши, що не сьогодні-завтра ми битимемося з більшовиками, це було моє глибоке переконання, і таким чином генерал Корнілов буде для нас корисний на Дону, як сила, що притягуватиме до себе увагу і військо більшовиків, я віддав наказ пропустити генерала Корнілова, але з тактичних мотивів з “дотриманням невинності”. Тому моя директива Чеботаріву була приблизно такою: прийняти пропозицію більшовиків і вислати наші війська проти Корнілова, але водночас за будь-яку ціну зв’язатися з ешелонами Корнілова (що, здається, вдалося зробити навіть телефоном) і вказати їм шлях, яким вони можуть спокійно обійти розташування українсько-більшовицького війська”⁷.

Для переслідування ударників із Москви прибув загін червоногвардійців і матросів-балтійців на чолі з Н. Ховріним (400 бійців). Загін розташувався на ст. Білгород,

⁴ Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине. – Т. 2. – С. 178–179.

⁵ Александров Н. До історії I Всеукраїнського з’їзду Рад / Н. Александров, Г. Слободський // Архів Радянської України. – 1932. – № 1–2. – С. 14–15; Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине. – Т. 2. – С. 188–189.

⁶ Мирошниченко В. Харків – Дін – Царицин. Організація харківської червоної гвардії, боротьба проти петлюрівщини / В. Мирошниченко // Летопись революции. – 1930. – № 2 (41). – С. 195.

⁷ Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ). – Ф. 5881. – Оп. 1. – Д. 583. – Л. 205.

перетнувши ударникам шлях на Дон. На допомогу Ховрину наспіли з Харкова загін червоногвардійців, відділ 30-го запасного полку і підрозділ 2-го Українського запасного полку⁸. У кількох боях ударники зазнали поразки і були розсіяні; одиниці дістались на південь Росії, щоб продовжити боротьбу проти більшовиків.

Очевидно, керманічі харківського ВРК передбачали ускладнення у відносинах з українською владою, оскільки ще до завершення боїв з ударниками харківський “революційний” загін було вирішено повернути до міста. 14 грудня харківська Рада робітничих і солдатських депутатів на своєму пленарному засіданні засудила “контрреволюційну” політику Центральної Ради, висловила протест проти дій уряду УНР і вимагала передати Радам всю владу в Україні⁹.

Загострення конфлікту між Центральною Радою і Раднаркомом призвело до зростання напруги між органами української влади і ВРК. 21 грудня харківський більшовицький часопис “Донецький пролетар” надрукував ультиматум Раднаркому Центральної Ради. Губернський продовольчий комітет відмовився виконувати накази уряду УНР й ухвалив продовжувати відправку продовольства до Росії. Деякі активісти харківської організації УСДРП приєдналися до більшовиків, засудивши “контрреволюційну” політику Центральної Ради.

Керівники харківських більшовиків на чолі з Артемом сподівалися за допомогою своїх однодумців із числа українських соціал-демократів перетягти українську залогоу на бік радянської влади. Натомість, начальник центрального штабу червоної гвардії М. Рухимович і виборний командир 30-го запасного полку Н. Руднев виступали за негайний збройний переворот.

Російську залогоу Харкова в цей час складали 29-й, 30-й, 232-й піхотні запасні полки, 1-й саперний запасний полк, 4-й гарматний запасний дивізіон, 29-й автопанцерний дивізіон, 4-та, 118-та і 124-та команди виздоровців, а також 754-та і 775-та дружини ополчення¹⁰. Вояки здебільшого підтримували більшовицькі гасла, але найбільш розпропагандованим вважався 30-й запасний полк, який відкрито заявив про підтримку Раднаркому і закликав до боротьби проти Центральної Ради. Частина вояків 232-го запасного полку також підтримувала більшовиків¹¹.

⁸ Див.: *Силин (Бирзбек) и Симкин*. Как родилась Харьковская красная гвардия (организация красной гвардии и ВЭЖ) / Силин (Бирзбек), Симкин // *Летопись революции*. – 1926. – № 1 (16). – С. 132–133; *Ховрин Н.* Балтийцы идут на штурм / Н. Ховрин. – М.: Воениздат, 1966. – С. 200; *Борьба за Советскую власть в Харьковщине* // *Октябрьская революция. Первое пятилетие*. – Х.: Госиздат, 1922. – С. 566; *Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Микола Чеботаріва)*. – К.: Темпора, 2003. – С. 23.

⁹ *Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине*. – Т. 2. – С. 199–200.

¹⁰ *Петриковський (Петренко) С.* Харківський гарнізон у Жовтневій революції / С. Петриковський (Петренко) // *У дні Жовтня. Спогади учасників боротьби за владу Рад на Україні*. – К.: Політвидав, 1987. – С. 123.

¹¹ *Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине*. – Т. 2. – С. 147, 148, 209–210; *Харьков в Великой Октябрьской социалистической революции. Сборник документов. Февраль – декабрь 1917 г.* – Харьков, 1947. – С. 197; *Моргунов В.* Организация и борьба красной гвардии на Украине в 17–18 гг. / В. Моргунов // *Летопись революции*. – 1923. – № 5. – С. 160.

Харківська червона гвардія наприкінці грудня 1917 р. налічувала близько 1 500 чоловік і складалася переважно з робітників-латишів, які працювали на підприємствах, евакуйованих до Харкова з Прибалтики під час війни¹². В організації харківської червоної гвардії активну участь брали не лише більшовики, але й російські ліві есери, польські ліві соціалісти. Найбільші червоногвардійські загони існували на заводах ВКЕ (“Всеагальна компанія електроенергії”) і Шиманського, менші осередки червоної гвардії діяли на паровозо-будівельному заводі, підприємстві “Гельферіх-Саде”, в залізничних майстернях тощо¹³. Отримавши з Тули значну партію зброї, червоногвардійці проходили військовий вишкіл й опановували тактику вуличного бою.

Влада УНР в Харкові спиралася на 2-й Український запасний полк (2 500 багнетів), створений шляхом українізації 28-го запасного полку. Виборним командиром полку був штабс-капітан О. Волох, уродженець Донеччини, який у 1917 р. прилучився до українського відродження. Але полк був ненадійним: лише 1-й курінь підтримував Центральну Раду, а інші підрозділи співчували радянській владі¹⁴. 18–19 грудня до Харкова прибув із Москви 1-й Український Чигиринський полк (700 багнетів), сформований з вояків-українців московської залози. Виборним командиром полку був полковник Савицький, член УПСР і колишній завідувач військового відділу української ради Москви¹⁵. Однак полк ще в Москві зазнав впливу революційної пропаганди, внаслідок чого чигиринці відкрито співчували більшовикам. У складі російських частин харківської залози існували також невеличкі українські підрозділи. За твердженням М. Чеботаріва, в 1-му саперному запасному полку було створено українську сотню силою в 200 багнетів¹⁶.

Чимало українських вояків нещодавно билися пліч-о-пліч із “революційними” солдатами проти ворогів пролетарської революції. Так, загін 2-го Українського запасного полку разом з групою харківських червоногвардійців і відділом 30-го запасного полку брав участь в боях з ударниками під Білгородом, а деякі чигиринці під час вуличних боїв у Москві виступили на боці ревкому. Щоб остаточно перетягти залозу на

¹² Див.: *Бирзник-Силин*. “Латышский культурный центр” в Харькове / Бирзник-Силин // Октябрьская революция. Первое пятилетие. – Х.: Госиздат, 1922. – С. 575–577; *Его же*. Харьковские рабочие в борьбе с каледищиной и красновщиной / Бирзник-Силин // Октябрьская революция. Первое пятилетие. – Х.: Госиздат, 1922. – С. 579; *Борьба за Советскую власть в Харьковщине // Октябрьская революция. Первое пятилетие*. – Х.: Госиздат, 1922. – С. 552; *Буздалин С.* Октябрьская революция в Харькове / С. Буздалин // *Летопись революции*. – 1922. – № 1. – С. 35; ЦДАВО України. – Ф. 4712. – Оп. 6. – Спр. 27. – Арк. 70.

¹³ *Мирошниченко В.* Боевые дружины и красная гвардия в Харькове / В. Мирошниченко // 1917 год в Харькове. Сборник статей и воспоминаний. – Х.: Пролетарий, 1927. – С. 145; ЦДАВО України. – Ф. 4712. – Оп. 6. – Спр. 27. – Арк. 45; Там само. – Ф. 4712. – Оп. 6. – Спр. 16. – Арк. 2.

¹⁴ Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине. – Т. 3. – С. 128; ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 102зв.

¹⁵ Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – m/f. 68754. – Арк. 386; *Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Микола Чеботаріва)*. – С. 59.

¹⁶ *Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Микола Чеботаріва)*. – С. 22, 69.

свій бік, харківські більшовики розгорнули активну агітацію серед військових частин. Втім, агітаційна робота набирала інколи доволі гострих форм. М. Чеботарів згадував: “Були й такі комічні явища. Ось годині о 11-й мене повідомляють, що в полк наш прибули більшовики з агітацією і скликають віче. Волох дав наказ на віче не йти, і козацтво не йде. Їде ця агітаційна група до іншого полку, в якому помішане козацтво москалів з українцями. Мушу і я бути на цьому вічу. З’являюся. Це вже ніч. Агітатори головним чином атакують Українську Центральну Раду, взагалі нас, українців. Прошу я слова і виступаю, б’ючи більшовиків та бороню нас. Грім оплесків, а українці десь дістали подушку, а з другого боку дьогтю і раптово, несподівано ні для кого, одні облили більшовиків дьогтем, а другі, розірвавши подушку, осипали їх пір’ям. Сміху було до безконечності. Ці агітатори, дійсно, виглядали страшно і кумедно”¹⁷.

Співвідношення військових сил у Харкові виглядало не на користь радянської влади. ВРК мав у своєму розпорядженні 650–700 вояків й 1 500 озброєних робітників-червоногвардійців. Військові ж сили Центральної Ради налічували 3 400 багнетів. І хоча чимало українських вояків співчували радянським гаслам, войовничі революціонери воліли зайвий раз не покладатися на мінливий настрій вояцької маси. До Білгорода, де після боїв з ударними батальйонами знаходився 1-й Петроградський зведений революційний загін Н. Ховріна, вирушила делегація (Н. Руднев, Н. Данилевський і Берлін) з проханням про збройну допомогу.

Переслідування ударників ще не скінчилося, коли харківські посланці прибули до Білгорода. Н. Ховрін згадував про зустріч із делегатами: “Вони розповіли, що в Харкові утворюється надзвичайно важка ситуація. Становище місцевої Ради не міцне. Спиратися вона поки що може лише на невеличкі і слабо озброєні загони червоногвардійців. У місті знаходяться військові частини, в яких дуже сильний вплив петлюрівців. Якщо вони раптом виступлять проти Ради, у Харківського ревкому не вистачить сил утримати владу”¹⁸.

Н. Ховрін усвідомлював, що Харків має стратегічне значення для боротьби з Каледіном. Це місто було важливим адміністративним, промисловим і транспортним центром, контроль над яким давав змогу радянському урядові налагодити пряме залізничне сполучення з Донецьким басейном.

Щоправда, сил для зайняття Харкова у борців з “контрреволюцією” було замало. 1-й Петроградський зведений загін налічував лише 300 бійців¹⁹. Однак 20 грудня до Білгорода прибула перша колона зі складу “північних радянських загонів”, під командою Р. Сіверса (1296 багнетів, 97 шабель, 17 кулеметів, 6 гармат, 4 мотоциклетки, 3 панцерники). Вислухавши харківських посланців, Сіверс вирішив не чекати прибуття підкріплень із півночі. Він відразу ж домовився з Н. Ховріним про відправку обох загонів до Харкова²⁰. Ввечері 20 грудня Р. Сіверс віддав наказ своїм воякам: “Противник – українські війська, що йдуть за контрреволюційною Радою, стягуються до м. Харкова, де мають намір проголосити владу буржуазної Ради проти влади Рад

¹⁷ Там само. – С. 70.

¹⁸ Ховрін Н. Балтийцы идут на штурм. – С. 204.

¹⁹ ГАРФ. – Ф. 8415. – Оп. 1. – Д. 4. – Л. 75; Ховрін Н. За власть Советов. – С. 83–84.

²⁰ Ховрін Н. Балтийцы идут на штурм. – С. 205.

робітничих, солдатських і селянських депутатів... Наше завдання – зайняти Харків і обороняти його”²¹.

У ніч на 21 грудня загони Р. Сіверса та Н. Ховріна прибули до Харкова. Ешелони безперешкодно розмістилися на запасних шляхах неподалік від залізничного вокзалу. За наказом Сіверса, бійці відразу ж встановили дві шестидюймові гармати на Холодній горі, яка вивищувалась над західною частиною міста. А вже вранці 21 грудня на вокзал прибули члени харківської більшовицької організації на чолі з Артемом, які виявилися зовсім нераді появи у їхньому місті “революційних” загонів. Вони вимагали від радянських командирів недопущення кровопролиття чи будь-яких ворожих дій щодо харківських українців. Р. Сіверс у відповідь запевнив, що не має наміру перетворювати місто на арену громадянської війни. Представникам української влади він заявив, що радянські загони прибули до Харкова лише для кількаденного відпочинку після боїв з ударниками²².

Харків’яни швидко пересвідчилися, що “революційні” війська своїм зовнішнім виглядом і поведінкою не надто схожі на частини регулярної армії. Небайдужий до долі “пролетарської революції” сучасник згадував: “Я пам’ятаю, яке неприємне враження на мене особисто справляли, коли я приїздив до залізничного двірця, де стояли штаб і вагони та ешелони з антонівським військом – його вояки, зокрема матроси, увішані всілякою зброєю, інколи п’яні, із специфічною брудною лайкою після кожного слова, хоча це почуття дивно перемішувалося зі свідомістю, що це ж таки є люди, що вже героїчно були билися за радянську владу й надалі добровільно збираються проливати свою кров за революцію... Вояки являли собою химерно вбраних, абсолютно недисциплінованих людей, увішаних різноманітною зброєю, рушницями, шаблями, всіх систем револьверами та бомбами. Між окремими командирами весь час виникали свари й сутички... У штабі працювали якісь випадкові люди, з одного боку, кадрові офіцери, з другого – віддані революції товариші, що взялися за військову роботу лише за останні тижні”²³.

“Революційні” вояки й матроси відразу ж розпочали в місті грабунки і самочинні труси. Один із харківських більшовиків згадував: “Загін було підібрано, більшою частиною, з анархічного елемента, що складався з матросів, які інколи себе виявляли не зовсім у нашому дусі”²⁴. Представники місцевих осередків соціалістичних партій протестували проти такої поведінки “революційних” загонів. Як писав потім В. Антонов-Овсієнко, навіть харківські більшовики “висловлювали обурення

²¹ Российский государственный военный архив (далі – РГВА). – Ф. 14. – Оп. 1. – Д. 270. – Л. 16.

²² Там же. – Ф. 14. – Оп. 1. – Д. 2. – Л. 1об.; Там же. – Ф. 14. – Оп. 1. – Д. 270. – Л. 16 – 16об.; ГАРФ. – Ф. 8415. – Оп. 1. – Д. 4. – Л. 16; *Ховрин Н.* Балтийцы идут на штурм. – С. 205; *Антонов-Овсєенко В.* Записки о гражданской войне / В. Антонов-Овсєенко. – М., 1924. – Т. 1. – С. 54; Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Микола Чеботаріва). – С. 23.

²³ *Лапчинський Г.* Перший період радянської влади на Україні. ЦВКУ та Народний Секретаріат / Г. Лапчинський // *Летопись революции.* – 1928. – № 1 (28). – С. 174; *Його ж.* Боротьба за Київ. Січень 1918 р. (до боротьби за перемогу Жовтня) // *Летопись революции.* – 1928. – № 2 (29). – С. 212.

²⁴ *Борьба за Советскую власть в Харьковщине // Октябрьская революция. Первое пятилетие.* – С. 548

свавіллям наших частин, здійснюваними ними самочинно обшуками, арештами і реквізіціями”²⁵. М. Чеботарів згадував, як на зборах за участю “революційних” бійців Артем, Ф. Кін та М. Рухимович засудили подібні безчинства і заявили, що “таке військо не може бути більшовицьким, що це якась анархістична банда, що вони зараз будуть телефонувати до Петрограду і т.д.”²⁶

Обіцянки утриматися від будь-яких насильницьких дій не перешкодили Р. Сіверсу готуватися до захоплення влади в Харкові. У ніч на 22 грудня матроси зайняли вокзал, управління Південної залізниці, пошту, центральний телеграф, телефонну станцію, а також будинок присутствених місць. Це викликало обурення багатьох демократичних організацій і представників політичних партій, які зажадали вивести радянські загоны з міста. Вимогу підтримали й деякі місцеві більшовики²⁷. Але прихильники перевороту почувалися дедалі впевненіше. Навіть коли українські соціал-демократи пообіцяли на нараді представників соціалістичних партій виконати усі вимоги більшовиків (припинити відправляти вояків неукраїнської національності за межі УНР, не затримувати підвезення хлібу до Росії, пропускати червоногвардійські загоны на Дон), останні відхилили вимогу вивести радянські загоны з Харкова²⁸.

Не бажаючи бути звинуваченими у розв’язуванні громадянської війни, представники української влади не зважились вжити військову силу проти загонів Сіверса і Ховріна. Втім, уникати збройної боротьби їх змушував ще й настрій українських вояків, чимало з яких не бажали битися проти більшовиків.

Між тим непримиренні борці за радянську владу не приховували своїх намірів. 22 грудня на шпальтах харківського більшовицького часопису з’явилася стаття під красномовною назвою “Боротьба зі зрадниками України”. Її автор, не обмежившись викриттям “контрреволюційної” політики Центральної Ради, писав: “Ми цілком визначено заявили, що усім, хто заважатиме нам вести боротьбу з контрреволюцією і рятувати робітників Донецького басейну – ми вчинимо збройний опір. Усіх, хто намагатиметься силоміць розформувати війська за те, що вони не за контрреволюційну Раду, всіх, хто намагатиметься зупинити вантажі на північ, усіх, хто намагатиметься напасти на робітничу гвардію – усіх таких контрреволюціонерів ми вирішили роззброїти. Ми не пустимо більше до Харкова жодних контрреволюційних військ. Ми пропустимо усі революційні війська без затримки. Владі контрреволюціонерів з Київської Ради ми протиставимо нашу владу – владу трудящого народу, владу Рад”²⁹.

²⁵ Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. – Т. 1. – С. 170.

²⁶ Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Микола Чеботаріва). – С. 23.

²⁷ Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. – Т. 1. – С. 54. Див. також: Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Микола Чеботаріва). – С. 25; Борьба за Советскую власть в Харьковщине // Октябрьская революция. Первое пятилетие. – С. 555.

²⁸ Борьба за Советскую власть в Харьковщине // Октябрьская революция. Первое пятилетие. – С. 555; Покок С. Организация и борьба красной гвардии в Харькове // Летопись революции. – 1922. – № 1. – С. 46.

²⁹ Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции. Сборник документов и материалов. Февраль 1917 – апрель 1918 гг. – Х., 1957. – С. 329.

Поки демократичні організації обговорювали питання про те, як бути з радянськими загонами, Р. Сіверс вирішив приєднати до своїх сил панцерники, що знаходились у складі 29-го автопанцерного дивізіону. Хоча лише половина з них були справними, радянський командир не міг допустити, щоб ця грізна бойова техніка дісталася українцям чи прихильникам Каледіна. Оскільки начальник дивізіону рішуче відхилив вимогу передати панцерники більшовикам, Сіверс вирішив захопити їх силою. Ці наміри викликали обурення у чільних харківських більшовиків. Від імені міськкому РСДРП(б) Мартянов навіть зажадав відмовитися від подібних планів, щоб не перешкоджати порозумінню з харківськими українцями³⁰.

Але Р. Сіверс не зважав на протести і вже ввечері 22 грудня почав готуватися до дій. Зі згоди М. Рухимовича до операції з захоплення панцерників було залучено загін у складі 200 харківських червоногвардійців³¹.

Щоб приспати пильність опонентів, пізно ввечері 22 грудня прихильники перевороту відновили переговори про виведення радянських загонів з Харкова. Р. Сіверс навіть особисто прибув на нараду представників соціалістичних партій, що відбувалася у приміщенні міської думи. Щоб затягти час, прихильники перевороту висували все нові умови виведення “революційних” загонів з міста³².

Тим часом під керівництвом Н. Ховріна розпочалася операція з захоплення панцерників. До району Миросицької вулиці, де розміщувався 29-й автопанцерний дивізіон, було підтягнуто дві гармати. Одну з них встановлено на розі Чернишевської й Пушкінської вулиць, а іншу – на розі Пушкінської й Сердюківської. Гарматчики отримали наказ відкрити вогонь при першій появі ворожих панцерників, не випускаючи їх у місто. Піхота і панцерник зі загону Р. Сіверса прикривали гармати, а невеличкий відділ вершників-уланів забезпечував зв'язок із вокзалом і вів спостереження за центральними кварталами міста³³.

Перш ніж приступити до штурму, Н. Ховрін вислав до дивізіону делегацію з повторною вимогою негайно видати панцерники. Оскільки ж переговори затяглися, він вирішив вдатися до демонстрації сили і направив до казарм автопанцерного дивізіону радянську бронемашину. У нічній темряві гарматчики прийняли її за ворожий панцерник і встигли зробити постріл, перш ніж збагнули свою помилку. Снаряд не влучив у ціль, але цей постріл кардинально змінив настрій вояків автопанцерного дивізіону. “Якщо до цього вони затягували переговори про здачу, то тепер швидко прийняли всі наші умови, – згадував Н. Ховрін. – Вояки і офіцери, що перебували в розпорядженні дивізіону, здали нам всю свою зброю і дванадцять панцерованих

³⁰ Ховрін Н. Балтийцы идут на штурм. – С. 205–206; Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. – Т. 1. – С. 54.

³¹ Павлюк П. Харківська червона гвардія (лютий 1917 р. – березень 1918 р.) / П. Павлюк. – К.: Політвидав, 1948. – С. 74.

³² Борьба за Советскую власть в Харьковщине // Октябрьская революция. Первое пятилетие. – Х.: Госиздат, 1922. – С. 555; Покко С. Организация и борьба красной гвардии в Харькове. – С. 46.

³³ РГВА. – Ф. 14. – Оп. 1. – Д. 270. – Л. 7; Покко С. Организация и борьба красной гвардии в Харькове. – С. 46; Ховрін Н. Балтийцы идут на штурм. – С. 206; Его же. За власть Советов. – С. 96.

автомобілів”³⁴. Деякі офіцери зі штабу дивізіону намагались відстрілюватися, але після кількох кулеметних черг склали зброю.

Постріли почули й учасники наради, що продовжувала обговорювати умови виведення з міста радянських загонів. “Дискусія між більшовицьким військом і українцями затягнулася до пізньої ночі, приблизно до пів на другу, – згадував М. Чеботарів. – Несподівано увійшов до кімнати нашого засідання помічник командира панцерного дивізіону. На ньому не було лица... Я лише глянув і зрозумів, що з панцерним дивізіоном сталося лихо не на нашу користь. Він лише сів, як з міста донеслися кулеметні стріли, а потім і гарматні вибухи”³⁵. Як стверджував М. Чеботарів, Р. Сівєрс у відповідь на закиди у дворухницітві насмішковано відповів: „Що ми будемо тепер говорити, коли заговорили кулемети та гармати?”³⁶ Присутній на нараді член міської більшовицької організації С. Покко згадував: “Раптом пролунали три гарматних постріли, вбігає М. Петренко блідий і заявляє, що більшовики нас забалакують, а самі роблять свою справу, і пропонує нам припинити нічну стрілянину і кровопролиття. Рухимович, Артем, Євгенія Бош, Сівєрс і я йдемо на нараду. Т. Артем вносить пропозицію припинити виступ, оскільки не впевнений у своїх силах і що Український полк може вдарити в запілля. Але т. Рухимович заявляє, що запілля забезпечене, показав через віконце освітлену електричними ліхтарями Катеринославську вул., де стояли улани напоготові на випадок нападу українців. Потім т. Сівєрс заявляє, що навіть якби було зроблено розпорядження Харківського губкому про відступ, він йому не підкоряється, оскільки вважає відступ неможливим. На тому і порішили”³⁷.

Для годиться більшовики вислали на місце подій делегацію, що мала посприяти мирному врегулюванню конфлікту. “Ми поїхали, заздалегідь знаючи, що поки доїдемо, справу буде зроблено, – відзначав у спогадах С. Покко. – Коли ми приїхали до Мироносицької площі, командир, який проводив операцію, нам заявив: «Готово вже!»”³⁸. Вояки автопанцерного дивізіону слухали на імпровізованому мітингу заклики до боротьби з “контрреволюцією”, а 7 справних панцерників “революційні” бійці вже перевозили на вокзал.

М. Петренка і М. Чеботаріва за наказом Р. Сівєрса було спочатку заарештовано, але після втручання Артема звільнено. Проте спроби представників влади УНР підняти проти радянських загонів українські частини не мали успіху. 1-й Чигиринський полк оголосив нейтралітет. “Усі мої з полковником Савицьким заклики до них, козаків, стати в обороні України проти наїзників, не досягнули своєї цілі і козацтво повірило улесливим запевненням приїжджих більшовиків,” – згадував М. Чеботарів³⁹. У 2-му Українському запасному полку більшість вояків також не бажали битися з більшовиками. Командир полку О. Волох, за словами М. Чеботаріва, “одважний і

³⁴ Ховрин Н. Балтийцы идут на штурм. – С. 207.

³⁵ Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Микола Чеботаріва). – К.: Темпора, 2003. – С. 25.

³⁶ Там само. – С. 25.

³⁷ Покко С. Организация и борьба красной гвардии в Харькове. – С. 47.

³⁸ Борьба за Советскую власть в Харьковщине // Октябрьская революция. Первое пятилетие. – С. 556.

³⁹ Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Микола Чеботаріва). – С. 59.

бойовий” офіцер – не зміг вплинути на настрої вояцтва. Утім, борцям за владу Рад не пощастило загітувати полк приєднатися до “революційного” війська. Н. Ховрін згадував: “В гості до петлюрівців, які займали в той час Москалівські казарми, взяли найкращих наших агітаторів – Берга і Железнякова. Але як вони не старалися – їм не вдалося розтопити кригу недовіри піхотинців. Ті кричали, що розмовлятимуть з нами лише тоді, коли ми приберемо гармати з Холодної гори і повернемо захоплені панцерники”⁴⁰.

Р. Сіверс і М. Рухимович переконали харківських більшовиків скористатися слабкістю української влади й створити губернський ВРК. 23 грудня про організацію нового органу влади було оголошено на об’єднаному засіданні виконкомів Рад робітничих і солдатських, а також селянських депутатів. До складу губревкому увійшли лише більшовики та ліві есери; головою ВРК було обрано М. Рухимовича. Новим начальником харківської залоги став більшовик С. Петриковський-Петренко, виборний командир батальйону 30-го запасного полку⁴¹.

Отже, влада в Харкові остаточно перейшла до рук прихильників “пролетарської революції”. Харків став першим губернським містом УНР, яке зайняли радянські загонами. І хоча лідери українського руху все ще не могли визначити своє ставлення до Раднаркому, для деяких із них харківські події стали свідченням, що час переговорів з більшовиками скінчився й відновити владу УНР на Слобожанщині можна лише за допомогою збройної сили.

Mykhailo Kovalchuk. Occupation Kharkiv by Soviet troopers (December 1917)

On the basing of archival documents and memories author researches the circumstances of occupation Kharkiv by Soviet troopers in December 1917. Author reconstructs in details the tide of growing political confrontation between the worshippers of Centralna Rada and Soviet power into military confrontation in the city.

Key words: Ukrainian People’s Republic, soviet power, Ukrainian revolution.

Михаил Ковальчук. Занятие Харькова советскими отрядами (декабрь 1917 г.)

На основе архивных документов и воспоминаний современников раскрыты обстоятельства занятия Харькова советскими отрядами в декабре 1917 г. Детально рассмотрены этапы перерастания политического противостояния между поклонниками Центральной Рады и советской власти в вооруженную конфронтацию в городе.

Ключевые слова: Украинская Народная Республика, советская власть, украинская революция.

⁴⁰ Ховрін Н. Балтийцы идут на штурм. – С. 208.

⁴¹ ЦДАВО України. – Ф. 4712. – Оп. 6. – Спр. 31. – Арк. 18зв.; Попов Н. Очерки революционных событий в Харькове от июня 1917 г. до декабря 18 г. / Н. Попов // Летопись революции. – 1922. – № 1. – С. 22; Петриковський (Петренко) С. Харківський гарнізон у Жовтневій революції. – С. 128.

Оксана ПАСІЦЬКА

УКРАЇНСЬКИЙ ПРОМИСЕЛ ЛЬВОВА У 1920–1930-Х рр.

У статті охарактеризовано стан розвитку та особливості українського промислу у міжвоєнному Львові. Зокрема проаналізовано заходи щодо пропаганди української індустрії. На основі періодики та неопублікованих архівних матеріалів показано процес створення та функціонування українських підприємств, які були для українців не лише місцем праці, а й формування національної свідомості та надавали можливість конкурувати з поляками та євреями Львова.

Ключові слова: український промисел, підприємство, кооператив, фабрика, Львів, розвиток.

У міжвоєнному Львові зосереджувалися центральні сільськогосподарські, торговельні та ремісничо-промислові установи. У цей період розширювалася територія міста, удосконалювалася міська мережа громадського транспорту та комунальні служби. Незважаючи на негативний вплив на розвиток міста таких чинників, як обмеження державного фінансування, економічна криза 1929–1933 рр., у Львові продовжували функціонувати старі та створювали нові великі, середні, дрібні ремісничі та промислові підприємства, організовували виставки-ярмарки “Східні торги”. Українська громада, яка кількісно займала третє місце після поляків та євреїв, відігравала важливу роль в економічному поступі міста. Українці були власниками низки ремісничо-промислових підприємств, чисельність яких у 1920–1930-х рр. поступово збільшувалася. “Український промисел розпростер широко крила до вірлиного лету, щоб раз і назавжди залишити черепашний хід. На своєму шляху зустрічає він нераз важкі колоди – перепони, що зупиняють його стихійний рух, але ж скільки дає життєвого досвіду й гарту плавби проти розбурханих хвиль”¹ – так писав ілюстрований часопис “Новий час” у 1938 р. про особливості та перспективи розвитку української промисловості у Галичині.

Економічні, громадські установи та організації займалися активною пропагандою українського промислу. На початку 1930-х рр. у Львові було створено Комітет розбудови української промисловості (КРУП), який тісно співпрацював з іншими економічними установами. КРУП інформував населення про проблеми промисловості, рекламував виробу українських підприємств. 8 травня 1933 р. організовано виставку українського промислу в “Центросоюзі”. У ній взяло участь 40 фірм, з яких 18 – кооперативні. Виставку відвідало 3 965 осіб, зокрема – 1 327 дітей шкільного віку².

¹ Новий час. – 1938. – 28 січня. – С. 6.

² Діло. 1933. – 10 травня. – С. 4.; 14 червня. – С. 1

22–29 квітня 1934 р. зусиллями КРУП, Союзу українських споживчих кооперативів, місцевої філії Українського технічного товариства організовано велику “Виставку української промисловості” у Станиславові, яку відвідало близько 8 тис. глядачів. Спеціально для цієї події Комітет видав книжку “Український промисл”. У виставці взяло участь 41 підприємство, зокрема зі Львова – 28, зі Станиславова – 10, з інших міст – 3³. 4 березня 1936 р. у Львові в приміщенні “Народного дому” відбувся черговий так званий “Показ українських промислових виробів”, який відвідало 15 000 осіб. У показі були представлені вироби 53 відомих приватних підприємств та кооперативів зі Львова та інших міст⁴. Найширше було репрезентовано харчовий, легкий, хімічний та паперовий промисли.

14 жовтня 1934 р. у місті з метою пропаганди українського промислу і за підтримки “Української захоронки” влаштовано так званий “Дитячий ярмарок”, де свій товар представили відомі українські фірми та кооперативи. Продавцями на ярмарку були діти, які дзвінким голосом вигодували: “Паста “Елегант” найкраща в світі”, “Цукерки й медяники “Фортуни” 2 за 5 сотиків!” У перерві діти розважали глядачів “Танком малих бурлак”, “Циганським танком”, танком “Козачок” та іншими розвагами⁵.

Для ознайомлення з кооперативним рухом та виробництвом 25 червня 1939 р. з ініціативи КРУП при робітничому кооперативі “Амета” влаштовано “Вечори кооперативного виробництва”⁶. Таким чином українська громадськість демонструвала свою економічну організованість та пропагувала кооперативний рух серед робітництва.

Завдання та значення промислових виставок і різних економічних заходів влучно окреслив у промові В. Білінський: “...в началі нашому – стати підметом у всіх ділянках нашого суспільно-громадського життя. Цим разом за нами спроба показати українському громадянству рідні фабрикати. Здобути віру у власні сили, заохотити жити в теперішніх обставинах самостійним економічним життям – це наші скромні побажання. Перше нам вповні вдалося. Найбільші песимісти вийшли від нас повні віри в наші сили, бо наглядно побачили, що ми молода нація, повна невичерпаних сил і можливостей”⁷. Виставки були доказом того, що українці – не тільки хороші рільники, а й промисловці. Подібні заходи відігравали важливу роль в самоусвідомленні українського населення, зацікавленні своїм виробництвом та в реалізації гасла “свій до свого по своє”.

Зазначимо, що у міжвоєнному Львові розвивалися не лише українські кооперативи (“Центросоюз”, “Маслосоюз”, “Кооператив інженерських робіт”, “Народна торгівля” та ін.), а й невеликі підприємства, кожне з яких мало свою історію та славилось своєю продукцією. Вони представляли здебільшого харчовий, легкий, будівельний, хімічний промисел у краю.

Харчовий промисел у Львові репрезентували “Маслосоюз” (молоко, сир, масло, сметана), “Центросоюз” (м’ясні вироби, чай), “Пласт” (порошок до печива, ванільний цукор, олійки), а також дрібні підприємства, зокрема “Астра” (оцет), “Кама” (сіль), “Міка” (приправи до м’яса), “Продукція” (повидло), “Ема” (солодощі), “Титан” (оцет), пекарні “Золотий колос”, “АС” та “Якір”, “Фортуна нова” та інші.

³ Новий час. – 1934. – 9 травня. – С. 4.

⁴ Там само. – 1936. – 6 березня. – С. 4.

⁵ Торгівля і промисл. – 1936 р. – 15 березня. – С. 1–3; 1–15 квітня. – С. 3.

⁶ Новий час. – 1934. – 17 жовтня. – С. 1.

⁷ Господарсько-кооперативний часопис. – 1939. – 13 серпня. – С. 16.

У 1931 р. засновано єдину у Львові найбільшу в Галичині українську кооперативну пекарню “Золотий колос”. Спочатку вона займалася перепродажем печива, а з 1933 р. торгувала власною випічкою, що сприяло збільшенню прибутків. Денно у “Золотому колосі” випікали 2 000 буханок хліба та 6 500 булок. Збували товар переважно львівські та приміські кооперативи⁸.

У 1932 р. українські урядовці за сприяння товариства українських приватних службовців “Супруга” та РСУК заснували кооперативну фабрику домашньої кави “Суспільний промисл”. Вона славилася напоєм із цикорію, солодовою кавою “Луна” та ячмінною підмінкою до кави “Пражінь”, які приваблювали споживача смаком, ароматом та помірними цінами. Продукцію фабрики збували через “Центросоюз” та “Народну торгівлю” здебільшого у сільських місцевостях. Так, у 1933 р. продали 40 020 кг цикорієвого напою “Луна”, зокрема через “Центросоюз” – 64,8 %, “Народну торгівлю” – 19,8 %, інші кооперативи – 2,3 %, а приватні купці продали 13,1 % продукту⁹. У 1935 р. виробництво збільшилося вдвічі. Якість виробів покращувалася, а завдяки рекламі продукція все частіше потрапляла до споживача:

*“Луна”-цикорія
І “Пражінь” – підмінка кави
Українським продуцентам
В світі добавляють слави.*

У Львові та в регіоні славилися солодощі української кондитерської фабрики “Фортуна нова”, засновницею і власницею якої була К. Авдиківич. Із цим підприємством конкурували інші львівські кондитерські фабрики. “Фортуну нову” фінансово підтримували А. Шептицький, К. Шептицький, Т. Войнаровський та керівники “Народної торгівлі”¹⁰. З 1924 р. “Фортуна нова” знаходилася на вул. Кордецького (тепер – вул. Олени Степанівни), а в крамниці на вул. Руській продавали солодощі. Окрім цукерок, тут виробляли смачний мармелад, печиво. Більше 60 % продукції збували українським кооперативам, 39 % – приватним торговцям¹¹. Про “Фортуну нову” та її солодощі у часописах писали:

*Вже у лісі зародились
Червоні суніці,
Але я їх не збираю,
Бо маю “квасниці”.
Їх “Фортуна” виробляє
З різним ароматом,
Як за 10 грошів купити,
Маєш їх багато.*

У 1933–1934 рр. кооператив “Продукція” у “Фортуні новій” розпочав виробництво повидла, а наприкінці 1934 р. у Львові створено окрему фабрику овочевих паст “Продукція” під керівництвом Ю. Галяревича, Е. Бирчака, Р. Рудницького, де

⁸ Там само. – 1936. – 29 березня. – С. 5–6.

⁹ Там само. – 1934. – 11 березня. – С. 9–12.

¹⁰ ЦДІА України, м. Львів. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1030. – Арк. 14–22, Діло. – 1931. – 4 грудня. – С. 3–4.

¹¹ Господарсько-кооперативний часопис. – 1936. – 2 лютого. – С. 6.

виробляли різне повидло, джеми, соки, мармелад і т. п.¹². Там працювали робітники з міста та з провінції.

Упродовж 1930-х рр. у Львові діяла єдина українська фабрика муштарди (приправ) “Міка”, засновниками якої були Є. Якимів та М. Петруняк. Продукція “Міки” була якісною і різноманітною, покупці охоче її купували. Важливу роль відігравав і кооператив “Рій”, створений у 1926 р. Уже в 1930-х рр. став членом РСУК. “Рій” намагався організувати українських пасічників та створити філії по всій Галичині¹³. Його основними завданнями були: постачання членам необхідної сировини та приладдя; купівля та продаж меду; видання брошур про корисні та лікувальні властивості меду.

У міжвоєнний період робітників легкого промислу згуртувала жіноча спілка “Труд”, заснована 1900 р. з ініціативи В. Нагірного під назвою “Жіноча спілка промислова “Труд”, зареєстрована з обмеженою порукою” на зразок українського кооперативу “Народна торгівля” та польського товариства “Praca kobiet”¹⁴. Товариство “засновувало і вело робітні, відкривало склади, крамниці, купувало і продавало різні матеріали до жіночих робіт, посередничало у торгівлі виробів промислу домашнього і фабричного...”¹⁵.

Спочатку нею керували “її ідейний батько та активний засновник” В. Нагірний, а також І. Кокорудзова, М. Білецька, згодом Г. Шухевичева¹⁶. У роки найбільшого розвитку до спілки належало 350 членів. Вона працевлаштувала 80 людей у таких робітнях: суконь, костюмів, плащів, білизни, салону мод, гаптування тощо. На рік працівниці “Труду” виконували приблизно 2 000 замовлень. Особливо популярною серед українського жіноцтва була майстерня з пошиття суконь, якою керувала Е. Олесницька¹⁷. Кравчині також шили одяг на замовлення, зважаючи на індивідуальні вимоги клієнтів.

Про успіхи “Труду” у розвитку легкого промислу свідчать золоті медалі за експонати, виставлені на виставках у 1909 р. у Стрию, 1911 р. – Одесі, 1912 р. – Коломиї. Вироби робітниць (жіночий, чоловічий, дитячий одяг, білизна, вишивки) рекламували на виставках у Станиславові (1926 р), Стрию (1927 р.), Копичинцях (1928 р.)¹⁸.

Українські працівниці “Труду” (кравчині, моднярки, капелюшниці, кушніри) у співпраці зі “Союзом українок”, кооперативом “Українське народне мистецтво”, різними львівськими фірмами влаштовували у 1920 – 1930-х рр. у Львові так звані “ревії мод” (покази мод), рекламуючи модерний одяг з українськими національними елементами¹⁹. “Трудивці” організовували вечори народного одягу та виставки не тільки у Львові, але й Варшаві, Празі, Чикаго²⁰. На показах представляли також одяг інших

¹² Новий час. – 1935. – 5 квітня. – С. 5.

¹³ Господарсько-кооперативний часопис. – 1931. – 18 жовтня. – С. 4.

¹⁴ ЦДІА України, м. Львів. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1667, арк. 134

¹⁵ Там само. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 1359. – Арк. 3.

¹⁶ Там само. – Спр. 1358. – Арк. 7 зв., 8.

¹⁷ Діло. – 1934. – 5 квітня. – С. 4.

¹⁸ Господарсько-кооперативний часопис. – 1930. – 25 травня. – С. 3.

¹⁹ Діло. – 1933. – 22 червня. – С. 4; Новий час. – 1937. – 8 лютого. – С. 11.

²⁰ Цимбалюк О. “Труд” – жіноча кравецька школа / Цимбалюк О. – Львів : СП “БаК”, 1998. – С. 17–19.

українських фірм, який прикрашали квіти з фірми “Мак”, хутро з фірми “Хром” і Глушевського, шарфи і рукавички кооперативу “Базар”, капелюшки, рукавички з українських моднярських салонів “Мак”, “Мікі”, Бережницької²¹.

Другим важливим жіночим робітничим осередком був промисловий кооператив “Українське народне мистецтво”, який знаходився на пл. Ринок, 39. Його робітники (близько 150 осіб) займалися вишиванням, килимарством, різьбою по дереву, писанкарством та ін. Надзвичайно популярними були у Львові вишивані рушники, сорочки, скатертини, подушки тощо. Свої вироби рекламували на виставках народних тканин та вишивок, організованих спільно з музеєм НТШ, “Українською захоронкою” у Львові, а також у Станиславові, Дрогобичі, Заліщиках, Варшаві, Данцігу, Празі, Чикаго²². У 1931 р. Кооператив відкрив крамницю у Львові на вул. Костюшка, 1а, а згодом ще одну – у Варшаві²³. “Українське народне мистецтво” у Львові активно підтримувало кооператив галантерейних виробів “Базар”.

Легкий промисел у місті представляли й інші підприємства, зокрема шапкарня українських інвалідів, створена у 1929 р. під керівництвом майстра П. Балущького. У 1930 р. у ній пошили 2 583 шапок “українок” (поєднання “мазепинки” і “києвянки”) та 618 “мазепинок”, у 1931 р. – 3 209 “українок” і 813 “мазепинок”. Головні убори були популярними не лише у Галичині, а й на Волині, Підляшші, Поліссі. Українці працювали також у шевській майстерні інвалідів, в якій ремонтували черевики, снігівці, калоші²⁴. Із 1933 р. у Львові функціонував шевський кооператив “Дерма”, створений з ініціативи П. Ціхановського, ревізора РСУК І. Филиповича, представника “Міщанського братства” І. Моцейовського. У ньому працювало 25 членів²⁵. У 1932 р. у Жовкві відкрили кооператив “Шевська будучність”, до якого входило 30 членів-шевців, які займалися пошиттям взуття. Це об’єднання тісно співпрацювало із львівськими підприємствами та кооперативом “Гарбарня” у Яворові, де замовляли сировину²⁶.

До розвитку української промисловості не був байдужий пластовий уряд, який у міжвоєнний період виступав із лозунгом: “В економічному відродженні – відродження Народу”. Заснування у 1927 р. кооперативу “Пласт” було шляхом до реалізації економічних ідей. Об’єднання складалося з двох відділів: продуктового та спортивно-торговельного. Робітники продуктового відділу займалися виробництвом порошку до печива, ефірних олійок.

Серед українських підприємств легкої промисловості у Львові були відомими майстерня плетених виробів “Трикотарня”, робітня “Емка”, яка спеціалізувалася на пошитті чоловічого одягу, фірма та магазин “Ома” – з пошиття та продажу шкільного одягу, фабрика “Бористен” – на якій виготовляли головні убори.

Дещо повільніше у міжвоєнний період на західноукраїнських землях, зокрема у Львові, розвивалася текстильна та шкіряна промисловість. Крім кооперативу “Українське народне мистецтво”, у місті були відомі ткальня “Полотно”, чесальня

²¹ Новий час. – 1937. – 8 лютого. – С. 11.

²² Господарсько-кооперативний часопис. – 1935. – 29 вересня. – С. 5; 1938. – 20 березня. – С. 10.

²³ Там само. – 1936. – 28 червня. – С. 7 – 8.

²⁴ Новий час. – 1931. – 18 грудня. – С. 5.

²⁵ Господарсько-кооперативний часопис. – 1933. – 5 березня. – С. 11.

²⁶ Там само, 24 грудня. – С. 4–5.

льону “Котонія”²⁷. У 1929 р. у Львові на вул. Зіморовича, 20 (тепер – Дудаєва) з ініціативи товариства “Сільський господар”. створено текстильний торговельно-промисловий кооператив “Шовк”, який займався підготовкою, переробкою сировини та об’єднував фахівців шовкового промислу. Свою діяльність кооператив проводив у кількох напрямках: пропаганда, навчання, торгівля і збут сировини. Багато статей про розвиток шовківництва друкували на своїх сторінках часописи “Сільський господар”, “Український голос”, “Жіноча доля”, “Народна справа”, “Громадський голос”, “Життя і знання”, а також календарі “Сільський господар”, “Золотий колос”. Організували відчити у Львові, Бережанах, Станиславові, Турці, Городенці, Косові, Коломиї, Самборі, Чорткові, Заліщиках, Борщеві тощо²⁸.

У 1934 р. у Львові створили першу українську фабрику ниток для вишивання “Веселка”²⁹. Її відкриття мало важливу роль, оскільки вишивання є яскравою особливістю української культури. У “Веселці” виготовляли нитки різних кольорів (20) та різної товщини, які були популярними не лише у Галичині, а й за межами України. З 1935 р. на Знесінні та у Львові на вул. Словацького, 1 діяв український промисловий кооператив “Комета” (ткальня полотна). Тут виготовляли полотно з ниток бавовни, льону, конопель та займалися пошиттям білизни, рушників, скатертин, покривал. Завдяки добрій якості вироби користувалися великим попитом³⁰.

Про розвиток шкіряного промислу свідчить відкриття у 1925 р. української промислово-торговельної спілки “Хром”, яка займалася виправкою, фарбуванням хутра (котів, кіз, баранів, зайців, кроликів, видр, лисиць і т. п.) у приміщенні на вул. Городецькій, 95 та продажем у крамниці на вул. Руській, 20. Спілка мала нове виробниче обладнання. На підприємстві працювали кваліфіковані робітники, які вивчали обробку шкіри тварин у центрах гарбарського промислу, зокрема у Чехії та Німеччині³¹. Цей промисел представляла також майстерня хутрових виробів Глушевського у Львові.

Львів – місто, яке вирізняється з-поміж інших архітектурними пам’ятками: храмами, адміністративними й житловими будинками, що сприяло пошквалюванню будівельної індустрії, яку представляли в тому числі й будівельні фірми відомого будівничого І. Левинського та братів Вчеляків.

Від липня 1931 р. у Львові діяв Кооператив інженерських робіт (далі КІР), який організували колишні студенти політехніки в Данцигу інженери А. Мілянчик, Я. Веселовський, І. Зубенко, О. Гладкий. Станом на 1933 р. у КІР функціонували чотири відділи: архітектурний, будівельний, інсталяційний та електротехнічний. Робітники архітектурного відділу виготовляли плани, проекти житлових, кооперативних приміщень, читалень, церков (будинок кооперативу “Маслосоюз”, двоповерховий будинок “Рідної школи”, приватні вілли у Львові). Будівельний відділ (найбільший) виконував замовлення із залізобетону, цегли, дерева. Зокрема, працівники КІР збу-

²⁷ Ковальчак Г. Становище фабрично-заводської промисловості Східної Галичини в 20–30-х роках ХХ ст. // З історії УРСР. – Київ : Вид-во Академії наук УРСР, 1963. – С. 39.

²⁸ Господарсько-кооперативний часопис. – 1932. – 14 лютого. – С. 3.

²⁹ Новий час. – 1935. – 22 листопада. – С. 3; 1936. – 28 квітня. – С. 6.

³⁰ Діло. – 1935. – 5 листопада. – С. 1.

³¹ Там само. – 1927. – 31 серпня. – С. 3.

дували молочарню в Калуші з модерним водно-паровим, електричним, санітарним устаткуванням; залізобетонний двоповерховий дім для жіночої гімназії “Рідної школи” у Львові; двоповерховий дім фабрики “Калина” в Тернополі. У 1932 р створили третій відділ – інсталяційний, фахівці якого займалися проведенням центрального опалення у промислових, житлових, кооперативних, церковних об’єктах (в приміщенні “Українбанку” в Почасві, “Народної лічниці”, фабриці “Калина” у Тернополі, районних молочарнях), установкою парових котлів, сушарень, пралень, пекарень, а також проведенням газу та води. У 1933 р. створено електротехнічний відділ у КІР, в якому виготовляли радіоприймачі, займалися монтажем електричного освітлення. У 1934 р. відділ відкрив фабрику (на вул. Льва Сапіги; тепер – вул. С. Бандери) та магазин (на вул. Сикстуській, 29; тепер – вул. Дорошенка) радіо та електротехнічних приладів “Еко”. Денно фабрика виготовляла 1 000–1 400 батарей “Еко”³².

Важливого значення українці Львова надавали розвитку хімічного промислу. Особливою популярністю у місті користувалася фабрика “Елегант”, яку у 1906 р. створили О. Левицька та її брат О. Левицький. У 1918–1922 рр. підприємство зруйнували. Після війни, а саме у 1922 р., воно відновило свою діяльність під керівництвом О. Левицького та Я. Скопляка. Офіційно фабрика називалася “Зоря” – фабрика хімічних виробів О. Левицької і С-ка. У 1927 р. тут працювало шість робітників³³. В “Елеганті” виробляли пасту для взуття різних кольорів, пасту та віск для підлоги, вазелін та “лякери” (лак) 56 кольорів, синьку для білизни, шварц (чорна паста) до чобіт, шевську смолу, а влітку – т. зв. “мухолапки”.

Про фабрику кореспонденти тогочасних часописів складали вірші:

*“Елегантом” за границя
Все себе репрезентує,
В нас – ой, леле! “Елегантом”
Газда чоботи смарує.*

Свою продукцію підприємство збувало через “Центросоюз”, а також приватних купців із Галичини, Волині, Познаньщини, Шлеська, Данцига³⁴.

Хімічний промисел також репрезентувала фабрика свічок “Керос” К. Котецького та П. Дурбака. Продукція мала попит, продавали її здебільшого церквам. Про свічки Котецького складали пісні, які використовували як рекламу:

*“А то йде свій до свого,
А то така чічка,
А то ясна-найясніша
Котецького свічка”.*³⁵

Важливим економічним осередком у Галичині був кооператив “Центросоюз”, зокрема його фабрика мила, створена під керівництвом інженера-хіміка Е. Гавалка. Тут виготовляли туалетне та пахуче мило. В середині 1930-х рр. виробництво мила значно збільшилося. Якщо в 1934 р. виготовили 541 091 кг, то в 1936 р. – 812 723 кг мила. Кількість продукції менше ніж за два роки збільшилася на 271 632 кг, тобто більше

³² Господарсько-кооперативний часопис. – 1934. – 8 квітня. – С. 14.

³³ Новий час. – 1927. – 14 березня. – С. 6.

³⁴ Там само. – 1931. – 12 квітня. – С. 5.

³⁵ Там само.

ніж на 50 %³⁶. Однак “Центросоюз” не зупинявся на досягнутому. З 1 серпня 1931 р. у Львові почала діяти фабрика ниток, на якій працювало декілька робітниць-українок.

Чимало людей трудилося на дрібних українських підприємствах хімічного промислу, які славилися своєю продукцією: “Етан” (лак, крейда), “Сільва” (засоби для чищення металів), “Брильянт” (крохмаль), фабрика О. Герасимовича (клей, чорнило), “Альое” (косметика), “Меріда” (косметика), “Астрон” (свічки), “Фамоза” (мило, зубні пасти), “Чайка” (мило), “Атра”, “Атом”, “Мота” (хімічні вироби).

Із підприємств металообробного промислу слід виділити фабрику залізних виробів “Сталь”, майстерню бляхарських виробів А. Заяця, ливарню дзвонів М. Брилинського та підприємства КІР. Розвитку української економіки у регіоні сприяв торговельно-промисловий дім “Достава”, створений у 1905 р. у Станіславові. У 1910 р. з метою розширення діяльності його перенесено до Львова. “Достава” знаходилася у власній двоповерховій будівлі на пл. Ринок, 44. Кооператив створив у місті майстерню з виготовлення церковних риз, образів, рам, нагородних знаків. “Достава” брала участь у світових виставках: отримало золоту медаль і диплом “гранд-премію” в Римі, золотий хрест – у Карлсбаді, золоту медаль і диплом від російського міністерства торгівлі в Одесі³⁷.

5 грудня 1937 р. Промисловий банк спільно зі РСУК та агрономічно-технічним товариством “Праця” створили у Львові власний столярський кооператив “Архо”, який представляв деревообробний промисел³⁸. Спочатку там працювало 50 столярів із різних місцевостей (Львів, Винники, Підберізці, Чижиків, Миклашів). Спілка по гуртових цінах продавала дерево (столярське і будівельне) для своїх членів. Працівники “Архо” виконували первинну обробку дерева, виробляли меблі різних конструкцій. У 1938 р. відкрили першу українську кооперативну крамницю столярських виробів у Львові в приміщенні “Народного дому” на вул. Корнякта, 1, а згодом і власний склад меблів³⁹. Робітники фірми “ЕАР”, власниками якої були Драган і Підгородецький, виготовляли якісні меблі, які поєднували сучасний стиль, практичність, елегантність з елементами українського народного мистецтва.

У 1933 р. у Львові засновано фабрику шевських кілків О. Ониська і Я. Скопляка “Дендра”. У 1934 р. на фабриці виготовили 35 тонн кілків, а вже у 1935 р. – 75 тонн. Сировиною підприємство забезпечувала “Народна торгівля”, а упакуванням – “Бібльос”⁴⁰.

У місті крім фабрик “Ельстер і Топф” (з 1931 р. “Аїда”), “Карналіт” діяло чимало українських паперових підприємств. Відомою була фабрика картонних та паперових виробів “Декоро” (власники В. Рижевський та В. Онишкевич), в якій працювало 25–40 робітників. Фабрика мала власну друкарню для виготовлення кольорової реклами, упакування промислових продуктів. Робітники фабрики брали активну участь у культурно-освітніх заходах. Кореспондент “Нового часу”, запрошений на свято “Ялинки”, ділився враженнями: “Дійсно гарна атмосфера фабричного свята справила

³⁶ Господарсько-кооперативний часопис. – 1937. – 21 березня. – С. 8.

³⁷ Там само. – 1935. – 29 грудня. – С. 10.

³⁸ Голос. – 1938. – 2 січня. – С. 6; Новий час. – 1938. – 28 січня. – С. 6.

³⁹ Діло. – 1939. – 7 лютого. – С. 5.

⁴⁰ Господарсько-кооперативний часопис. – 1936. – 2 лютого. – С. 5.

на мене приємне враження. Свобідне, приємне єднання власників фабрики, управи, адміністративного і робітничого персоналу мало в собі щось із характеристикних, багатомовних рисок українського приватного промислу... Немов одна родина, огріта теплом добрих батьків і добірних, слухняних, вдоволених дітей”⁴¹.

Також українці мали в місті на вул. Більчевського, 4 (тепер вул. Ковжуна) фабрику, де виготовляли паперові сумки “ТОП”. Крім звичайних повсякденних сумок, робітники виробляли фірмові: “Суспільного промислу”, “АТА”, “Союзного базару”. Тут знаходився і склад паперу – подарункового і друкарського, який збували українським видавництвам, серед яких “Дешева книжка”, “Нова хата”, “Жінка”, “Нове село”, “Проміні”, “Українське юнацтво”, “Голос нації”, “Студенський вісник” та ін.⁴²

Паперовий промисел представляла також фабрика книг, паперових виробів та друкарня “Бібльос”, директором якої був син відомого громадського діяча Є. Нагірний⁴³. У 1935 р. на підприємстві працювало 75 робітників та дев’ять урядовців, зокрема випускники торговельної, державної промислової, фахової школи сестер Василянок, слухачі однорічних торговельних курсів товариства “Просвіта”⁴⁴.

Стан паперового виробництва значною мірою позначився на розвитку поліграфічної промисловості. Ця галузь була представлена видавництвами НТШ, “Діло”, “Дешева книжка”, “Нова хата”, “Нове село”, “Жінка”, “Проміні”, “Українське юнацтво”, “Голос нації”, “Студенський вісник”, у друкарні “Й. Бучківський”, “Українська преса” І. Тиктора, видавничому кооперативі “Червона калина” тощо. Політичне та фінансово-економічне завдання виконувала рекламна фірма “Фама”, створена Р. Шухевичем (таємний співвласник, оскільки був засуджений і не міг бути юридично зареєстрований) та Б. Чайківським. У “Фамі” працювали колишні безробітні, засуджені члени ОУН, які не могли працевлаштуватися у державних установах. На фірмі успішно функціонували такі відділи: оголошень у пресі, кінореклами, друкування рекламних буклетів, виготовлення фірмових типових вивісок і рекламних щитів, рекламного оформлення вітрин (дизайн), організація рекламних виставок і ярмарків, виготовлення “адресацій” (книги адрес, установ, фірм) і транспортний відділ⁴⁵.

У 1930-х роках брати Чучмани заснували у Львові “Унію” на вул. Мілковського, 5 (тепер вул. Гулака-Артемовського). Поряд із цинкографією (клішарня) був створений літографічний відділ під керівництвом одного з найкращих галицьких літографів В. Андрейчина⁴⁶.

Мінеральний промисел представляло насамперед цегельне виробництво. Великі цегельні функціонували здебільшого за межами Львова, а саме у Глуховичах, Ременові, Дмитровичах та Гаях. Відомою у регіоні була українська фабрика цементних виробів Ю. Грицака, великий будівельний комбінат І. Левинського, який об’єднував цегельні, підприємства з виробництва керамічних плит, гіпсових та інших будівельних

⁴¹ Торгівля і промисл. – 1937. – 1 лютого. – С. 5.

⁴² Новий час. – 1936. – 28 грудня. – С. 8.

⁴³ ЦДІА України, м. Львів. – Ф. 590. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 10.

⁴⁴ Там само, арк. 12, 13, 13 зв.

⁴⁵ *Чайківський Б.* “Фама”. Рекламна фірма Романа Шухевича. – Львів : Мс. – 2005. – С. 5–6, 71.

⁴⁶ Діло. – 1932. – 26 березня. – С. 5.

деталей⁴⁷. Згодом на місці керамічної майстерні І. Левинського з ініціативи різьбяр С. Литвиненка засновано майстерню “Око”. За проектами тогочасних українських митців порцеляновий посуд виготовляли на фірмі О. Ониська. У місті виробляли бетон, вапно, займалися обробкою каменю. Щоправда, найбільші каменоломні, вапняні та гіпсові підприємства діяли за межами Львова – у Стрийському, Надвірнянському та Сколівському повітах. Складна промисловість була репрезентована переважно польськими підприємствами (наприклад, “Кераміка” на вул. Галицькій, скляні заводи “Львів” (400 робітників), “Леополіс” (350 робітників) та ін.), які займалися виробництвом посуду, віконного скла, пляшок⁴⁸.

Отже, у міжвоєнний період ХХ ст. українці міста Львова були власниками низки промислових підприємств та кооперативів, кількість яких поступово збільшувалася і в кінці 1930-х рр. сягала близько 70. Приватні підприємства представляли різні галузі промислу, займалися пропагандою своїх товарів, сприяли формуванню українського робітничого класу та надали змогу українцям конкурувати з поляками та євреями Львова.

Оксана Пасицкая. Украинский промысел Львова в 1920–1930-х гг.

В статье характеризуется состояние развития и особенности украинского промысла во Львове в междувоенный период. В частности, проанализированы мероприятия по пропаганде украинской индустрии. На основе периодики и неопубликованных архивных материалов показан процесс создания и функционирования отдельных украинских предприятий, которые были для украинцев местом не только работы, но и формирования национального сознания, и давали возможность конкурировать в экономическом направлении с поляками и евреями Львова.

Ключевые слова: украинский промысел, предприятие, кооператив, фабрика, Львов, развитие.

Oksana Pasitska. Ukrainian craft of Lviv in 1920–1930s

The article describes the state of development and features of the Ukrainian craft in the interwar Lviv. In particular, the promotion activities of Ukrainian industry are analyzed. Following the periodicals and unpublished archive materials, the process of creation and functioning of various Ukrainian enterprises is shown. These enterprises were not only a work place for Ukrainians, but also a place of formation of national consciousness, they allowed to rival in the economic field with Lviv Poles and Jews.

Key words: Ukrainian craft, enterprise, cooperative, factory, Lviv, development.

⁴⁷ Hozowski St. Ekonomiczny rozwój lwowa... S. 86.

⁴⁸ Сичинський В. Нариси з історії української промисловості / Володимир Сичинський. – Львів. – С. 34, 58.

Г. СТАРОДУБЕЦЬ

ВИНИЩУВАЛЬНІ БАТАЛЬЙОНИ У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ В 1944–1946 рр.: «СВОЇ» ЧИ «ЧУЖІ»?

Проаналізовано причини, способи і методи формування винищувальних батальйонів у західних областях УРСР у 1944–1946 рр. з огляду на ставлення до цього процесу місцевого населення.

Ключові слова: винищувальні батальйони, західні області України, радянська влада, український повстанський рух.

Складність і суперечливість суспільно-політичних процесів, котрі мали місце у західноукраїнському регіоні на зламі 1940–1950-х років, традиційно вже багато десятиліть поспіль детермінують розгортання гострих дискусій як у наукових колах, так і в рамках суспільного обговорення. Їх предметом є проблема створення та діяльності УПА, повстанського запілля, українсько-польське протистояння, форми і способи придушення українського самостійницького руху тощо. На жаль, без уваги залишається тема відновлення / встановлення радянської влади в західних областях України в 1944 році, а в її контексті – підбір і розстановка партійних, радянських і господарських кадрів, рівень залученості місцевого населення до процесів розбудови радянської політичної системи і т.п.

Предмет нашого дослідження – винищувальні батальйони західних областей України – під різними кутами зору висвітлювали у наукових студіях І. Білас, В. Сергійчук, Ю. Киричук, Д. Веденєєва та Г. Биструхіна. Особливості функціонування цих парамілітарних структур на Станіславщині досить ґрунтовно проаналізовані в науковому дослідженні О. Безносюка¹, на Дрогобиччині – у працях В. Ільницького та М. Галіва². Історико-правовий аспект діяльності винищувальних батальйонів західних областей УРСР у наданні допомоги органам НКВС/МВС та держбезпеки у боротьбі проти ОУН і УПА у період 1944–1950 рр. розглядає у роботі Х. Ю. Кульгавець³. У статті

¹ *Безносюк О.П.* Діяльність винищувальних батальйонів та груп охорони громадського порядку на Прикарпатті в 1944–1945 рр: Автореферат дис. ... канд. іст. Наук. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 20 с.

² *Галів М., Ільницький В.* Створення та діяльність винищувальних батальйонів в Дрогобицькій області (1944–1948 рр.) / М. Галів, В. Ільницький // Український визвольний рух. – 2009. – Вип. XIII. – С.195 – 230.

³ *Кульгавець Х.* Винищувальні батальйони та групи охорони громадського порядку у боротьбі із націоналістичним підпіллям у західних областях УРСР (1944–1950 рр.) [Електронний ресурс] / Х. Кульгавець // Форум права. – 2009. – № 3. – С. 373–382. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-3/09kxuzou.pdf>.

В. Ільницького⁴ йдеться про застосування владою різних способів і методів залучення місцевого населення до лав радянських парамілітарних формувань. Проблема генези винищувальних батальйонів у 1944–1945 роках, їх кадровий і національний склад, а також роль у руйнуванні запілля УПА уже розглядалася авторкою у попередніх публікаціях⁵. *Мета нашої статті* – проаналізувати способи та методи мобілізації до лав винищувальних батальйонів та визначити ставлення до них місцевого населення.

Відразу після звільнення західних областей України від німецьких окупантів гостро постало питання про закріплення тут радянської влади. Проблема полягала у тому, що йшлося не стільки про «відновлення» політичного устрою, насадженого в регіоні ще до війни, скільки про його фактичне встановлення, тобто «другу радянізацію». Адже західноукраїнське населення встигло досить швидко розчаруватися у більшовицькій моделі української державності й стало активно проявляти антирадянські настрої. На тлі масштабного розгортання збройного антирадянського руху Опору у формі націоналістичного підпілля та УПА, влада не мала достатньо сильної підтримки серед місцевого населення, тому змушена була вкотре «експортувати» сюди як основні партійно-державні інститути, так і керівні управлінські кадри. Підтвердженням сказаного є той факт, що вище партійне керівництво західних областей УРСР (перші секретарі обласних, міських та районних комітетів КП(б)У, керівники їх окремих підрозділів, пропагандисти, інструктори та ін.) були виключно не місцевого походження, а відрядженні сюди на роботу за розпорядженням ЦК КП(б)У зі східних областей республіки. Тільки впродовж першого півріччя 1944 року (станом на 7 серпня) у Львівську, Тернопільську, Дрогобицьку, Волинську, Рівненську та Станіславську області було «десантовано» 526 партійно-радянських кадрів⁶. Наступного року їх кількість суттєво збільшилася.

Новоприбулі управлінці були погано обізнані з особливостями способу життя, господарських, культурних традицій місцевого населення. Як показала практика, переважна їх більшість своє перебування в західних областях України сприймала як тимчасове відрядження, тому й не бачила необхідності налагодження рівноправної співпраці з мешканцями краю, яка передбачає взаємну повагу. Представники влади – партійні керівники, голови виконкомів Рад, начальники управлінь та керівники підрозділів силових структур (НКДБ, НКВС, прокуратури, судів), як правило, мали за плечима кривавий досвід радянізації 1920–1930-х років на українських землях, в основі якого лежало гасло – «будь-які жертви в ім'я інтересів держави виправдані».

⁴ *Ільницький В.* Створення та діяльність у західних областях УРСР радянських парамілітарних формувань (1944–1954 рр.) / В. Ільницький // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2011. – № 2 (37). – С. 47–82.

⁵ *Стародубець Г.* Створення та діяльність винищувальних батальйонів у рамках українського повстанського запілля (1944–1945 рр.) / Г. Стародубець // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С.Зуляка. – Тернопіль, 2010. – Вип. 2. – С. 172 – 178.; *Стародубець Г.* Радянські парамілітарні формування у боротьбі з оунівським підпіллям у західних областях України / Г. Стародубець // Наукові зошити національного університету «Острозька академія». – Острог, 2010. – Вип. 16. – С. 167–177.

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.46. – Спр.301. – Арк. 3.

Мета виправдовує будь-які засоби»⁷. Виховані в системі жорстко централізованої владної ієрархії, де слово керівництва – закон, обов'язковий до виконання поза всякою спробою обговорення, набутий раніше досвід вони намагалися екстраполювати на реалії Західної України. В умовах гострого збройно-політичного протистояння з УПА та націоналістичним підпіллям головно ставку робили на силові методи придушення організованого спротиву заходам радянської влади. Однак роль «багатога» мали виконувати не тільки спеціальні підрозділи державних карально-репресивних органів, передусім НКДБ та НКВС, але й парамілітарні формування (винищувальні батальйони, групи охорони громадського порядку, групи сприяння, групи самооборони тощо), кадровий склад яких формувався б з місцевого населення.

Ситуація ускладнювалася практичною відсутністю підтримки радянської влади у місцевому соціосередовищі. За оптимістичними підрахунками партійних лідерів Рівненщини, на початку 1945 року влада могла розраховувати на симпатії 40% населення, тоді як число учасників і прихильників українського самостійницького руху сягало 60%⁸. Радянську владу в особі її представників та інституцій населення західноукраїнського регіону сприймало як «чужу», окупаційну, тому всіляко опиралося спробам залучення, прямим чи опосередкованим, несення служби на її користь. Йдеться насамперед про службу в лавах Червоної Армії, призначення на посади голів та секретарів сільрад, вступ до лав парамілітарних формувань тощо.

Відтак перші винищувальні батальйони на теренах західних областей України, котрі з'явилися відразу після звільнення окремих районів від німецьких загарбників, сформовано «з партійно-радянського активу, комсомольців, безпартійних, фізично здорових чоловіків та жінок»⁹. Значною була частка демобілізованих із лав Червоної Армії та партизанських загонів. Однак така практика мобілізації до лав винищувальних батальйонів виявилася неефективною. Перший секретар Ровенського обкому партії В. Бегма на одній з обласних нарад у січні 1945 року змушений був визнати, що «в багатьох районах батальйони організовані неправильно. Створили винищувальні батальйони, втягнувши наш партійно-радянський актив, який прибув зі східних областей, і незначну кількість місцевого населення, котре перетворилося в загони по самоохороні і значних результатів по знищенню банд не дає. Оскільки актив не знає місцевості, не обстріляний, то часто проходить безрезультатно, або мають незначні успіхи»¹⁰. Було цілком очевидно, що без масової участі місцевого населення парамілітарні формування стануть мертвонародженим творінням влади. Тому місцеве керівництво шукало способи виправлення ситуації шляхом мобілізації до лав ВБ якомога ширшого кола мешканців регіону.

Можна стверджувати, що в 1944 – 1945 роках мобілізаційна кампанія носила швидше примусовий, аніж добровільний характер. З метою залучення місцевого населення до боротьби проти українських повстанців (а саме в цьому полягало основне завдання ВБ) більшовицька влада застосовувала різноманітні методи, в тому числі й

⁷ Гойченко Д. Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и голодомор. / Дмитрий Гойченко. – Київ, 2013. – С. 175.

⁸ Держархів Рівненської області. – Ф. 400. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 12.

⁹ Льницький В. Створення та діяльність у західних областях УРСР... – С. 50.

¹⁰ Держархів Рівненської області. – Ф. 400. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 91

силові. Наприклад, у серпні 1945 р. у селі Секунь Седлищанського району Волинської області енкаведисти «зловили 12 осіб, повезли їх у райцентр, тримали в підвалі доти, доки вони не погодилися записатися у «стрєбки» (так в народі називали бійців ВБ. – Автор)»¹¹. В с. Похівка Богородчанського району Станіславської області 5 грудня арештували 7 чоловіків (серед них і демобілізовані з Червоної Армії за те, що відмовилися взяти зброю). По тижневі з тюрми їх збитих випущено»¹². Автор одного з оунівських документів зазначає, що «НКВС та інші партійні щурі арештами, побоями, допитами, погрозами змушували призначених до стрибків підписувати заяви про ... добровільний вступ у міліцію, а опісля тим самим способом примушували брати зброю, та робити службу. Як демобілізовані, так і інші ставлять пасивний опір, вживають усіх заходів, щоб уникнути цього «почесного обов'язку». ... Тільки одиниці, які мають вже багато гріхів проти власного народу, щиро послуговуються й на цьому відтинкові»¹³. Опосередкованим свідченням домінування у 1944–1945 роках саме такого підходу до кадрового наповнення лав ВБ є той факт, що наприкінці 1945 р. виникла необхідність у проведенні їх «чистки». В результаті «у всіх західних областях із лав ВБ було відраховано 12724 особи, з яких 486 заарештували за зв'язки з підпіллям»¹⁴.

Мотивація вступу до лав винищувальних батальйонів у кожного з бійців була різною й упродовж зазначеного нами періоду зазнавала трансформації. У 1944–1945 роках «багато хто йшов туди, щоб охоронитись від фронту. Деяку частину склали ті, хто укривалися, а опісля добровільно зголосилися до НКВС»¹⁵. Представники влади докладали багато зусиль для того, аби залучити до служби у ВБ «зловлених в облавах, заарештованих, а потім на певних умовах звільнених, а також тих, хто зголосився з повинною»¹⁶. Досить потужним стимулом вступу західноукраїнських юнаків до винищувальних батальйонів була альтернатива примусового вступу до шкіл ФЗО (школа фабрично-заводського навчання. – Автор) з подальшим працевлаштуванням на заводах, шахтах і фабриках східних регіонів УРСР.

У перші місяці формування винищувальних батальйонів їх лави активно поповнювали поляки. Наприклад, «на 1 січня 1945 р. у винищувальних батальйонах Дрогобицької області їх нараховувалося 1288, що складало близько 23%»¹⁷, «із 4232 учасника винищувальних батальйонів Тернопільської області поляками були 2310 (54,5%)»¹⁸. За підрахунками дослідника С.Ткачова, у 1944 р. в Тернопільській області «за національним складом члени ВБ розподілялися наступним чином: росіяни – 125 (12%), українці – 263 (25%), поляки – 617 (59%), мордвини, грузини – 10 (1%)»¹⁹. Схожою

¹¹ ЦДАГО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 176. – Арк. 40.

¹² Галузевий державний архів СБ України (далі – ГДА СБ України). – Ф. 13. – КДВ. – Архів №.376. – Т. 71. – Арк. 364.

¹³ ГДА СБ України. – Ф. 13. – КДВ. – Архів №. 376. – Т.71. – Арк. 364.

¹⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2966. – Арк. 58.

¹⁵ ГДА СБ України. – Ф. 13. – КДВ. – Архів №. 376. – Т. 71. – Арк. 302.

¹⁶ ГДА СБ України. – Ф. 13. – КДВ. – Архів №. 376. – Т. 71. – Арк. 364.

¹⁷ *Ільницький В.* Створення та діяльність у західних областях УРСР ... – С. 55.

¹⁸ ГДА СБУ України. – Ф. 13. – КДВ. – Архів № 372. – Т.97. – Арк. 187.

¹⁹ *Ткачов С.* Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля / С. Ткачов. – Тернопіль, 1997. – С. 126.

була картина й у інших західноукраїнських областях. На таку особливість відбору бійців звертають увагу автори документів українського націоналістичного підпілля, підкреслюючи, що «в кожному райцентрі і містечку є винищувальний батальйон, заложений переважно з неукраїнського елемента»²⁰. Ситуація змінилася тільки у 1945 році, по-перше, у зв'язку з розгортанням переселенських акцій стосовно польського населення й, по-друге, внаслідок організованої НКВС кампанії масових кадрових чисток винищувальних батальйонів від поляків, яких підозрювали у зв'язках з Армією Крайовою, чи звинувачували у насильницькому поводженні з українцями.

З другої половини 1945 року, а особливо – після так званої Великої блокади (січень-квітень 1946 року), спостерігалися суттєві зміни в суспільних настроях населення Західної України. Більшість розгублено спостерігала позитивну динаміку процесу відновлення радянської влади в усіх сферах життя. Будучи в епіцентрі жорстокого збройного протистояння українського самостійницького руху та держави, насамперед радянських органів внутрішніх справ, місцеве населення поза своєю волею було поставлене в умови вибору. Маючи альтернативою примусове переселення до Сибіру, Казахстану, районів Крайньої Півночі чи Донбасу, сільська молодь воліла добровільно зголошуватися в «стрєбки»*. Іван Семенович Волянчук, колишній учасник одного з таких формувань, пригадує: «Мені на той час було 16 років. Начальник з району сказав, що я, або їду в ФЗО на Донбас, або йду в «стрєбки». Що було робити? Я записався. Зброї ми не мали. Постійно чергували в сільраді в центрі села. Одного разу напали бандерівці, то я з хлопцями ледве втік через вікно. В акції проти бандерівців нас брали рідко»²¹.

У тогочасних звітах та повідомленнях учасників повстанського руху знаходимо різні оцінки діяльності бійців винищувальних загонів. Автор одного з них повідомляє, що «більшість з них старається не шкодити населенню, але є між ними й голота. В с. Крехів (Дрогобиччина) «стрєбки» – українці самі вишукували й витягали наших людей з криївок. Деякі з них навчилися вже грабувати. В своєму селі звичайно не грабують, але роблять це в інших, де їх не знають»²². Схожою була ситуація й на Рівненщині, де місцеві «стрєбки» бродять в лісах, роблять засідки і вбивають цивільне населення під нашою маркою. ... Також ходять по довколишніх селах, грабують і вбивають тих, хто ховається від мобілізації»²³.

Як слушно зауважує О.Сушук, «отримані широкі повноваження, відсутність належного контролю, всюдозволеність усіх цих загонів призвело до того, що, отримавши зброю вони почали займатися грабежем і розбоєм»²⁴. Така поведінка «стрєбків» носила настільки поширений характер, що стала навіть предметом обговорення 17 лютого 1945 р. на обласній нараді секретарів райкомів партії Ровенської області за

²⁰ ГДА СБ України. – Ф. 13. – КДВ. – Архів №. 376. – Т. 71. – Арк. 302.

* Так називали бійців винищувальних загонів місцеві мешканці Західної України.

²¹ Спогади Волянчука Івана Семеновича, 1930 р. н., с. Голибіси (тепер – Мирове) Шумського району Тернопільської області / Архів автора.

²² ГДА СБ України. – Ф. 13. – КДВ. – Архів №. 376. – Т. 71. – Арк. 302.

²³ ГДА СБ України. – Ф. 13. – КДВ. – Архів №. 376. – Т. 62. – Арк. 40.

²⁴ Сушук О. Використання винищувальних батальйонів радянськими карально-репресивними органами у боротьбі з ОУН та УПА на Волині (1944–1953): Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/1669/52/>

участю Хрущова. Аналізуючи причини негативного сприйняття місцевим населенням парамілітарних формувань, начальник Костопільського районного відділу НКВС М. Воронін заявив, що «їх не долюблюють, так як в минулому і часом тепер вони допускають факти порушення революційної законності, дискредитують себе – заходять, забирають те, чого не варто»²⁵. Загалом, за висновками вітчизняних дослідників, «попри партійні настанови та рішення обкомів і райкомів щодо «зміцнення боєздатності» ці злочинні дії, можливо, у менших масштабах, усе ж тривали протягом усього часу існування цих структур»²⁶.

Наприкінці 1945 року в умовах розгортання передвиборчої кампанії до Верховної Ради СРСР спостерігалася помітна активізація боївок ОУН та УПА. Для забезпечення безперешкодного проведення виборів влада сконцентрувала в Західній Україні значну військову потугу. Зокрема, «впродовж січня-квітня 1946 р. тут було розміщено понад 3500 гарнізонів регулярних військ, що нараховувало понад півмільйона бійців. Окрім стаціонарних гарнізонів, існували рухливі відділи чисельністю від 20 до 100 осіб. У кожному більшому населеному пункті з місцевого населення створювано винищувальні батальйони»²⁷. Були так само суттєво підсилені новоприбулими кадрами штати місцевих підрозділів органів внутрішніх справ, що дозволило практично завершити їх комплектацію.

З метою правового упорядкування в організації та діяльності винищувальних батальйонів наприкінці 1945 року було прийнято низку офіційних документів: 13 листопада – директиву НКВС УРСР №8/156936 і 27 листопада – рішення ЦК КП(б)У. У відповідності з ними реорганізовано вже існуючі батальйони та створено нові²⁸. Начальників місцевих підрозділів внутрішніх справ було піддано критиці за низький рівень результативності діяльності винищувальних батальйонів. Їх звинувачували в політичній короткозорості, нерозумінні глибинної сутті «політичного і практичного смислу існування парамілітарних формувань як вияву народного руху за практичну участь в ліквідації бандитизму». Як наслідок – з кінця 1945 року спостерігається очевидне пожвавлення роботи управлінь і відділів НКВС та НВДБ зі створення та організації діяльності винищувальних батальйонів.

Надання цим підрозділам характеру «добровільних народних дружин», які борються з «бандерівцями-бандитами» й було найголовнішим завданням влади. Однак, як показала практика керівництва винищувальними батальйонами впродовж 1944–1945 років, вирішити його, механічно вмонтувавши ВБ в усталену схему побудови армійських частини, було неможливо. Місцеве населення з великою недовірою ставилося до представників влади загалом і «силовиків» зокрема, ідентифікуючи їх з «Чужими», «Ворожими», принципово відмінними від «Своїх» на ментально-культурному рівні. Маючи досвід першої радянської 1939–1941 років, більшовицька влада намагалася враховувати таку особливість західноукраїнського регіону (принай-

²⁵ Держархів Рівненської області. – Ф.400. – Оп.1. – Спр. 51. – Арк. 35.

²⁶ Ільницький В. Створення та діяльність у західних областях УРСР ... – С. 65.

²⁷ Радянські виборчі кампанії в Західній Україні (1946–1951 роки). Збірник документів і матеріалів / [упор. і відп. ред. О.Й.Стасюк]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. – Львів, 2011. – С. 9–10.

²⁸ ГДА СБ України. – Ф.13. – КДВ. – Архів №.372. – Т.97. – Арк. 287–291.

мні в площині теоретичних настанов), однак, за умов фактичної відсутності кадрового резерву на місцях, змушена була опиратися виключно на кадри зі Сходу.

Щоб забезпечити собі соціальну опору, більшовики застосовували уже випробуваний у 1920–1930-х роках класовий підхід, який ґрунтувався на відсепааруванні із загальної маси населення так званих «ворогів трудового народу» та власне сам «трудоий народ». Однак у слабо стратифікованому за соціально-економічною ознакою населенні Західної України принцип поділу його на антагоністичні класи – куркулів, підкуркульників та бідняків, батраків і середняків влада не могла реалізувати повною мірою. А втім, у пропагандистській риторичі більшовиків особлива увага акцентувалася на дискредитації заможного селянства як «основної соціальної бази українсько-німецьких націоналістів та банд УПА, цих агентів фашизму та іноземного імперіалізму»²⁹. Впродовж усього періоду боротьби з українським повстанським рухом, а особливо на його початковому етапі (1944–1945 роки), влада всілякими способами розпалювала конфлікт на регіональному рівні, намагаючись «розвести» окремі соціальні групи по різні сторони барикад. Не випадково західноукраїнські обкоми партії своїми офіційними рішеннями напередодні виборчої кампанії початку 1946 р. зобов'язували «райкоми, райвиконкоми, органи МДБ і МВС перебудувати свою роботу у відповідності з умовами, які склалися, а також методами і формами боротьби українсько – німецьких націоналістів, рішуче покращити оперативну роботу і добитися створення в кожному населеному пункті згуртованого (в оригіналі – «сплачённого». – Автор) активу з батраків, бідняків і середняків, мобілізуючи їх на боротьбу проти українсько-німецьких націоналістів і куркульства»³⁰. На підставі результатів роботи, створення і діяльність парамілітарних формувань у західних областях України розглядалися більшовиками саме з такої точки зору.

Виборча кампанія 1946 року стала рубежем для обох сторін – радянського керівництва та самостійницького руху. У цій ситуації владі важливо було не стільки залучитися масовою підтримкою своєї політики з боку місцевого населення, скільки продемонструвати її. Тому кожен випадок добровільного зголошення місцевих мешканців, вступу до винишувальних батальйонів або груп сприяння, прихід «з повинною» бійців УПА чи учасників повстанського підпілля широко розтиражовувався методами більшовицької пропаганди з тим, щоб засвідчити «народний характер» радянської влади на тлі «злочинної сутності» українського самостійницького руху.

Важливою ідентифікаційною ознакою «свого» в середовищі західноукраїнського соціуму виступала мова. Тому не випадково в наказі наркома внутрішніх справ УРСР генерал-лейтенанта В. Рясного від 13 листопада 1945 року першим пунктом зазначалося: «Начальниками районних штабів призначити чекістів, *котрі знають українську мову*, взявши таких з будь-яких відділів органів НКВС, які володіють організаторськими здібностями. Назначити на ці посади також з числа дільничних уповноважених міліції з місцевих українців, котрі показали себе відданими радянській владі активною боротьбою з бандитами, які користуються авторитетом серед місцевого населення і перевірених у справі працівників радянських органів з місцевих українців. *Слід пам'ятати, що справді народний рух за знищення бандитів краще*

²⁹ Держархів Тернопільської області. – Ф. Р-1833. – Оп. 4. – Спр. 101. – Арк. 2.

³⁰ Держархів Тернопільської області. – Ф. Р-1833. – Оп. 4. – Спр. 101. – Арк. 3.

можуть організувати місцеві працівники, віддані нам» (виділення наше. – Автор)»³¹. З метою залучення на свій бік таких людей рекомендувалося, окрім методів репресивного характеру, використовувати різноманітні заохочення – грошові премії, відзначення грамотами, можливість кар'єрного росту тощо.

Зазначимо, що відсутність належного матеріального стимулу бійців парамілітарних формувань у 1944–1945 роках була серйозним стримуючим чинником їх розвитку. «Ігнорування важливої проблеми матеріального забезпечення бійців з боку органів внутрішніх справ та держбезпеки призводило до втрати зацікавленості командирами у вжитті дієвих заходів щодо знищення підпілля, бійці перетворювалися на мародерів, чинили грабежі та насильства»³². Тому після появи наказу В. Рясного питання реорганізації винищувальних батальйонів стало предметом обговорення не тільки на рівні управліннь НКВС, але й було включене до порядку денного засідань бюро західноукраїнських обкомів КП(б)У.

Для прикладу, 2 лютого 1946 року бюро Тернопільського обласного комітету партії розглянуло питання про стан винищувальних батальйонів у районах області. На підставі аналізу результатів їх роботи було зроблено дуже невтішні висновки. По-перше, виявилось, що в районах бойова і оперативна діяльність ВБ перебуває у край незадовільному стані. На думку обласного керівництва, причин цього було кілька: «1) недоукомплектованість до штатної положеності; 2) недостатнє залучення особового складу до участі в операціях по боротьбі з бандитами; 3) слабкий рівень політичної підготовки та дисципліни особового складу; 4) самоусунення начальників райвідділів НКДБ від керівництва ВБ; 5) засилля в лавах винищувальних батальйонів ворожого елемента, внаслідок чого є випадки прямої зради, боягузтва і переходу на сторону ворогів; 6) переважна більшість начальників не відповідає своєму призначенню і не забезпечує організаційної і бойової роботи з особистим складом»³³. Свідченням низького рівня професійної діяльності винищувальних батальйонів виступали численні факти роззброєння окремих з них повстанськими боївками, непоодинокі випадки переходу озброєних бійців загонів до лав УПА чи оунівського підпілля, зростання кількості невдало проведених антиповстанських акцій. Наприклад, на Тернопільщині «17 березня 1946 р. в Бережанському районі в с. Куропатники був убитий командир ВБ Гучко і роззброєно його 17 бійців. 22 квітня в с. Шершенівка Борщівського району повішено бійця В.Б.Шоломанюка і обеззброєно 3 бійця ВБ. В с. Слобідка-Янівська Буданівського району 8 квітня роззброєно групу ВБ і уведений дільничний уповноважений Деркач. Забрано 1 автомат і 7 гвинтівок». 14–15 квітня в «Коропецькому районі в с. Остер бійцем винищувального батальйону було вбито дільничного уповноваженого Білобровка. А в с. Гуштинь Скала-Подільського району боєць Ляхо вбив дільничного уповноваженого і пішов у банду»³⁴.

Влада бачила кілька шляхів покращення ситуації. Насамперед йшлося про кадрові чистки, результатом яких мала стати заміна некомпетентних начальників районних штабів винищувальних батальйонів, перегляд особового складу батальйонів

³¹ ГДА СБ України. – Ф.13. – КДВ. – Архів №.372. – Т.97. – Арк. 288.

³² *Культгавець Х.* Винищувальні батальйони та групи охорони громадського порядку ...

³³ Держархів Тернопільської області. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 458. – Арк. 19.

³⁴ Держархів Тернопільської області. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 561. – Арк. 14, 32, 37, 40.

з метою виявлення підозрюваних у зв'язках з повстанцями з подальшим арештом їх як бандпособників. Важливе значення надавали створенню в кожному ВБ мережі інформаторів («осведомітелей»), завдання яких полягало у тому, щоб вчасно викривати «ворожу агентуру», прояви антирадянських настроїв і т.п.

Відповідальність за стан бойової, оперативної та політичної підготовки винищувальних батальйонів розподілялася між начальниками районних відділів НКДБ НКВС та першими секретарями райкомів КП(б)У. Процес реорганізації ВБ мав завершитися до середини березня 1946 року. Зокрема, Тернопільський облвиконком Ради депутатів трудящих спеціальною постановою, котра, у свою чергу, була предметом розгляду на бюро обкому партії, зобов'язав секретарів райкомів і начальників райвідділів НКДБ «не пізніше 15 березня створити в кожному селі винищувальні батальйони в кількості 25–30 чоловік. У кожному винищувальному батальйоні виділити командира і заступника по політчастині, кандидатуру якого в обов'язковому порядку затвердити на бюро райкому»³⁵.

Питання організації політико-виховної роботи з кадровим складом парамілітарних формувань, як правило, розглядали як надзвичайно важливе. Вирішення цієї проблеми вимагало розв'язання двох завдань – з одного боку, підвищення рівня загальноосвітньої підготовки бійців ВБ, а з іншого – їх політичної грамотності. Переважно «стремки», як і більшість сільського населення регіону, мали початкову освіту, але саме вони були потенційним кадровим резервом на заміщення номенклатурних посад рівня села та району. Тому партійне керівництво, намагаючись надати їм більш «презентабельного» вигляду, «зобов'язало завідуючого обласним відділом народної освіти т. Голого організувати загальноосвітнє навчання з дільничними уповноваженими і групами винищувальних батальйонів безпосередньо на міліцейських дільницях на базі вечірньої середньої школи для дорослих»³⁶.

Контроль за підвищенням ідейно-політичного рівня бійців парамілітарних формування передавався під особисту відповідальність перших секретарів райкомів КП(б)У, яким рекомендовано «виділити кращих комуністів, комсомольців і закріпити їх за міліцейськими дільницями для проведення партійно-політичної роботи на дільницях»³⁷. З метою організації безперервності політичної освіти кожного дільничного уповноваженого забезпечено примірниками центральних і районних газет та іншою періодичною літературою. Однак, як показала практика, такі рішення з різних причин часто не виконувалися – через брак відповідних кадрів, професійне недбалство тощо. Для прикладу, в Жовтневому районі Станіславській області «для проведення політичної роботи райком 25 квітня затвердив політруків з числа активу району, однак виявилось, що через місяць ніхто з них до роботи не приступив, а деякі навіть не знають, що вони затверджені політруками (Клименко, Калюжна, Дуденко). Аналогічна ситуація в Гвоздецькому, Болахівському, Надвірнянському та інших районах. В Самбірському районі Дрогобицької області політруки були за-

³⁵ Держархів Тернопільської області. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 461 – Арк. 91.

³⁶ Держархів Тернопільської області. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 458. – Арк. 92.

³⁷ Держархів Тернопільської області. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 458. – Арк. 92.

тверджені на бюро райкому тільки 17 травня після втручання працівника ЦК КП(б) У Богомолова»³⁸.

Питання ефективності діяльності винищувальних батальйонів в умовах Західної України повоєнного періоду постійно на контролювало партійне республіканське керівництво. Судячи зі звітів, котрі регулярно надсилалися в Київ, загальна картина була доволі оптимістичною, однак, результати перевірки, проведеної в травні 1946 р. відділом західних областей ЦК КП(б)У, виявили доволі серйозні порушення. Насамперед виявилось, що значна частина батальйонів «засмічена ворогами радянської влади». «В результаті перевірки (чистки) особового складу по всіх областях з їх складу виключено 12742 особи, з них заарештовано за зв'язки з бандитами – 486. Найбільш засміченими виявилися батальйони Станіславської області, де виключено 3278 чоловік, що складає 33% особового складу і Волинської, де виключено 3512 чол., або 35%»³⁹. У зв'язку з відсутністю кадрового резерву для поповнення лав ВБ, місцеве керівництво нерідко змушене було «закривати очі» на політичну неблагонадійність окремих бійців. Зокрема, в Станіславській області на час проведення перевірки «продовжували очолювати батальйони бувші гестапівці, ще в квітні виключені з їх складу за зв'язок з бандитами (Кучеренко – с. Синчаки, Родик – с. Клемидово)»⁴⁰.

Починаючи від 1946 року, влада намагалася активніше використовувати матеріальні стимули заохочення бійців парамілітарних формувань. Головам виконкомів райрад і секретарям райкомів партії рекомендувалося корінним чином покращити матеріально-побутові умови дільничних уповноважених міліції. Відтак кожному з них виділялася квартира з присадибною ділянкою поблизу розміщення дільниці винищувального батальйону, а також домашня худоба – корова чи телиця⁴¹. Як правило, для реалізації таких цілей використовували будинки та майно, реквізовані у виселених родин повстанців. Зрозуміло, що така форма оплати праці сприяла загостренню громадянського протистояння не тільки на рівні окремих населених пунктів, але й у масштабах регіону, де одна зі сторін конфлікту (у цьому випадку – бійці винищувальних батальйонів) була прямо зацікавлена в успішних результатах проведення різного роду репресивних акцій, головним чином, виселення родин учасників повстанського руху, а інша – більшість місцевих мешканців, розглядала їх як «прислужників» більшовицького режиму.

Восени 1946 р. М. Хрущов звернувся до В. Сталіна з офіційним листом, в якому, «враховуючи безсумнівну необхідність збереження батальйонів до ліквідації банд українсько-німецьких націоналістів»⁴², аргументовано доводив необхідність матеріального стимулювання їх бійців та створення для них більш сприятливих умов життя. Постанова Ради Міністрів СРСР «Про пільги для бійців винищувальних батальйонів західних областей УРСР» дала поштовх позитивному вирішенню цієї проблеми. На тлі посилення масових репресій проти учасників повстанського руху, постійних утисків прав і свобод місцевого західноукраїнського населення, злиденності їх жит-

³⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр. 2966. – Арк. 61.

³⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.2966. – Арк. 58

⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.2966. – Арк. 60.

⁴¹ Держархів Тернопільської області. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 458. – Арк. 92.

⁴² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр. 2966. – Арк. 90.

тя і побуту, викликаного умовами повоєнної розрухи та перманентного збройного протистояння влади з народом, цей документ фактично визначав зміст індульгенції, котру отримували ті, хто вступав до лав винищувальних батальйонів. У постанові вказувалося, що «1. Бійцям ВБ, яким належить бути призваними в Червону Армію в 1946 і 1947 роках, зарахувати їх діяльність в батальйоні впродовж 1946 і 1947 рр. як дійсну службу в Червоній Армії. 2. Звільнити від сільськогосподарського податку селян-одноосібників західних областей УРСР, син котрих чи голова сім'ї перебуває у ВБ, а в сім'ї не залишилося інших працездатних, крім дружини й бійця, котрі мають дітей до 8 років. 3. У випадку загибелі бійця від банд ОУН – УПА сім'ї вбитого встановлюється пенсія згідно з постановою РНК СРСР від 16 липня 1940 р.»⁴³. Крім того, документ зобов'язував наркомторг СРСР виділити МВС УРСР цільовим призначенням низку промислових товарів для обмундирування бійців винищувальних батальйонів та їх преміювання. Така політика влади щодо особового складу парамілітарних загонів, поза всяким сумнівом, сприяла як підвищенню їх боєздатності, так і розширенню соціальної бази добровольців.

З іншого боку, оунівське підпілля, усвідомлюючи зростання потенційної небезпеки руйнації запілля самостійницького руху, зокрема через збільшення кількості винищувальних батальйонів і посилення ефективності їх діяльності, намагалося запобігти розвитку цього процесу. У травні 1946 р. на західноукраїнських теренах поширюється листівка «До демобілізованих воїнів – червоноармійців»⁴⁴, причиною появи якої стала активізація роботи влади в напрямку посилення парамілітарних формувань за рахунок мобілізації до їх лав солдатів Червоної Армії, котрі поверталися з фронту. Показово, що автори документу не закликають їх до зброї, в загоони УПА, а навпаки – «долучитися до чесної праці», бо «досить братовбивства, знущання над беззахисним народом». У листівці чітко проводиться демаркаційна лінія між «своїми» – в особі українського народу та «чужими» – в особі бійців винищувальних батальйонів, тобто «банди людодів, різних слабоумних людей, злочинців і зрадників, а останнім часом приспівників НКВС, котрі примушують до цієї ганебної справи і демобілізованих воїнів Червоної Армії»? **посилання?** Такого роду агітаційно-пропагандистська робота повстанського підпілля, поза всяким сумнівом, мала позитивні наслідки, однак процес руйнації повстанського запілля в 1946 р. уже носив незворотній характер.

Отже, впродовж 1944–1946 років основними джерелами кадрового наповнення винищувальних батальйонів були: 1) службовці радянських установ та організацій; 2) демобілізовані бійці Червоної Армії та партизанських загонів; 3) місцеві «активісти» та комсомольці; 4) колишні учасники УПА, котрі легалізувалися з огляду на амністії; 5) сільська безпартійна молодь, котра ухилялася від військової та трудової мобілізації. В означуваний нами період способи та методи набору до лав ВБ із середовища місцевого населення залежали від низки чинників. У період найвищого піднесення збройного антирадянського руху Опору (1944 – перша половина 1945 рр.), по-перше, виразно домінували силові методи, по-друге, здебільшого добровільно зголошувалися представники польської національності, кількість яких серед бійців винищувальних батальйонів в окремих регіонах становила більше 50%. Від початку

⁴³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр. 2966. – Арк. 141.

⁴⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2971. – Арк. 77–78

1946 р. з'являється низка офіційних документів, спрямованих на покращення діяльності цих парамілітарних формувань. Завдяки зусиллям влади поступово вони набувають «українського» обличчя. Однак це принципово не вплинуло на зміну ставлення до них місцевого населення, котре продовжувало ідентифікувати їх як один із репресивних інструментів більшовицької влади, а отже – «чужих».

Г. Стародубец. Истребительные батальоны в западных областях Украины в 1944–1946 гг.: «свои» или «чужие»?

Анализируются причины, способы и методы формирования истребительных батальонов в западных областях УССР в 1944–1946 гг., исходя из отношения к этим процессам местного населения.

Ключевые слова: истребительные батальоны, западные области Украины, советская власть, украинское повстанческое движение.

G. Starodubets. Destructive Battalions in Western Regions of Ukraine in 1944–1946 years: “ours” or “alliance”?

The reasons, forms and types of forming of destructive battalions in Western regions of URSR in 1944–1946 years in accordance with the relation of local people to this process are analyzed.

Key words: destructive battalions, Western regions of Ukraine, Soviet power, Ukrainian rebellious movement.

Людмила БАБЕНКО

ІЄРАРХИ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В ПЛАНАХ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ НАПЕРЕДОДНІ ЛЬВІВСЬКОГО ЦЕРКОВНОГО СОБОРУ 1946 РОКУ

У статті висвітлено технології та окремі методи радянських органів державної безпеки, спрямовані на ліквідацію Української греко-католицької церкви шляхом впливу на її ієрархів.

Ключові слова: Українська греко-католицька церква, радянські органи державної безпеки, Народний комісаріат державної безпеки (рос. абревіатура – НКГБ), репресії, Львівський церковний собор 1946 року, А. Шептицький, Й. Сліпий, Г. Костельник, К. Шептицький, С. Карін-Даниленко.

Історія Української греко-католицької церкви (далі УГКЦ), незважаючи на досить численну історіографію, продовжує залишатися предметом глибокого інтересу дослідників. Одним із найбільш важливих напрямів з точки зору об'єктивного її відтворення є дослідження становища УГКЦ у радянський період. Інвективи радянської історіографії апіорі не можуть дати відповіді на головні питання про передумови і причини подій, пов'язаних з її ліквідацією, кульмінацією яких став Львівський собор 1946 року. Тому велике значення мають новітні дослідження. Серед них відзначимо працю канадського історика Б. Боцюрківа, котра охоплює період 1939–1950 рр.¹ Автор, спираючись на матеріали вітчизняних та зарубіжних архівів, подає хроніку підготовки та проведення собору, аналізує документи, які дозволяють з'ясувати суперечливі або сфальсифіковані сторінки діяльності УГКЦ та її ієрархів.

Партійно-державну політику щодо УГКЦ досліджував В. Пашенко². На тлі розлогої описовості праці вказаного автора, монографія В. Войналовича³ вирізняється чіткістю постановки проблематики та її аналізу засобами політологічного інструментарію. Відповідний розділ характеризує методи сталінських трансформацій у Західній Україні, політичне підґрунтя ліквідації УГКЦ. На репресивній складовій

¹ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950) / пер. з англ. Наталії Кочан, за ред. Олега Турія / Б. Боцюрків. – Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. – 265 с.; його ж: Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946-1989) // Ковчег. Збірник статей з церковної історії. Число 1. – Львів, 1993. – С. 123-164.

² Пашенко В. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів / В. Пашенко. – Полтава: АСМІ, 2002. – 615 с.

³ Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. Войналович. – Київ: Світогляд, 2005. – С. 339-424.

акцентувала увагу в дисертаційному дослідженні Н.Сердюк⁴. Окремі складники проблеми історичного, філософського, теологічного, агіографічного характеру розглянуто у численних статтях та матеріалах наукових конференцій.

Метою статті є висвітлення технології та окремих методів радянських спецслужб, спрямованих на ліквідацію УГКЦ. Поставлена мета передбачає вирішення наступних завдань: з'ясувати механізми та інструментарій підготовчого процесу нищення УГКЦ, пошуку конкретних «режисерів і дійових осіб», на яких покладалася роль виконавців партійних рішень. Розкрити порушену проблему дозволяє вивчення як автентичних, так і опублікованих архівних документів органів державної безпеки. Зокрема в останні роки опубліковано збірники документів, присвячені долі митрополита А. Шептицького⁵ та процесу ліквідації УГКЦ⁶, які репрезентують приховані від суспільства процеси бруталного втручання органів державної безпеки у церковно-релігійне життя. Аналіз архівних документів дає можливість розкрити агентурно-оперативні аспекти діяльності співробітників спецслужб із підготовки Львівського собору як заключного акту організаційних заходів з ліквідації УГКЦ. Вересень 1944–початок 1945 рр. виявився вирішальним періодом у визначенні радянською владою термінів і способів знищення УГКЦ. Попри це, ряд дослідників характеризують вказаний часовий проміжок як період поміркованої і виваженої політики радянської держави у ставленні до УГКЦ, не беручи до уваги прихований від суспільства чекістський сегмент.

Рівень впливу греко-католицького духовенства на населення західноукраїнських земель цілком адекватно оцінювався наркомом внутрішніх справ СРСР Л.Берія ще напередодні так званого «золотого вересня» 1939 р. Побоюючись масового невдоволення, у директиві про завдання оперативних груп НКВД СРСР при вступі радянських військ на територію Західної України та Західної Білорусії вказано: «Арешти духовних осіб не проводити, особливо католиків»⁷. Співробітники держбезпеки обласних управлінь НКВД розгортали агентурно-оперативну роботу в середовищі духовенства і вірян УГКЦ у контексті виявлення антирадянських настроїв. Робота з вивчення настроїв і поведінки духовенства не припинялася також і в умовах війни. Особливо пильну увагу звернено на ієрархів УГКЦ.

Як відомо, початок війни і нацистська окупація досить швидко розвіяли ілюзії очільників УГКЦ, передусім митрополита А. Шептицького, щодо можливого порозуміння з гітлерівським режимом у питанні української державності. Останній у листі на адресу А. Гітлера від 23 вересня 1941 р. із приводу окупації столиці України Києва висловив сподівання на «... розвиток нашого народу, на можливість релігійної та національної свобод»⁸. Але вже 14 січня 1942 р. у іншому листі до фюрера ми-

⁴ Сердюк Н.С. Репресії радянських органів державної безпеки щодо української греко-католицької церкви в 1944-1949 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006.

⁵ Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939-1944 рр.). – Київ: Українська Видавнича Спілка. – 480 с.

⁶ Ліквідація УГКЦ (1939-1946). Документи органів державної безпеки. – Т.1. – Київ: ПП Сергійчук М.І. – 442 с.

⁷ ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 32. – Спр. 33. – Арк. 10-12; Шаповал Ю.І. Якого кольору був вересень 1939-го? / Ю. Шаповал // Доля як історія. – Київ: «Генеза», 2006. – С. 159.

⁸ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Оп. 372. – Т. 35. – Арк. 125.

трополит засуджував територіально-адміністративне розчленування України, масову загибель військовополонених українців, фактичне збереження колгоспної системи, терор тощо. У листі на адресу Г. Гімmlера він протестував проти масових убивств євреїв та примушування до цього українських поліцаїв. Відомо, що А. Шептицький брав безпосередню участь у порятунку жертв нацистського терору. Послання митрополита «Не убий» зачитували в кожній церкві. До речі, гуманістична діяльність А. Шептицького була відзначена посмертно нагородою Антидефамацийної ліги (американської організації боротьби з антисемітизмом) в наші дні «за відвагу і героїзм у порятунку євреїв під час Другої світової війни»⁹.

Зміну настроїв митрополита зафіксував начальник УНКГБ у Львівській області К. Волошенко, котрий, оцінюючи діяльність духовенства у період нацистської окупації, писав наркомові держбезпеки УРСР С. Савченку: «Аналіз усіх наявних у 2-му відділі агентурних та офіційних даних свідчить, що на середину 1942 р. ставлення Шептицького до німців стало поступово змінюватися і дух германофільства на 1943 рік сходить нанівець». Відзначено також, що послання митрополита все помітніше набувають ознак антирадянського націоналістичного змісту, закликаючи українське населення до «єдності та внутрішнього спокою», а в 1944 р. він заборонив священникам відступати на захід разом із вермахтом¹⁰.

Розгортання оперативної роботи НКГБ восени 1944 р. у західноукраїнських областях розділилося на дві частини. Перша спрямовувалася на планування і проведення «оперативної гри» з ієрархами УГКЦ - митрополитом А. Шептицьким, його братом ігуменом К. Шептицьким, професором Г. Костельником та ін. Спеціальна директива наркома держбезпеки С. Савченка від 18 жовтня 1944 р. наголошувала на необхідності активізації агентури навколо А. Шептицького та його оточення. Агентура спрямовувалася на «...розкриття їх підпільної антирадянської діяльності, каналів зв'язку з закордоном, зокрема, із Ватиканом, іноземними розвідками і українськими націоналістами, виявлення уніатської та католицької агентури на території СРСР». При цьому С. Савченко наголошував на необхідності запиту санкції НКГБ УРСР з місцевих управлінь під час проведення оперативних заходів¹¹.

Іншим складником була власне агентурно-оперативна розробка «об'єктів» та негласне документування так званих антирадянських проявів. Разом із тим зростала роль аналітичної обробки оперативної інформації, її врахування в конструюванні заходів спецслужб і органів влади проти УГКЦ. Про це свідчать детальні оперативні повідомлення, довідки, доповідні записки з оцінками й характеристиками об'єктів спостереження та інші службові документи з грифом цілковитої таємності.

Для безпосереднього проведення заходів і прискорення роботи з усіх напрямів антирелігійної й антицерковної політики в західноукраїнських областях до Львова прибув відомий у чекістських колах ще з 1920-х рр. «фахівець» із релігійних питань, співробітник НКГБ УРСР, підполковник держбезпеки С. Карін-Даниленко як легендарний «уповноважений Комітету з церковних справ при РНК УРСР». Його головна

⁹ Електронний ресурс. Режим доступу: tyzhden.ua/news/93024

¹⁰ Ліквідація УГКЦ (1939-1946). Документи радянських органів державної безпеки. – Т.1. – Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. – С. 216-217.

¹¹ ГДА СБ України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 1. – Арк. 240-245.

увага була прикута до постаті митрополита А. Шептицького, з котрим він планував зустріч і бесіду на тему правового становища Української греко-католицької церкви в УРСР. Чекісти були детально поінформовані з оперативних джерел про настрої і заяви митрополита, які він висловлював у ході проведення щочетвергових єпархіальних соборів духовенства. Зокрема, начальник Львівського управління НКГБ Волошенко зазначав, що митрополит А. Шептицький позитивно відреагував на повернення радянської влади, а напередодні зустрічі з С. Каріним-Даниленком закликав духовенство «змінити ставлення до радянської влади, бути лояльним і допомагати їй, так як Рад[янський] Уряд допускає свободу релігії». Разом з тим автори доповідної записки на ім'я наркома НКГБ УРСР зауважують, що «в поведінці і настрої його відчувається невизначеність і нерішучість»¹². На соборі А. Шептицький публічно заявив, що свою промову надішле радянському уряду. Співробітник УНКГБ у Львівській області, отримавши про це інформацію, пропонував надрукувати промову митрополита масовим тиражем і поширити серед населення¹³.

Зустріч С. Каріна-Даниленка з митрополитом відбулася 7 вересня 1944 р. і тривала більше двох годин. Вона мала концептуальний характер і стосувалась з'ясування й оцінки ситуації всередині церкви та вироблення подальшої стратегії і тактики держави щодо греко-католиків. Зі змісту оперативних донесень виявлено, що митрополит у ході розмови демонстрував лояльність до радянської влади та її політики, шанобливо звертаючись до високопоставленого чекіста «пане міністре» і не підозрюючи, з ким у дійсності має справу. Однією з причин негативного ставлення до радянської влади, котре охопило багатьох священників і вірян, митрополит назвав інформацію про масове закриття храмів, арешти священників на Великій Україні. Тому при вступі військ Червоної армії населення й очікувало масових репресій. У відповідь С. Карін-Даниленко дипломатично нагадав про відокремленість церкви від держави в радянській Україні, де релігія є приватною справою кожного громадянина. Водночас, підкреслив С. Карін-Даниленко, державні органи боролися проти «політиканствуючих» церковних ієрархів та священників і навіть приклади ліквідації змови патріарха Тихона, розгрому Української автокефальної церкви В.Липківського. А. Шептицький відповів: «Я розумію все це і виправдовую Ради у їх боротьбі із монархічним православ'ям. Чув також, що автокефалісти-самосвяти політиканствували. Все достойне співчуття, бо там, де Церква втрачає вселенськість – немає Церкви. Наша Церква тримається вселенськості, і, виходячи із цієї ідеї, я намагався об'єднати православну церкву на Україні із греко-католицькою, але політиканствуючі єпископи знаєте що мені відповіли? Покійний митрополит Олексій Громадський взагалі приписав роз'єднання між церквами гармонії божественного провидіння». На репліку С. Каріна-Даниленка про нездійсненність єкуменічної ідеї, А. Шептицький заявив: «Чому не здійсненна, ця акція не вдалася мені, але пройде 20–30 років і Ви, Ради, здійсніте її самі».

С. Карін-Даниленко відповів, що держава не втручається у внутрішньоцерковні справи і навряд чи це буде входити у плани державних установ. А. Шептицький із азартом запитав: «Але ж ви об'єднали народи Росії, об'єднали український та росій-

¹² ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. 9113. – Т. 19. – Арк. 324.

¹³ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр. С-9113. – Т. 19. – Арк. 75–76; Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) – Київ: Українська видавнича спілка, 2005. – С. 297–298.

ській народи? Чому б не укріпити це об'єднання і по лінії релігійній? Возз'єднання українського народу Західних областей із Великою Україною було б тільки тоді органічним, коли б українці були об'єднані і релігійно. Ось чому я думаю, що через 20–30 років Ви самі це зробите. Чому Ви вважаєте це нездійсненним?». С. Карін-Даниленко із обмовками про власні атеїстичні погляди, наголосив, що головною причиною неможливості об'єднання УГКЦ із православною церквою в Україні є ідеологічні розбіжності: «[...] віруючий народ вихований на релігійно-патріотичній традиції митрополита Петра Могили, який боровся із унією як зрадником народу і православ'я. Віруючі Західної України виховувалися на традиціях митрополита Михайла Рогози, який продав православ'я католицизму і полякам. Тому об'єднання цих церков можливе тільки як повернення уніатів у юрисдикцію православ'я, але не навпаки (виділення наше – Л.Б.). Радянська влада органічно поєднала український народ Великої України і Західної України, але ніякого об'єднання у нас, вихованих на патріотичних традиціях Богдана Хмельницького, із тими елементами, що виховані у дусі зрадника Івана Мазепи, бути не може. [...] Нас врятував лише союз із братським російським народом, із яким возз'єднав Україну Богдан Хмельницький, а Радянська влада зробила цей союз між росіянами і українцями ідейно-органічним». А. Шептицький, за словами Каріна-Даниленка, вітав «братський союз між українцями і росіянами», засвідчив свою «любов до російського народу та його літератури».

Водночас він визнав факти зустрічей і спілкування з одним із лідерів ОУН А. Мельником, представниками нацистської адміністрації гауляйтером Е. Кохом, главою дистрикту «Галичина» О. Вехтером, шефом розвідки полковником А. Бізанцем. А. Шептицький різко засудив нацистську окупацію, наголосив на фальсифікації його звернень у засобах масової інформації до української громади щодо підтримки німецької армії у боротьбі із більшовизмом. Між тим остання теза стала об'єктом злої іронії памфлетиста Я. Галана, котрий у своїх публікаціях запевняв у нещирості митрополита і причетності до злочинів нацистів його та очолюваної ним церкви¹⁴.

С. Карін-Даниленко підкреслив, що задеклароване позитивне ставлення митрополита як глави УГКЦ до радянської влади виключить будь-які ускладнення у відносинах між уніатами та державними органами. Але при цьому наголосив, що у церковному середовищі є особи, які «під церковним прикриттям проводять боротьбу проти Радянської влади у таборі націоналістів». Це був перший закид С. Каріна-Даниленка з метою використати УГКЦ як інструмент боротьби зі збройним підпіллям УПА.

А. Шептицький відповів, що сумнівається у справедливості таких звинувачень. Але разом з тим заявив: «[...] судіть таких людей, і я їх засуджу, бо бандерівщина – це шкідливе явище, із яким треба боротися. Хочете, я пошлю своїх священиків у ліси, щоб вони умовили цих сліпих людей припинити боротьбу із Радянською владою і повернутися до мирної праці. Не подумайте, що я хочу стати орденоносцем, але я це зроблю тому, що вважаю бандерівщину великим злом для народу». Дізнавшись про звернення до вояків УПА і УНРА, підписаного М. Хрущовим та М. Гречухою, він навіть пообіцяв подумати, як поліпшити боротьбу із «бандерівщиною». Згодом у

¹⁴ Галан Я.О. Що таке унія: Памфлети / Упоряд. та автор приміт. Й.Т.Цьох. – Львів: Каменяр, 1983. – С. 50-54

повідомленні одного з агентів із оточення митрополита від 12 вересня 1944 р. зазначалося, що для А. Шептицького «питання УПА дуже важке завдання»¹⁵.

Особливо С. Каріна-Даниленка цікавила участь ієрархів УГКЦ у формуванні дивізії СС «Галичина». Для населення західноукраїнського регіону ця подія мала непересічне значення. Тисячі юнаків пішли добровольцями на військову службу до нацистів і були переконані у справедливості свого вибору – покласти життя на вівтар незалежної України. Сам А. Шептицький відмежувався від участі у формуванні дивізії, але заявив, що благословляв священників на пастирську діяльність серед її особового складу.

У відповідь на чергове запитання, митрополит поінформував про бажання священників та віруючих проводити релігійно-патріотичну роботу серед вірян. Однак через конфіскацію єпархіальної типографії він був позбавлений можливості проводити пропагандистську роботу, а через відсутність радянських рублів (злоті у банках не обмінювалися) і масову злиденність населення УГКЦ неспроможна фінансово допомогти радянській державі. Але А. Шептицький запевнив, що єпископи і священники будуть проповідувати віруючим «підкорятися Радянській владі, богом нам даній, допомагати їй у всьому тому, що не суперечить духу церковному».

Після завершення двогодинної розмови, секретар митрополита І.Котів, супроводжуючи С. Каріна-Даниленка відзначив, що така довга зустріч є «ознакою великої поваги». Аналізуючи хід і результати зустрічі, досвідчений контррозвідник зробив наступні власні висновки:

– розчарування у нацистській окупаційній адміністрації, перемога Червоної армії, виражена тактика ставлення вищого партійно-державного керівництва щодо УГКЦ сприяла важливому світоглядному перелому А. Шептицького;

– А. Шептицький тверезо оцінював політичний авторитет СРСР, здобутий під час війни. Він уже не міг сподіватися на якусь уявну міжнародну комбінацію, за якої територія Західної України могла опинитися поза межами СРСР. Митрополит переконаний у безперспективності боротьби українських націоналістів, хоча мав із ОУН моральний зв'язок. Але він згоден брати участь, у зручній для себе формі, у боротьбі із бандерівським рухом, до якого ставився, безумовно, негативно;

– у західноукраїнських областях, де релігійність населення є дуже високою за очевидного домінування парафій УГКЦ, авторитет митрополита А. Шептицького є непорушним.

Тому, на думку С. Каріна-Даниленка, спецслужбам варто знайти ефективну форму використання А. Шептицького для посилення «радянського» впливу на широкі маси населення та боротьби із бандерівським рухом». Він зазначав також, що «... з точки зору тактики не слід розбещувати частими до нього (Шептицького – авт.) візитами представників влади. Однак, треба частіше, з того чи іншого приводу, витягувати його представників до Києва, де їх зручніше буде обробляти, [...] з тим, щоб підпорядкувати уніатську церкву нашому впливу»¹⁶.

¹⁵ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр.С-9113. – Т.19. – Арк.81; Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) – Київ: Українська видавнича спілка, 2005. – С. 296.

¹⁶ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр.С-9113. – Т.19. – Арк.50–68; *Держархів Львівської обл., ф.П-3, оп.1, спр. 71, 19–21*; Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) – Київ.: Українська видавнича спілка, 2005. – С.277–294.

Автор свідомо детально проілюструвала хід бесіди підполковника державної безпеки, одного з фахівців по боротьбі із «українськими націоналістами» С. Каріна-Даниленка з митрополитом А. Шептицьким. Виходячи зі змісту діалогів та висновків, зроблених чекістом, відзначимо декілька моментів. По-перше, цинізм С. Каріна-Даниленка, який акцентував увагу митрополита на відокремленні в СРСР церкви від держави, статусі релігії як приватної справи, «церковниках-політиканах» тощо. Він достеменно розумів головну мету боротьби із Церквою, досягненням якої безпосередньо й займався, та знав реальний стан релігійних громад усіх конфесій як у Радянській Україні, так і загалом в СРСР. По-друге, С. Карін-Даниленко прийшов висновку про помилкову тактику радянських спецслужб 1939–червня 1941 рр., що виключала особистий контакт із А. Шептицьким. Вірогідно, що він як фахівець із «українського та церковного питань», вбачав необхідність через особистий контакт, дискусію, перемовини переконати опонента. У результаті опонент на ідеологічному підґрунті ставав або таємним співробітником, або «агентом впливу». Але такий метод вимагав певного часу і значної інтелектуальної підготовки від співробітника органів державної безпеки. Таким професійним якостям, виходячи з аналізу доповідних записок, С. Карін-Даниленко повністю відповідав. Паралельно розроблялася тактика оперативної і психологічної обробки й інших впливових ієрархів, щоб перетворити їх з ворогів на союзників. Залишилася істотна перешкода – час. Чи погодилося б вище партійно-державне керівництво СРСР чекати на зміну світогляду хоча би частини ієрархів УГКЦ або 20-30 років визрівання передумов об'єднаного процесу, про які говорив митрополит?

По-третє, С. Карін-Даниленко чітко виклав перспективи уніатської церкви в Україні – її поглинання Руською православною церквою. Вірогідно, що це митрополит А. Шептицький передбачав і не заперечував такої можливості, навіть назвав термін цього процесу – протягом двох – трьох десятиліть. Але він не міг навіть уявити, що така перспектива очікує УГКЦ через кілька років.

По-четверте, у бесіді простежувався один із тактичних прийомів органів державної безпеки – використання авторитету УГКЦ у боротьбі із Організацією українських націоналістів та Українською повстанською армією. Згодом, уже після смерті митрополита А. Шептицького, на зустрічі 6 листопада 1944 р. із новим очільником УГКЦ Й. Сліпим та ігуменом К. Шептицьким С. Карін-Даниленко наполягав на продовженні курсу засудження священниками та ієрархами УГКЦ «оунівської діяльності»¹⁷. До цієї теми повернулися й у ході зустрічі в НКВД СРСР 26 грудня 1944 р. у кабінеті заступника наркома внутрішніх справ С. Мамулова у присутності керівників провідних управлінь НКГБ СРСР П. Судоплатова і П. Федотова¹⁸.

Вірогідно, що націлювання обласних та районних апаратів НКГБ у західноукраїнському регіоні на потужну агентурно-оперативну роботу, негласне документування антирадянських проявів та діяльності віруючих і священників УГКЦ, жорсткий контроль за проведенням оперативних заходів з боку НКГБ УРСР щодо уніатів свідчили про бажання вищого партійно-державного керівництва СРСР та УРСР виробити детальний план заходів, що дозволив би одночасно ліквідувати УГКЦ як один із іде-

¹⁷ Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) – Київ: Українська видавнича спілка, 2005. – С.423, 429.

¹⁸ Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки. – Т. 1. – Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. – С.278.

ологічних сегментів українського націоналістичного руху і приєднати її до повністю контрольованої чекістами і політично лояльної Руської православної церкви.

Після розмови з С. Каріним-Даниленком як «представником уряду України» А. Шептицький розраховував на підтримку діяльності УГКЦ. Зокрема, митрополит, скориставшись дозволом С. Каріна-Даниленка звертатися до нього особисто із нагальними проблемами, написав листа із скаргою про призов студентів Львівської духовної академії до Червоної армії. Нарком державної безпеки УРСР С. Савченко санкціонував клопотання через наркомат оборони УРСР про відміну призову студентів духовної академії. Уже в першій декаді жовтня 1944 р. «уповноважений Ради у справах релігійних культів» С. Карін-Даниленко написав А. Шептицькому про позитивне вирішення цієї проблеми¹⁹.

Одночасно А. Шептицький писав Уповноваженому Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР І.Полянському листи, де окрім поточних проблем функціонування церкви, просив офіційного визнання УГКЦ державою. Звичайно, що у компетенцію І.Полянського вирішення таких питань не входило, однак у листі В.Молотову від 27 жовтня 1944 р. він наголошував, що позаяк існує «можливість використання його впливу у справі розкладу антирадянських націоналістичних організацій», Рада, з метою закріплення нинішньої орієнтації Шептицького, повинна «не заважати відкриттю у разі потреби, нових парафіяльних церков, залишити недоторканими існуючі монастирі, богословську академію й духовну семінарію та дозволити видання духовного журналу»²⁰. Але питання повернення особистої типографії митрополита, яку було вилучено згідно постанови Львівського обласного виконкому 30 жовтня 1944 р., викликало заперечення у заступника наркома держбезпеки П.Дроздецького²¹.

Утім, налагодження певного рівня співпраці з першоієрархом УГКЦ лише активувало агентурно-оперативну роботу спецслужб. Зокрема, у НКГБ УРСР було реанімовано агентурну справу «Ходячі», яку було заведено ще наприкінці 1939 р. і припинено у червні 1941 р. з початком війни. Її активація означала початок масштабної «оперативної гри» з іншими ієрархами УГКЦ. Оперативна гра, яку розпочав С. Карін-Даниленко під пильним контролем наркома НКГБ СРСР В.Меркулова та наркома НКГБ УРСР С. Савченка, передбачала реалізацію таких завдань:

- використання авторитету УГКЦ для припинення масового спротиву Української повстанської армії;
- УГКЦ повинна була стати зовнішньополітичним «агентом впливу» серед уніатської та католицької діаспори, по можливості й у Ватикані;
- у залежності від результатів виконання попередніх завдань у певному часовому проміжку УГКЦ чекало злиття із Руською православною церквою.

Першим кроком у цій грі стало направлення делегації представників УГКЦ для «вручення вітального листа товаришу Сталіну». Лист був неодноразово обговорений як оточенням А. Шептицького, так і на соборі священників.

¹⁹ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр.С-9113. – Т.19. – Арк.86–87; Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) – Київ: Українська видавнича спілка, 2005. – С.334–335.

²⁰ Одинцов М. Уніати и советская власть (встреча в Москве. Декабрь 1944 г.) Публикация документов / М. Одинцов // Отчественные архивы, – 1994. – №3. – С.60.

²¹ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр.С-9113. – Т.19. – арк.170.

Однак наступному розвитку стосунків завадила смерть митрополита А. Шептицького 1 листопада 1944 р. В управління митрополією згідно із «правом наслідування» вступив єпископ Й. Сліпий.

Чекістів одразу зацікавили і насторожили можливі зміни курсу ієрархів УГКЦ. Вони були впевнені, що не дивлячись на трагедію втрати, ці питання будуть обговорюватися серед священників під час траурних заходів. Тому львівські чекісти активізували всю агентуру для висвітлення планів і намірів колишнього оточення митрополита А. Шептицького. Доповідні записки повинні були надходити у четверте відділення 2 відділу УНКГБ по Львівській області до 24-ї години щоденно. У день поховання були додатково виставлені пости зовнішнього спостереження, створена бойова група із 30 осіб, яку розмістили біля резиденції митрополита, в усі уніатські храми Львова були надіслані співробітники для збору інформації та виявлення антирадянських настроїв і їх проявів. Оперативні співробітники повинні були, серед іншого, супроводжувати траурну процесію до місця поховання²².

Центральною проблемою у зацікавленнях чекістів залишалася лояльність УГКЦ до більшовицького режиму та боротьба із українським визвольним рухом. Особливу увагу чекісти приділяли прихильникам ідеї створення в нових політичних умовах «української церкви». Після смерті А. Шептицького основними фігурами з середовища прихильників «поєднання» УГКЦ і православної церкви стали Григорій Костельник і Климентій Шептицький.

С. Карін-Даниленко вважав Г. Костельника теж далеко не останньою фігурою серед авторитетних осіб в УГКЦ. Священик мав авторитет богослова, вченого, професора, досвід викладача духовної академії, що вказувало на його великий потенціал для агітаційно-пропагандистської діяльності. Тому С. Карін-Даниленко і розпочав «інтелектуальний двобій» із Г. Костельником. Така можливість з'явилася одразу після смерті А. Шептицького. Саме Г. Костельник і секретар покійного митрополита І.Котів 2 листопада 1944 р. офіційно повідомили С. Каріна-Даниленка про смерть ієрарха. Під час цієї зустрічі Г. Костельник відзначив вихованість та інтелект С. Каріна-Даниленка, зауваживши, що здебільшого керівники місцевого партійно-радянського апарату викликають у нього відразу через грубість, презирство до особистості, а також отримав пропозицію участі у роботі комісії по розслідуванню злочинів нацистів на території Львівської області. Останнє досвідчений чекіст використав для «психічної атаки» на Г. Костельника, акцентуючи на провіні греко-католицького духовенства перед українським народом за співпрацю з нацистами: «Правду кажучи, у цьому Ви повинні бути зацікавлені більше, ніж ми. Тому що, цим самим Ви якимось чином відмежуєтеся від німців – ваших старих, старих приятелів. [...] Із церковного амвону, у пресі не один Ваш представник розпинався за окупантів, доводячи їх месіанську роль. [...] Ви культивували не тільки на Західній Україні, але намагалися на Великій Україні привити багатьом людям думку, що німці – друзі українського народу». С. Карін-Даниленко прямо звинуватив ієрархів УГКЦ у створенні «бандерівщини». Г. Костельник, визнавши причетність до співпраці із окупаційним режимом, твердо відповів: «Цей гріх був у нас, але не у тій мірі, як Ви схильні нам його приписувати».

²² ГДА СБ України. – Ф. 65. – Стр.С-9113. – Т.16. – Арк.40–43; Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) – Київ: Українська видавнича спілка, 2005. – С.375–379.

Він заявив, що життєвий досвід і страждання змусили його переосмислити недалеке минуле й зробити деякі висновки. Зокрема, Г. Костельника, за його словами, також певною мірою підкупили висловлювання С. Хрущова про перспективи приєднання Холмщини, Лемківщини та Закарпатської України до складу УРСР²³.

Наслідки цієї розмови не забарилися. Вже 5 листопада 1944 р. в оперативному донесенні проаналізовано розмови Г. Костельника і І. Котіва із священиками під час траурних заходів, з яких випливало, що хвороба митрополита затримала відправку делегації до Москви, а це надало додаткову можливість Костельнику зорієнтуватися у політичній ситуації. Також він визнав, що германофільська орієнтація, яку пропагували ієрархи УГКЦ та окремі представники львівської інтелігенції, виявилася помилковою. За інформацією агентів, ієрарха поборювали серйозні внутрішні суперечності, про які він висловлювався у своєму оточенні. Зокрема, складним для Г. Костельника залишалося питання ставлення до УПА: «Сьогодні ситуація складається так, що ми повинні виступити проти бандерівщини, тому, я повторюю Вам, бандерівській ліс – це трагедія нашої нації. А, передусім, ми знаємо, якщо наші священики виступлять проти бандерівців, то останні їх знищать без сентиментів». Після смерті митрополита він також пропонував відкласти публічний безапеляційний «заклик про підтримку Радянської влади», але направити церковним парохам директиву, щоб вони у своїх виступах закликали населення не брати участь в антирадянських акціях.

Загалом, за свідченнями агентів, Г. Костельник вважав, що представникам уніатської церкви «глибоко ангажуватися з Радянським урядом зараз не потрібно, бо він сам не вірить, що більшовики залишаться надовго». Він сподівався на революцію як у Німеччині, так і в Радянському Союзі, зауважуючи: «Якщо більшовики самі не змінять свою політику, вони не зможуть довго проіснувати. Соціалізм зараз у Європі не модний, і чим далі більшовики будуть йти на Захід, тим слабші вони будуть». Тому він пропонував «грати з більшовиками», побоюючись звинувачень Ватикану щодо співпраці із «комуністами». Також він активно критикував місцеві органи влади за русифікацію повсякденного життя українського населення, акцентуючи увагу присутніх, що такий крок викликав незадоволення громади.

У доповідній записці відзначено, що Г. Костельник серед частини духовенства розглядався як наступник А. Шептицького. Тому в розмовах його постійно запитували про перспективи УГКЦ, на що Г. Костельник іноді заявляв, що вже треба починати шукати форми для «поєднання» православної та уніатської церков як необхідності збереження «українського народу і нації». У своєму оточенні він повідомив про написання наукової філософської праці, сподіваючись, що її позитивно сприймуть як уніати, так і православні віруючі. Г. Костельник прогнозував, що дебати щодо «поєднання» церков будуть тривати 3–4 роки, але процес таки завершиться створенням єдиної Церкви. На його думку, єпископ Й. Сліпий не здатний очолити таку роботу.

В оперативних іграх керівництва НКГБ УРСР зроблено ставку на ще одного авторитетного представника вищого духовенства УГКЦ. В одній із чекістських доповідних зазначалося, що І.Котів пов'язував надію на активізацію «поєднання»

²³ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр.С-9113. – Т.19. – Арк. 190–222; Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) – Київ: Українська видавнича спілка, 2005. – С. 403–435.

церков із постаттю Климентія Шептицького, брата покійного митрополита, котрий мав значний вплив на Й. Сліпого і на віруючих УГКЦ²⁴.

6 листопада 1944 р. С. Карін-Даниленко ініціював зустріч із К. Шептицьким, яку спробував використати для встановлення довірливих стосунків і вести з ним паралельну гру. Зокрема, йшлося про взаємозв'язок відсутності офіційного представника на похованні митрополита Шептицького і лояльного ставлення та релігійно-патріотичної діяльності УГКЦ. Він навів приклад поховання патріарха Руської православної церкви Сергія, на якому був присутній голова Ради у справах Руської православної церкви Г. Карпов. Натомість УГКЦ ніяк не проявила свого ставлення до радянської влади, отже, уряд УРСР не вважав за потрібне надсилати свого офіційного представника. Разом з тим свою присутність у соборі Святого Юра і поклоніння праху митрополита С. Карін-Даниленко пояснив особистою глибокою повагою до священнослужителя, його намірів щодо патріотичної діяльності та «боротьби з бандерівським злом», чим емоційно привернув до себе ігумена Шептицького.

С. Карін-Даниленко, граючи на відомих йому амбіціях співрозмовника, у довірливому тоні висловив К. Шептицькому сподівання, що, не дивлячись на обрання Й. Сліпого митрополитом УГКЦ, саме він, Климентій Шептицький, повинен «зберегти спадковість лінії митрополита А. Шептицького і стати провідником її у Церкві». На цьому шляху ігумен повинен стати помічником митрополита Й. Сліпого і оберігати його від «політиканствуючих елементів»²⁵. Отже, в особі К. Шептицького чекіст сподівався отримати як джерело оперативної інформації, так і агента впливу в оточенні Й. Сліпого.

Думку про можливість використання і К. Шептицького, і Г. Костельника в планах ліквідації УГКЦ сформульовано в оглядовій довідці у справі «Ходячі», підготовленій ще 18 жовтня 1944 р. начальником відділення 2 відділу УНКГБ по Львівській області Дробахіним і завізваній С. С. Каріним-Даниленком та начальником 2 управління НКГБ УРСР П. Медведєвим. У документі чекісти також акцентували на існуванні групи священників, яка пропагувала створення «Української народної церкви», її очолював Климентій Шептицький. До складу входили: канонік кафедрального собору Св. Юра Ковальський, професор Г. Костельник, редактор видавництва «Мета» Прима, священники Кладочний, Каштанюк, Галянт, Дурбак та ін.²⁶

К. Шептицький і Г. Костельник стали ключовими фігурами у складі делегації УГКЦ, що відвідала Москву наприкінці грудня 1944 р. За повідомленнями агентури, Г. Костельник у розмовах із К. Шептицьким наполягав на висуненні окремих «політичних вимог навіть в умовах загрози арешту», адже «вони представники народу і повинні виступати від імені народу». А церковні справи, як справедливо вважав Г. Костельник, «більшовиків менше всього цікавлять».

²⁴ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр.С-9113. – т.19. – Арк. 223–236; Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) – Київ: Українська видавнича спілка, 2005. – С. 379–392.

²⁵ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр.С-9113. – Т.19. – Арк. 190–222; Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) – Київ: Українська видавнича спілка, 2005. – С.420–424.

²⁶ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр.С-9113. – Т.19. – Арк. 2–24; Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) – Київ: Українська видавнича спілка, 2005. – С.353.

Одним з головних питань у ході візиту до Москви залишалося питання про участь УГКЦ в розгромі УПА. У кабінеті заступника наркома внутрішніх справ С.Мамулова 26 грудня 1944 р. Г. Костельник заявив, що представники УГКЦ могли б організувати зустріч із впливовими керівниками «бандерівців» та відповідальними радянськими посадовцями для пошуку шляхів припинення військових дій, скориставшись допомогою і посередництвом парафіяльних священників. Одним із аргументів для «бандерівського керівництва» могло б стати те, що після завершення розгрому Німеччини можливості для переговорів уже не буде. У присутніх на зустрічі генералів П.Судоплатова, П. Федотова і О. Леонтєва, які безпосередньо відповідали за придушення націоналістичного руху, така пропозиція викликала зацікавленість²⁷. Але після розмови з Г. Костельником 1 лютого 1945 р. підполковник С. Карін-Даниленко повідомив, що «провід ОУН відмовився від переговорів за участю УГКЦ»²⁸.

На Г. Костельника величезний емоційний вплив справила поїздка до Москви. Він із захопленням відгукнувся як про загальне враження від організованого пишного прийому, так і про велич радянської столиці. У нього склалося враження про відсутність будь-яких переслідувань православних вірян, що й сформувало таку ілюзію: «Чим активніші більшовики як атеїсти, тим більше вони стають православними»²⁹. На жаль, Г. Костельник не зумів розпізнати за формальним зовнішнім фасадом справжнє ставлення вищого політичного керівництва СРСР до Церкви. Побачена яскрава картинка була розрахована на дипломатичний корпус, іноземні й республіканські делегації тощо. Внутрішні взаємовідносини між Церквою та державою були приховані від стороннього ока.

Мабуть, загальна ситуація остаточно утвердила Г. Костельника в думці про відхід від Ватикану: «Мені здається, що пора із Папою розірвати стосунки, немає нам чого із ним возитися. Архімандрит [К. Шептицький – авт.] і Будзинський не погоджуються зі мною. Вони ярі католики і віддані Риму. [...] наш народ ближче до Сходу. Я із цього питання розмовляв із покійним митрополитом». У виборі між «сходом» і «заходом» Г. Костельник розмірковував, що «москалі-фанатики України не віддадуть, а поляки кричать від можа до можа». Тому він зробив яскраве порівняння – «краще руське море, чим польське болото».

Згодом, розповідаючи С. Каріну-Даниленку про зустріч у Москві, Костельник після всього побаченого запитав у членів делегації: «Ви були під владою Відня, Кракова, Варшави, а тепер бачите Москву. Під чиїм керівництвом ви хочете бути?». Тоді всі члени делегації підняли руки і сказали «Волимо бути під Москвою». У відповідь на цю репліку С. Карін-Даниленко заявив: «Так у Москві Ви влаштували другу Переяславську Раду!»³⁰. Деякий вплив, як вважав Карін-Даниленко, на нього

²⁷ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр.С-9113. – Т.19. – Арк. 316–322; Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки. – Т. 1. – Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. – С.282–284.

²⁸ Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки. – Т. 1. – Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. – С.370.

²⁹ Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки. – Т. 1. – Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. – С.320, 322.

³⁰ Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки. – Т. 1. – Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. – С.320.

справила зовнішньополітична ситуація – «більшовизація Польщі, Угорщини, Балкан». А вже із просуванням Червоної армії у Східній і Центральній Європі зростав вплив соціалістичних і комуністичних партій східно-європейських країн³¹.

У ситуації наступального психологічного тиску на вище духовництво УГКЦ протилежну позицію займав митрополит Й. Сліпий, не погоджуючись на компроміси. У розмові з С. Каріним-Даниленком, що відбулася 11 січня 1945 р., Й. Сліпий доводив своє право титулуватися архієпископом Львівським і Кам'янець-Подільським, як це було за А. Шептицького. Також він претендував на титул «Київський» через падіння кордонів між Західною та Великою Україною і, що підтверджувалося папською буллою. Але голова Ради у справах релігійних культів Полянський пояснив делегації УГКЦ неможливість такого титулування через відсутність уніатських парафій у Кам'янці-Подільському та Києві. Таку аргументацію повторив С. Карін-Даниленко і додав: «Загалом для того, щоб іменуватися «Київським», треба сидіти у Києві і бути де-факто главою української церкви. Така ситуація можлива лише при поєднанні Православної та Української греко-католицької церкви». Однак Й. Сліпий бачив цей процес винятково у підпорядкуванні Папи Римського. С. Карін-Даниленко відповів, що така конфігурація поєднання неможлива через позицію православного населення України, яке вважало уніатів «зрадниками». Він пропонував варіант повернення до ситуації 1596 р., тобто до підписання Брестської унії. До того ж, відзначив чекіст, йдеться про «об'єднання уніатів як меншості із православними як більшістю». Й. Сліпий відповів, що на таких умовах об'єднання не відбудеться³².

Відчувши, що митрополита не вдається переконати, С. Карін-Даниленко продовжив тиск на Й. Сліпого у двох інших напрямках – щодо ставлення до «бандерівщини» та конкретної релігійно-патріотичної роботи серед населення. Він вказав, що УГКЦ до цього часу офіційно не висловила свого негативного ставлення до бандерівського націоналістичного руху та нацистської окупації загалом. Чекіст навів конкретні приклади участі священиків у діяльності підрозділів УПА і звинуватив митрополита у недотриманні курсу А. Шептицького на пояснення воякам УПА безперспективності боротьби із радянською владою. Тут С. Карін-Даниленко для підсилення психологічного тиску використав смислову зв'язку «батько – син»: «Покійний митрополит був Вашим «батьком», Ви його «син». Оперативник використав подвійний смисл – Й. Сліпий як духовний спадкоємець діянь А. Шептицького і водночас з оперативної інформації С. Карін-Даниленко знав про існування чуток, начебто Й. Сліпий є сином А. Шептицького. Його цікавила реакція митрополита. У Й. Сліпого не здригнувся жоден м'яз на обличчі, «його внутрішнє хвилювання позначилося лише ковтком слини, як це роблять люди, коли пересохло у роті³³. Звичайно, це суб'єктивне враження самого С. Каріна-Даниленка, однак фактом стало використання жорсткого психологічного пресингу на особистість, який зазвичай застосовувався в арсеналі спецслужб.

³¹ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр.С-9113. – Т.19. – Арк. 330–322; Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки. – Т. 1. – Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. – С. 285–296.

³² Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки. – Т. 1. – Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. – С.330.

³³ Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки. – Т. 1. – Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. – С.333.

Й. Сліпий спробував пояснити, що осудливе ставлення до нацистів УГКЦ не висловила через побоювання репресій віруючих УГКЦ на окупованій території. Але С. Карін-Даниленко заявив, що така позиція може бути сприйнята представниками уряду УРСР як підтримка нацистів і спровокувати репресії вже на визволеній території Західної України. Він пояснив небажання М. Хрущова, який на той час перебував у Львові, зустрітися із Й. Сліпим через відсутність організуючої ролі УГКЦ у конкретній патріотичній роботі. С. Карін-Даниленко заявив, що «час привітань вже пройшов» і очільнику УГКЦ слід «зробити потрібні висновки».

Також він вимагав підтримати ініціативу Г. Костельника про підготовку переговорів із представниками проводу ОУН. Адже Й. Сліпий як член Національної Ради, Ради Сеньйорів вже брав участь у примиренні «мельниківців» і «бандерівців». На зауваження Й. Сліпого, що це були громадські, а не політичні організації, С. Карін-Даниленко різко заперечив: «Ні, Ваша Ексцеленце, це були політичні організації. Більше того, ці організації по суті, по тих планах, які вони виробляли, були і за претензіями – прототипом українського уряду, але німці їх просто розігнали». Піддавшись тиску, Й. Сліпий назвав прізвище Л. Ребета, разом з яким він вів перемовини про примирення «мельниківців» і «бандерівців». Загалом у розмові із наполегливим і жорстким чекістом Й. Сліпий намагався уникнути причетності УГКЦ до переговорів із Проводом ОУН. Він зазначив, що буде сприяти таким переговорам, але брати участь особисто він не зможе.

Аналіз тексту доповідної записки про наслідки зустрічі Й. Сліпого і С. Каріна-Даниленка свідчить про кардинально інші стосунки між «представником радянського уряду» і новим митрополитом УГКЦ. Передусім рельєфно проступає жорстка тональність розмови. Й. Сліпий досить категорично намагався уникнути реалізації «поєднання» УГКЦ і православної церкви на умовах поглинання уніатів православними і їх подальшого підпорядкування Московському патріарху. Він розумів, що такий алгоритм призведе не лише до ліквідації УГКЦ, а й до знищення українського православ'я. Митрополит поводив себе досить незалежно і не поспішав, на відміну від інших ієрархів, запевняти представника спецслужб у лояльності до радянської влади. Водночас Й. Сліпий відсторонювався від процесу переговорів із проводом ОУН про припинення боротьби із більшовиками, не погоджуючись бути інструментом радянської політики. Це й змусило С. Каріна-Даниленка зробити висновок, що Й. Сліпий навряд чи підійде на роль інтегратора. Вже у 1945 р. митрополит був заарештований і провів під слідством, в ув'язненні та на засланні наступні 18 років³⁴.

Отже, скориставшись багатолітніми розбіжностями «західників» і «східняків», граючи на християнській сутності необхідності припинення «братовбивчої війни», чекістам вдалося реанімувати гострий період конфлікту в УГКЦ по лінії Г. Костельник (східняки) – Й. Сліпий (західники).

Одночасно Управління НКГБ західноукраїнських областей розпочали масштабну агентурно-оперативну розробку ієрархів, священників та активних віруючих УГКЦ. Чекісти проводили ревізію «облікованого елементу», виявленого упродовж осені 1939–червня 1941 р. Зокрема, у звіті від 28 серпня 1944 р. начальник УНКГБ у

³⁴ Бабенко Л.Л. Відображення діяльності митрополита Йосифа Сліпого у документах радянських органів державної безпеки / Л. Бабенко // Історична пам'ять. науковий збірник. – Вип. 1 (25) 2011. – С. 69-76.

Львівській області К.Волошенко повідомляв наркому держбезпеки УРСР С. Савченку про доктора теології, колишнього ректора Кременецької духовної семінарії УГКЦ П.Тамбінського. Заступник наркома держбезпеки УРСР П.Дроздецький санкціонував його арешт. Основний акцент слідства зроблено на виявленні зв'язків П.Табінського із німецькою розвідкою та ОУН³⁵. У листопаді 1944 р. новий очільник УГКЦ Й. Сліпий намагався заступитися за арештованого, але С. Карін-Даниленко різко заперечив заступництво через «зрадницьку і антирадянську діяльність священика».

У вересні 1944 р. справи-формуляри були заведені на низку священиків: Г. Хомчука зі с. Романово Збарзького району, С.Гребенюка зі с. Більче Золоте Борщівського району, В. Попадюка зі с. Давидківці Чортківського району Тернопільської області, а у січні 1945 р. – на М. Сингалевича зі с. Назовізово, П. Слугоцького з м. Солотвино Надвірнянського району Станіславської області. Їх звинувачували у підтримці нацистського окупаційного режиму, участі у формуванні дивізії СС «Галичина», допомозі підрозділам Української повстанської армії³⁶. Станом на 3 лютого 1945 р. тільки у Тернопільській області заведено справи-формуляри на 31 священика УГКЦ³⁷.

Паралельно чекісти намагалися обліковувати кількість церковних громад та храмів УГКЦ. Але в директиві наркома держбезпеки УРСР С. Савченка від 18 жовтня 1944 р. наголошено на необхідності суворого маскування спецслужб у антирелігійних заходах, тому здійснювати облік парафій і священиків УГКЦ слід тільки через уповноваженого у справах релігійних культів при обласних виконкомах. Співробітникам обласних УНКГБ доручено опрацювати всі архівні агентурні і слідчі справи на уніатське духовенство і встановити місцезнаходження всіх фігурантів³⁸.

Особливу увагу приділяли участі духовенства та віруючих у націоналістичному русі. Зокрема начальник УНКГБ по Львівській області О. Воронін у директиві від 27 січня 1945 р. вимагав від начальників районних відділів посилити агентурно-оперативну роботу по виявленню «антирадянської націоналістичної діяльності серед духовенства уніатської церкви, виявляти серед служителів культу українських націоналістів, їх практичну антирадянську діяльність, зв'язок із ОУН – УПА». О. Воронін наголошував, що священики знають про місця розташування схронів у селах, до кого і коли приходять вояки УПА, осіб, які надають матеріальну підтримку націоналістам. Він вимагав жорсткого контролю за змістом проповідей і бесід з віруючими, вивчення всіх контактів священика із населенням. Особливу увагу він пропонував звернути на деканів, які мали інформацію про ситуацію у сільських парафіях, настрої як священиків, так і місцевого населення. Окремою частиною роботи мало стати виявлення зв'язків священиків із резиденцією митрополита Й. Сліпого для «розробки духовенства, яке знаходиться у керівництві уніатської церкви». Водночас О. Воронін вимагав виявляти лояльно налаштоване до радянської влади духовенство і використовувати його для виступів проти бандерівців, релігійно-патріотичної роботи на користь

³⁵ ГДА СБ України, м. Львів, спр. П-30451, арк. 2–65.

³⁶ ГДА СБ України. – Ф. 73. – Акт.1. – Спр. 84. – Арк. 116–129; Ф.65. – Спр. С-9113. – Арк. 405–416.

³⁷ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр.С-9113. – Т.19. – Арк. 423–437.

³⁸ ГДА СБ України. – Ф. 1. – Оп.8. – Спр.1. – Арк. 240–245; Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.) – Київ: Українська видавнича спілка, 2005. – С.360-363.

Червоної армії, матеріальної підтримки шпиталів тощо. У черговий раз категорично наголошено на забороні арештовувати священиків без санкції УНКГБ³⁹.

Отож, репресивні заходи щодо УГКЦ влітку і восени 1944–січні 1945 рр. ще не набули масового характеру. Як свідчать опубліковані доповідні записки начальників УНКГБ Львівської, Дрогобицької, Станіславської, Тернопільської областей, основна робота співробітників обласних та районних апаратів органів державної безпеки полягала у негласному документуванні антирадянських проявів як під час нацистської окупації, так і у поточній пастирській діяльності⁴⁰.

Таке зовні поблажливе ставлення чекістів до духовенства УГКЦ, яке впливало з аналізу партійно-радянських документів, дало підстави В. Войналовичу зробити висновок про начебто визнання державою УГКЦ⁴¹. Формально представники влади не заявляли претензій до УГКЦ і загальне ставлення місцевих партійно-радянських органів було, за деякими винятками, поміркованим.

Ситуація почала докорінно змінюватися у лютому 1945 р. Зрозумівши, що ієрархи УГКЦ – митрополит Й. Сліпий, єпископ Г.Хомишин та інші священики не бажають підкорятися вимогам політичних лідерів СРСР – УРСР, органи державної безпеки розпочали підготовку ліквідації УГКЦ. В оперативному плані заходів щодо лінії греко-католицької церкви, який затвердив 8 лютого 1945 р. нарком НКГБ УРСР С. Савченко, було поставлене завдання «взяти курс на повну ліквідацію уніатів на нашій території і на відрив греко-католицької церкви від Ватикану із наступним з'єднанням із православною церквою у СРСР». Таким чином, виходячи із поставленої мети, чекісти відійшли від початкового варіанту створення «Української православної церкви» на основі УГКЦ як проміжного варіанту її загальної ліквідації.

План заходів містив 5 розділів. У першому «Організація заходів по лінії греко-католицької церкви» запропоновано виявити всіх священиків, які згодні з перспективою возз'єднання з православною церквою в СРСР; створити ініціативну групу священиків і мирян та почати кампанію за возз'єднання УГКЦ із Руською православною церквою; «обробити видного проповідника греко-католицької церкви доктора Гавриїла Костельника і поставити його на чолі руху за возз'єднання групи за возз'єднання УГКЦ із Руською православною церквою»; провести кампанію компрометації противників возз'єднання «як зрадників українського народу і православ'я; направити від імені ініціативної групи делегацію до екзарха православної церкви в Україні і московську патріархію для обговорення умов возз'єднання.

У розділі «Заходи по лінії православної церкви» передбачено організувати у м. Львові православну єпископську кафедру для західних областей України, яку мав очолити єпископ українець – місіонер; передати один із католицьких костелів м. Львова православної громаді для організації кафедрального собору і служіння у ньому єпископа; через московську патріархію від імені Руської православної церкви видати спеціальне звернення до уніатів із закликом повернутися у «лоно православної матері-церкви».

³⁹ ГДА СБ України. – Ф. 71. – Акт.10. – Спр. 359. – Арк. 6–8.

⁴⁰ Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки. – Т. 1. – Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. – С. 230–270.

⁴¹ Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. Войналович. – Київ: Світогляд, 2005. – С.347.

У третьому розділі «Спеціальні агентурно-оперативні заходи» пропонувано виявити компрометуючий матеріал і репресувати активних противників возз'єднання із православною церквою, виявлених зрадників, агентів гестапо, поплічників нацистів, активних учасників ОУН й УПА із числа священників УГКЦ; використати чутки щодо отруєння митрополита А. Шептицького за прорадянські погляди для ефективної компрометації противників відриву УГКЦ від Ватикану; на випадок активного спротиву митрополита Й. Сліпого скомпрометувати його чуткою, що він син А. Шептицького.

У розділі «Заходи по використанню греко-католицької церкви для боротьби проти ОУН-УПА» заплановано популяризувати опубліковане звернення митрополита Й. Сліпого проти бандерівців та використати проповіді священників для розкладення підрозділів УПА і закликів до віруючих боротися із ними; враховуючи солідарні стосунки між римо-католиками і греко-католиками, використати свідчення глави римо-католицької церкви в СРСР архієпископа Шеленжека про те, що уніати займаються націоналістичною діяльністю.

Окремий розділ плану був присвячено «Заходам по лінії греко-католиків у Закарпатській Україні». Сплановано підпорядкувати їх греко-католицькому центру у Львові і направити делегацію мукачівської єпархії на чолі із єпископом Ромжею до митрополита Й. Сліпого; ліквідувати чеські й угорські впливи на процес ліквідації УГКЦ у Закарпатті⁴². План оперативних заходів був направлений 10 лютого 1945 р. для затвердження наркомун держбезпеки СРСР В.Меркулову. Вже 12 березня 1945 р. він санкціонував виконання плану і дозволив провести арешти митрополита Й. Сліпого, єпископів М.Будки, Г.Хомишина, М.Чарнецького⁴³.

Аналіз плану заходів свідчить про його цілковиту політичну заангажованість та антирелігійну спрямованість, демонструє абсолютну вмонтованість органів держбезпеки в процес ліквідації церкви, яка виконувала упродовж тривалого історичного періоду, за визначенням Д.Донцова «боротьбу ...проти большевизму», а «...похід проти Церкви є рівночасно і похід проти нації»⁴⁴. Головні зусилля спецслужб у підготовці об'єднаного процесу церков упродовж 1944-1945 рр. були спрямовані на руйнування єдності в поглядах і позиціях вищого керівництва УГКЦ та схилення його до співпраці з радянською владою.

Людмила Бабенко. Ієрархи Української Греко-католицької церкви в планах радянських спецслужб накануне Львівського церковного собору 1946 года.

В статті освещаются отдельные методы и технологии советских органов государственной безопасности, направленные на ликвидацию Украинской Греко-католической церкви посредством влияния на её иерархов.

Ключевые слова: Украинская Греко-католическая церковь, советские органы государственной безопасности, Народный комиссариат государственной безопасности (НКГБ), репрессии, Львовский церковный собор 1946 года, А. Шептицкий, И. Слипый, Г. Костельник, К. Шептицкий, С. Карин-Даниленко.

⁴² ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр.С-9113. – Т.20. – Арк. 1–6.

⁴³ ГДА СБ України. – Ф. 65. – Спр.С-9113. – Т.20. – Арк. 73–74.

⁴⁴ Донцов Д. Справа Унії. Церква і націоналізм / Д.Донцов. – Дрогобич: Посвіт, 2012. – С. 26; 27.

Lyudmila Babenko. Ukrainian Greek-Catholic Church hierarchs' place in the plans of Soviet Security Services before Lviv Church Synod 1946

This article shows some Soviet Security Services' methods and technologies aimed at Ukrainian Greek-Catholic Church liquidation through influence on its hierarchs.

Key words: Ukrainian Greek-Catholic Church, Soviet Security Services, People's Commissariat of State Security (Russian abbreviation - NKGB)? repression, Lviv Church Synod 1946, A.Sheptytskiy, Y.Slipiy, G.Kostelnyk, K.Sheptytskiy, S.Karin-Danylenko.

Михайло РОМАНЮК

ЗОЛОЧІВСЬКА ОКРУГА ОУН У 1952 РОЦІ: ХРОНІКА СПРОТИВУ

У статті відтворено суспільно-політичну ситуацію в регіоні в 1952 році, розкрито напрямки діяльності збройного підпілля ОУН та способи його поборювання репресивною системою радянської влади, проаналізовано чисельність втрат підпілля в окрузі та обставини загибелі учасників українського визвольного руху.

Ключові слова: український визвольний рух, збройне підпілля ОУН, військово-чекістські групи, МГБ.

Попри значний період дослідження функціонування на західноукраїнських землях збройного підпілля ОУН та постійне введення в науковий обіг нових документів, історія національно-визвольного спротиву 40-50-х рр. рясніє від «білих плям». Це стосується передусім форм та методів діяльності підпілля на Золочівщині в 1950-х роках та способів його поборювання репресивною системою радянської влади, долі кожного повстанця.

З'ясувати згадані прогалини в історії національно-визвольної боротьби середини ХХ століття може так звана хроніка спротиву у досліджуваному регіоні, яка укладена за матеріалами всіх доступних на сьогодні джерел: насамперед повстанських документів (їх дотепер виявлено небагато) та щоденних оперативних зведень обласного управління МГБ, які зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України в Києві (далі – ГДА СБУ)¹.

На кінець 1950 р. органам радянської влади в основному вдалося завершити масову колективізацію у Львівській області, а у 1951 р. остаточно її закріпити. Власне колективізація у поєднанні з депортацією у віддалені регіони СРСР сімей повстанців, «посібників», заможного селянства («куркулів») та насадження чисельної агентурної сітки дали можливість каральним органам встановити тотальний контроль над населенням краю, що своєю чергою ставало великою перешкодою у діяльності збройного підпілля ОУН. Пограбоване, залякане та загнане у колгоспи місцеве населення втратило можливість сприяти та матеріально допомагати учасникам збройного підпілля ОУН так, як це було у попередні роки. У повстанців на цьому етапі боротьби виникли додаткові труднощі – проблеми із забезпеченням продуктами харчування та пошуком надійних місць укриття.

До боротьби з підпіллям окупаційна влада залучала оперативний склад райвідділів МВД-МГБ, війська охорони та прикордонні війська МГБ, війська МГБ СРСР по

¹ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31(1960). – Т. 29-30.

охороні залізниць, військові частини Червоної армії, підрозділи місцевих авіаційних баз, групи охорони громадського порядку («стрибки»), радянсько-партійний актив тощо. Керівництво операціями, як правило, здійснювали оперативні співробітники структур МВД-МГБ.

Основною формою антиповстанських дій у 1952 р. надалі залишалися чекістсько-військові операції, що були комбінованими діями оперативного складу органів МГБ, внутрішніх військ МГБ, доданих їм груп охорони громадського порядку, агентурно-бойових груп та озброєного партійно-радянського активу, які проводилися здебільшого на основі агентурних даних або матеріалів слідства.

Поборюванням оунівського підпілля займалися такі бойові утворення, як «чекістсько-військові групи» (оперативно-військові групи), які закріплювалися за конкретними проводами, осередками чи функціонерами підпілля для проведення оперативно-військових заходів. До кожного такого утворення входили один, або декілька оперативних співробітників територіальних органів МГБ, підрозділ військ охорони МГБ на чолі з офіцером (чисельність залежала від важливості того чи іншого підпільного осередку, на який була націлена група)². Керівником групи вважали оперативного співробітника органів МГБ, а його заступником – старшого офіцера від військ охорони МГБ.

Окрім місцевих, на території Золочівщини регулярно проводили розшукові заходи три оперативно-чекістські групи Управління МГБ у Львівській області які займалися пошуком членів Проводу ОУН (під командуванням полковника Фокіна, підполковника Алексеєва та підполковника Черняка)³. Тільки оперативно-військова група УМГБ під керівництвом заступника начальника обласного управління полковника Фокіна, яка полювала за В. Куком, станом на серпень 1951 р. мала у своєму складі 27 оперативних співробітників, 17 офіцерів та 270 солдат⁴.

Оперативний склад райвідділів та управлінь МГБ разом із доданими їм підрозділами військ охорони МГБ та інших збройних формувань у своїй діяльності використовували такі методи: організація засідок, розставлення секретів, розміщення сталих гарнізонів військ МГБ та патрулювання нарядів у населених пунктах тощо. Проте основними методами під час проведення чекістсько-військових операцій були блокування задалегідь визначеного об'єкту та пошук із подальшою ліквідацією або захопленням підпільників. При цьому, як відзначають дослідники історії спецслужб Д. Веденєєв та Г. Биструхін, основним видом організації антипідпільних дій під час пошуку, ліквідації, захоплення чи переслідування повстанців була розвідувально-пошукова група чисельністю не менше відділення⁵.

До боротьби з українським визвольним рухом на теренах Золочівської округи ОУН було залучено підрозділи 11-го та 12-го загонів (полків) внутрішньої охорони МГБ, які поділялися на дивізіони (батальйони), команди (роты) та взводи⁶.

² ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 90. – Арк. 251.

³ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 64. – Арк. 105-107.

⁴ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 64. – Арк. 113.

⁵ Веденєєв Д. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-та роки: Монографія / Д. В. Веденєєв, Г. С. Биструхін. – К.І.С., 2007. – С. 317-318.

⁶ Веденєєв Д. Двобій без компромісів... – К.І.С., 2007. – С. 312.

Характерною ознакою протиповстанської боротьби досліджуваного періоду стало активне використання оперативної техніки та спеціальних засобів, до яких відносимо радіосигналізаційні апарати «Тривога», спецпрепарат снодійно-паралітичної дії «Нептун-47», міні-сюрпризи тощо.

Для своєчасного повідомлення про появу повстанців у будинках надійної агентури таємно встановлювали радіосигналізаційний апарат «Тривога». З приходом підпільників агент на прихованому в житловому або господарському приміщенні апараті натискав кнопку певну кількість разів та з відповідним інтервалом – і сигнал надходив на пульт чергового райвідділу органів МГБ, за яким на місце виїздила оперативно-військова група. Часто практикували перебування оперативно-військової групи з переносним радіоприймачем у безпосередній близькості від населеного пункту (а то й у ньому), де був встановлений радіосигналізаційний апарат, що давало можливість швидко реагувати на отриманий сигнал⁷.

Найбільш ефективним засобом, що використовувався для захоплення підпільників, найперше керівного складу, був хімічний спецпрепарат «Нептун-47» або його різновиди, який починав діяти за 5-6 хвилин після потрапляння в організм: мліли кінцівки, людина втрачала контроль над собою й впадала у приблизно двогодинний важкий сон з галюцинаціями. Після пробудження її свідомість певний час (близько години) залишалася затьмареною, що вважалося зручним моментом для «активного допиту», жертва відчувала страшну спрагу й головний біль⁸. Як правило, цю речовину в ампулах видавали агентурі (здебільшого тій, у якої були встановлені апарати «Тривога») із завданням підмішати її в їжу чи напої. Захоплення повстанців живими дозволяло органам МГБ ефективніше інфільтрувати агентуру в підпілля, перехоплювати канали та пункти зв'язку, виявляти організаційну структуру ОУН та її керівні ланки. У 1952 р. у руки органів МГБ на теренах Золочівської округи потрапило шестеро підпільників, із них п'ятеро захоплено за допомогою спецпрепарату «Нептун-47». Таким способом 14 травня 1952 р. у с. Конюшків Бродівського району було захоплено повстанців Павла Войтіва – «Андрія» та Олексія Киселика – «Віщуна»⁹, а 27 травня 1952 р. у м. Берестечко Волинської області – учасниць техзвена Бродівського надрайонного проводу ОУН Ганну Батійовську – «Галю» та Марію Андрушак – «Марійку»¹⁰. Зазначимо, що співробітники МГБ тримали у таємниці обставини використання спецпрепаратів. У архівно-слідчих справах підпільників немає жодної згадки про їх використання, а умови захоплення приховані спеціальними легендами, що були

⁷ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 90. – Арк. 1-5.

⁸ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 64. – Арк. 130; Веденєєв Д. Двобій без компромісів... – С. 298.

⁹ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 30980. – Арк. 10-10зв.; Спогади Фещук Михайла Петровича, 1926 р.н., жителя с. Язлівчик Бродівського р-ну Львівської обл. // Записав Василь Стрільчук 25.03.2003 р. у с. Язлівчик Бродівського р-ну Львівської обл. // Зберігається в приватному архіві Василя Стрільчука у м. Броди.

¹⁰ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 64. – Арк. 222-224; Спогади Батійовської-Бучми Ганни Василівни // Записав Михайло Романюк 7.10.2006 р. у м. Червонограді Львівської обл. // Зберігається в приватному архіві Михайла Романюка у м. Львові; Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-25894. – Арк. 9.

оформлені відповідними документами¹¹. Так, для прикладу, у справі вищезгаданих підпільниць зазначено, що вони були захоплені 27 травня 1952р. в лісовому масиві біля м. Берестечко Волинської області і це підтверджує відповідно оформлений акт співробітниками Берестецького РО МГБ¹². Насправді ж вони непритомними потрапили в руки ворога на конспіративній квартирі одного із жителів м. Берестечко про що, зокрема, свідчить Ганна Батійовська¹³.

Свідчення захопленого за допомогою спецпрепарату «Нептун» керівника Краснянського районного проводу ОУН Володимира Осики – «Чайки» завдали великої шкоди націоналістичному підпіллю на території тодішніх Краснянського, Золочівського та Поморянського районів. Операція з його затримання була проведена 19 червня 1952 р. у с. Мала Вільшанка Краснянського (тепер – Золочівського) району у будинку агента райвідділу МГБ «Герасимова»¹⁴. Скориставшись його даними, чекісти вилучили дев'ять архівів різних проводів ОУН та знищили цілий ряд підпільників, що простежено у поданій нижче хроніці спротиву¹⁵.

Широкого застосування, особливо на початку 1950-х рр., набули міни-сюрпризи, які встановлювалися у виявлених повстанських криївках, на «мертвих пунктах» підпільного зв'язку, місцях сховку оунівських архівів тощо. Зазначмо, що даний засіб був спрямований виключно на ліквідацію учасників підпілля, а не на їхнє захоплення. Так, реалізуючи свідчення захопленого керівника Краснянського районного проводу ОУН В. Осики – «Чайки», за його безпосередньою участю, у період з 5 по 8 липня 1952 р. в лісових масивах тодішніх Золочівського, Краснянського та Поморянського районів було таємно викрито дев'ять тайників, з яких вилучено документи Золочівського окружного, Золочівського надрайонного та Краснянського районного проводів ОУН, а самі сховки заміновані¹⁶. Один із них знаходився у лісі на захід від с. Залісся Золочівського району, де 22 серпня 1952 р. в результаті вибуху закладеної міни загинули керівник Поморянського районного проводу ОУН Павло Сеньків – «Михасько» та його бойовик Онуфрій Сукмановський – «Чумак»¹⁷.

У 1952 р. органи МГБ продовжували застосовувати такий репресивний захід, як виселення у віддалені регіони СРСР. Тільки 29 квітня 1952 р. Бродівським РО МГБ, у відповідь на поранення 16 березня 1952 р. у с. Бордуляки слідчого УМГБ лейтенанта Маляра, було депортовано із цього населеного пункту 24 сім'ї у складі 97 чол.¹⁸.

Під тиском каральних органів радянської влади підпілля ОУН у регіоні з кожним роком чисельно зменшувалося, проте продовжувало функціонувати. Так, лише у 1951

¹¹ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 30980. – Арк. 10-10зв.; Там само. – Спр. П-25894. – Арк. 9.

¹² Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-25894. – Арк. 9-11.

¹³ Спогади Батійовської-Бучми Ганни Василівни // Записав Михайло Романюк 7.10.2006 р. у м. Червонограді Львівської обл. // Зберігається в приватному архіві Михайла Романюка у м. Львові

¹⁴ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31(1960). – Т. 29. – Арк. 272.

¹⁵ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 75. – Арк. 301-303; Там само. – Ф. 2. – Оп. 31(1960). – Т. 30. – Арк. 54.

¹⁶ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-19112. – Арк. 34.

¹⁷ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31(1960). – Т. 30. – Арк. 85.

¹⁸ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31(1960). – Т. 29. – Арк. 192.

р. збройне підпілля ОУН Золочівщини втратило 28 чол.¹⁹. Станом на початок 1952 р. на теренах південно-східної Львівщини продовжувало діяти організоване збройне підпілля ОУН під керівництвом Золочівського окружного проводу ОУН (керівник Іван Червак – «Олесь»), до складу якого за тодішнім адміністративно територіальним устроєм входила територія дев'яти районів Львівської області: Бродівського, Буського, Глинянського, Заболотцівського, Золочівського, Краснянського, Олеського, Підкамінського та Поморянського. Округа поділялася на два надрайонних проводу ОУН – Золочівський (керівник Володимир Качур – «Лиман») та Бродівський (керівник Василь Кіт – «Василько»), а ті відповідно – на райони. У кожному районі (окрім Глинянського, де визвольний рух був знищений органами МГБ у кінці 1949 р.) підпілля концентрувалося навколо районних проводів, а найнижчою бойово-пропагандивною одиницею українського визвольного руху й надалі залишалися кущові боївки ОУН. Загальна чисельність підпілля округи на початку 1952 р., за нашими підрахунками, становила 55 чол.²⁰.

Діяльність збройного підпілля ОУН Золочівщини у 1952 р. була скерована на проведення пропагандистських акцій, збереження та розбудову кадрів організації для подальшої боротьби з окупантом. З огляду на це, збройні акції проти співробітників МВД-МГБ, радянського активу та агентури каральних органів майже не проводилися, а якийсь час навіть були заборонені, на їх проведення були потрібні санкції вищого керівництва українського визвольного руху. Серед найпоширеніших збройних та пропагандистських операцій зазначеного періоду були: ліквідація дільничних уповноважених РО МГБ та МВД, поширення націоналістичної літератури та пропагандистських матеріалів (листівок, плакатів, прапорців тощо). Так, у 1952 р. чекісти зафіксували на теренах округи 12 акцій підпілля, серед яких: 2 атентати (знищено одного дільничного та поранено одного стрибка), 3 пропагандистські акції з поширення листівок та 7 випадків заготівлі повстанцями продуктів харчування та побутових речей.

Упродовж 1952 р. підпілля Золочівської округи ОУН втратило 33 чол. вбитими та шестеро полоненими. Основною причиною загибелі повстанців була діяльність агентурної сітки органів МГБ. Зокрема через роботу агентури МГБ загинуло 28 чол., через використання органами МГБ спецзасобів та спецтехніки – 2 чол., широко-масштабні облави в терені – 2 чол. та вихід підпільників на засідку військ МГБ – 1 чол.²¹ Від рук облавників також загинуло п'ятеро місцевих жителів, серед яких один співробітник МГБ.

У розрізі районів статистика втрат підпілля виглядає так:

Назва районів	Загинуло повстанців	Загинуло місцевих жителів	Захоплено повстанців зі зброєю
Бродівський	4	2	4
Буський	6		
Глинянський	0		
Заболотцівський	9		1

¹⁹ Підрахунки автора за: ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31(1960). – Т. 26-28.

²⁰ Підрахунки автора за: ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31(1960). – Т. 29-31.

²¹ Підрахунки автора за: ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31(1960). – Т. 29-30.

Золочівський	8	2	
Краснянський	3		1
Олеський	2		
Підкамінський	1	1	
Поморянський	0		
Разом	33	5	6

Удар ворога по організаційних клітинах був настільки сильним, що в деяких районах округи збройне підпілля перестало існувати. Зокрема, це стосується Бродівського, Буського, Заболотцівського та Поморянського районів.

Однак остаточно придушити оунівське підпілля на теренах Золочівської округи ОУН їм так і не вдалося. Упродовж наступних трьох років тут продовжували діяти окремі проводи та групи підпільників. Зокрема, окружний провід перестав існувати у березні 1953 р., Золочівський надрайонний – у листопаді 1955 р., Підкамінський районний – влітку 1953 р. Окремі підпільники та невеликі повстанські групи продовжували діяти до пізньої осені 1955 р. На цьому етапі дослідження встановлено, що останній підпільник загинув на теренах Золочівської округи ОУН 20 жовтня 1954 р. (Василь Дубина – «Вогник» зі с. Нем'яч Бродівського району), а останнім зголосився з повинною в органи МГБ у листопаді 1955 р. Володимир Качур – «Лиман».

Нижче подаємо в хронологічному порядку опис збройних сутичок учасників українського визвольного руху та репресивно-каральних органів радянської влади в регіоні у 1952 р.

2 січня 1952 р. о 11 год. 30 хв. у с. Соколе Буського району військово-чекістська група під керівництвом начальника Буського РО МГБ лейтенанта Суденкова і командира резервної групи 12-го загону військ охорони МГБ лейтенанта Кузнецова виявила двох підпільників у stodолі Василя Поцілуйка. Однак ті, зауваживши облавників, вискочили з будівлі та встигли відступити у прилеглий ліс²².

3 січня 1952 р. о 4-й год. ранку двоє повстанців підійшли до будинку жительки с. Боложинів Буського району Анни Завалій, де облавники ще від 27 грудня 1951 р. тримали засідку під керівництвом старшого оперуповноваженого Буського РО МГБ молодшого лейтенанта Печеника. Внаслідок короткої збройної сутички один із підпільників був поранений, проте їм вдалося щасливо відступити до лісу неподалік. Оперативна група МГБ переслідувала їх, але безрезультатно²³.

В лютому 1952 р. чекістам через агентуру вдалося встановити ймовірне місце укриття групи повстанців на хуторі Трищуки с. Гаї Дубиські Бродівського району. Вранці 23 лютого 1952 р. присілок блокувала військово-чекістська група під керівництвом начальника 2-го відділу Управління МГБ у Львівській області майора Хвоцана та командира групи 11-го загону Військ охорони МГБ старшого лейтенанта Воробйова. Загальне керівництво операцією здійснював заступник начальника УМГБ

²² ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31(1960). – Т. 29. – Арк. 2.

²³ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31(1960). – Т. 29. – Арк. 5.

підполковник Богданов. Три господарки, серед яких і господарка Василя Олійника, були піддані прискіпливому обшуку. Лише через кілька годин пошуків облавникам вдалося виявити люк криївки. На пропозицію здатися повстанці відкрили вогонь і впродовж години стримували натиск ворога, не даючи йому проникнути у криївку. Прагнучи захопити повстанців живими, емгебисти кинули у криївку спеціальну гранату, яка б мала паралізувати упівців, однак вона не вибухнула. Ця обставина дала можливість повстанцям уникнути полону – у безвиході всі пострілялися. Власне за таких обставин загинули керівник Бродівського надрайонного проводу ОУН Василь Кіт – «Василько» та троє бойовиків лінійної боївки зв'язку Проводу ОУН, яка обслуговувала керівника збройного підпілля в Україні Василя Кука – «Леміша»: Антон Якимів – «Крук» (родом із с. Жарків Бродівського району), Мар'ян Гавришків – «Боян» (із с. Салашка Бродівського району) та Мар'ян Ринг – «Марко» (із с. Теребежі Буського району). З розкопаної криївки облавники вилучили один автомат, три гвинтівки СВТ, чотири пістолети, п'ять гранат, 300 патронів, 3150 карбованців, оунівські документи та націоналістичну літературу. Серед документів були «щоденники» «Василька» та «Крука», у яких вони робили нотатки про свою діяльність та побут у підпіллі²⁴.

12 березня 1951 р. під час проведення розшукових заходів у районі Ясенова співробітники УМГБ захопили у полон (за іншою версією – здався сам) кушового провідника Антона Гарасиміва – «Леваду», який швидко пішов на співпрацю з окупантами та вказав місце знаходження повстанського схрону в Ясеніві²⁵. Використовуючи його дані на світанку 13 березня 1952 р. облавники послали розшук підпільників, наближаючись до вказаного зрадником господарства. Скориставшись темрявою і розуміючи, що кільце навколо їхнього укриття стискається, повстанці вирішили пробиватися з оточення. Вийшовши з криївки, вони почали просуватися в напрямку шосейної дороги, щоб перейшовши її заглибитися у лісовий масив. Однак на підході до автостради наскочили на більшовицьку засідку і були змушені прийняти нерівний бій, залігши неподалік від фігури Спаса. Відстрілюючись із усієї наявної у них зброї, повстанці намагалися не підпускати до себе облавників, які оточили їх. Першим від ворожих куль, як згадувала Стефанія Коваль, загинув повстанець Гаврило Мартинюк – «Орлик». Двоє його побратимів (Роман Луців – «Борис» та Юрій Кіт – «Юрко») ще тривалий час вели бій, однак ворожими кулями був скошений і другий підпільник, що лежав безпосередньо за фігурою Спаса. Третій повстанець, бачачи безвихідне становище, і не бажаючи здаватися ворогові живим у руки, застрілювався з власного пістолета. У вбитих оунівців емгебисти вилучили ручний кулемет, 3 автомати, 4 пістолети, 5 гранат, 200 патронів та радіоприймач. З викритого схрону витягнуто велику кількість націоналістичної літератури та оунівських документів²⁶. Як свідчила жителька Ясенова Ганна Думанська, в той же день були затримані жінка, в господарстві якої знаходився схрон (згодом була депортована в Сибір) та її дочка

²⁴ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-30951. – Арк. 200-201; ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Т. 29. – Арк. 77-78, 84; ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Т. 30. – Арк. 239, 247.

²⁵ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Т. 29. – Арк. 109-110; Літопис УПА. Нова серія. Т. 23: Золочівська округа ОУН: Документи і матеріали референтури СБ. 1944-1951 / Упоряд. Михайло Романюк. – Київ ; Торонто, 2013. – С. 1105-1107.

²⁶ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Т. 29. – Арк. 109-111.

Анна Коваль, яка відтак за зв'язок із підпіллям ОУН була засуджена до 25 років виправно-трудоих таборів²⁷.

16 березня 1952 р. у с. Бордуляки Бродівського району в господарстві місцевого жителя Йосафата Караїма перебували районний провідник ОУН М. Шеремета – «Циган» разом із своїм охоронцем Петром Кучабським – «Бурлакою». Однак їм не поталанило, бо саме тоді в цьому терені емгебисти розпочали широкомасштабну операцію з виявлення підпільників, що охопила всі навколишні села та тривала кілька днів. Вже на світанку 16 березня силами військ охорони село Бордуляки було заблоковане, а оперативні групи розпочали прискіпливі обшуки тих господарств, у яких, за оперативними даними райвідділу МГБ, могли переховуватися повстанці. У «чорному списку» емгебистів був і Йосафат Караїм, дочку якого вважали зв'язковою підпілля.

Прагнучи отримати дані про місце знаходження повстанців облавники мали намір затримати й допитати Анастасію Караїм та обшукати їхнє помешкання. З цією метою, відповідно до плану операції, в господарство Караїмів була скерована оперативна група у складі заступника начальника Бродівського районного відділу МГБ старшого лейтенанта Гунькова (керівник), заступника начальника Івано-Франківського РВ МГБ майора Мильнікова, співробітника слідчого відділу обласного управління МГБ лейтенанта Маляра та дільничного уповноваженого райвідділу міліції МГБ на с. Бордуляки Воронкіна.

Повстанці, помітивши наближення оперативників, сховалися на ліжку, а поверх них була застелена постіль, на якій лежав, вдаючи хворого, господар хати. Однак хитрість не вдалася, дільничний Воронкін під час обшуку хати звернув увагу на високий підйом постелі та нервову поведінку господаря, а піднісши подушку та сіно виявив голову повстанця і почав стріляти. Повстанці ж, будучи виявленими, ривком підвелися з ліжка та відкрили вогонь по облавникам, які рятувалися втечею з хати. При цьому на подвір'ї був важко поранений лейтенант Маляр.

Із початком стрілянини до будинку наспіли дві оперативні групи по 7 чоловік в кожній, які перед тим проводили обшуки в сусідніх будинках, та заблокували його. Оскільки вирватися з оточення не було шансів, оунівці вирішили боротися до кінця і тривалий час відстрілювалися, постійно змінюючи свої позиції. Під сильним рушнично-кулеметним обстрілом горища, звідки вели вогонь повстанці, облавникам вдалося винести із зони обстрілу свого пораненого, доставити його до Бродів, а звідти літаком у Львів на лікування.

Не бажаючи ризикувати, емгебисти, хоч і знали про те, що у будинку перебуває двоє мирних жителів, закидали його гранатами та підпалили. Зі згарища згодом було витягнуто обгорілі останки чотирьох осіб: двох підпільників («Цигана» і «Бурлаки»), господаря Йосафата Караїма 1877 р.н. та його дочки Анастасії 1922 р.н. Всі особисті та організаційні речі повстанців були знищені вогнем, а більшовикам дісталися лише два обгорілі автомати та два пістолети²⁸.

22 квітня 1952 р. о 14-й год. в с. Ожидів Олеського (тепер – Буського) району оперативно-військова група під керівництвом начальника Олеського РО МГБ капітана

²⁷ Думанська Г. Мешканці Ясенова Бродівського району у повстанському русі / Ганна Думанська // Копія рукопису спогадів зберігається в приватному архіві Михайла Романюка у Львові.

²⁸ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 90. – Арк. 216-218; ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31(1960). – Т. 29. – Арк. 114-115, 121-122, 294; ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31(1960). – Т. 30. – Арк. 13.

Худякова і командира команди 11-го загону військ охорони МГБ капітана Миронова на горіщі стайні місцевого жителя Івана Подолянка виявила і під час перестрілки вбила двох повстанців, якими виявилися керівник Олеського районного проводу ОУН Олексій Смик – «Темний» та його бойовик Степан Букета – «Комар». У вбитих було вилучено автомат, гвинтівку, 2 пістолети, 2 гранати, 188 патронів, націоналістичну літературу і оунівські документи²⁹.

У квітні 1952 р. з Бродівського у сусідній Заболотцівський район для встановлення організаційних зв'язків із місцевим підпіллям вирушили референт пропаганди Бродівського районного проводу ОУН Юліан Дуда – «Матвій» разом із своїм охоронцем «Когутом» (особа не встановлена). Однак вже 26 квітня 1952 р. внаслідок зради вони були заскочені оперативно-військовою групою під командуванням начальника Заболотцівського РО МГБ капітана Ігнаткіна в господарстві жительки с. Тур'я тодішнього Заболотцівського (тепер – Буського) району Марії Данилишин і в короткому бою загинули. Під час перестрілки повстанці тяжко поранили солдата військ охорони МГБ, який по дорозі до лікарні помер. У вбитих підпільників облавники вилучили автомат, гвинтівку, 2 пістолети, 2 гранати, 140 патронів та дві сумки з оунівськими документами³⁰.

5 травня 1952 р. війська охорони МГБ під загальним керівництвом заступника начальника відділу 2-Н Управління МГБ у Львівській області підполковника Глуценко та заступника начальника штабу 11-го загону ВО МГБ майора Виноградова відповідно до розробленого напередодні плану заблокували лісовий масив біля с. Залісся Золочівського району. О 22 год. 30 хв. на один зі секретів, що розташовувався на південній околиці села, з блокованого лісу вийшло двоє підпільників. Зауваживши облавників, вони почали відступати, але наскочили на інший секрет під командуванням сержанта Картукова. Під час короткої перестрілки загинув повстанець Володимир Процишин – «Левко» 1931 р.н., родом із с. Жуличі цього ж району, який у підпіллі перебував з жовтня 1949 р. Його побратиму вдалося щасливо відступити. У вбитого чекісти вилучили автомат, пістолет, 30 патронів та оунівські документи³¹.

14 травня 1952 р. внаслідок операції з використанням через агентуру снодійно-паралітичного спецпрепарату «Нептун-47», яку проводив начальник Бродівського РО МГБ підполковник Божко, в районі села Конюшків Бродівського району співробітники МГБ захопили повстанців Павла Войтіва – «Андрія» та Олексія Киселика – «Сокола», у яких було вилучено 2 автомати, 2 пістолети, 2 гранати, 120 патронів та оунівські документи³². А 27 травня 1952 р. у м. Берестечко Волинської області за допомогою того ж таки «Нептуну-47» в руки ворога потрапили учасниці технічного звена Бродівського надрайонного проводу ОУН Ганна Батійовська – «Галя» та Марія Андрушак – «Марійка»³³.

²⁹ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31(1960). – Т. 29. – Арк. 174, 176, 284.

³⁰ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31(1960). – Т. 29. – Арк. 183-184, 295; ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31(1960). – Т. 30. – Арк. 13.

³¹ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31(1960). – Т. 29. – Арк. 205-206.

³² Архів УСБУ ЛО. – Спр. 30980. – Т. 1. – Арк. 10-10зв.; ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31(1960). – Т. 29. – Арк. 215-216.

³³ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 64. – Арк. 222-224; Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-25894. – Арк. 9; Спогади Батійовської-Бучми Ганни Василівни // Записав Михайло Романюк

16 травня 1952 р. у лісі біля с. Голубиця Бродівського району на постої перебував керівник Заболотцівського районного проводу ОУН (за іншими даними – член Бродівського надрайонного проводу ОУН) Олекса Сітка – «Підкова» разом із ще одним невідомим підпільником. О 16-й год. у момент приготування їжі на них наскочила пошукова група 5-ї команди 11-го загону військ охорони МГБ під командуванням командира відділення старшого сержанта Колесова. Помітивши облавників повстанці почали відступати, однак «Підкова» був вбитий переслідувачами, а його побратимові вдалося втекти. У вбитого вилучено автомат, два пістолети, гранату, 150 патронів, польову сумку з оунівськими документами та націоналістичну літературу³⁴.

До середини травня 1952 р. органи МГБ майже повністю знищили збройне підпілля ОУН Північної Бродівщини. В живих залишалися лише двоє підпільників, які своє останнє укриття облаштували в господарстві жителя с. Антонівка Горохівського району Волинської області Марії Кондратюк. Власне звідси Петро Сало – «Загірський» і Михайло Ліпкевич – «Ворон» 20 травня 1952 р. вирушили на обумовлену заздалегідь весняну зустріч з іншими підпільниками у лісі між селами Шнирів та Корсів Бродівського району. Однак, на жаль, вони не знали, що напередодні захоплений підпільник «Сокіл» видасть співробітникам МГБ цей «мертвий пункт» і час зустрічі та зголоситься особисто повести туди військово-чекістську групу. 22 травня 1952 р. о пів на першу ночі повстанці наблизилися до місця зустрічі, де чекісти заздалегідь виставили засідку під командуванням старшого оперуповноваженого Бродівського РО МГБ старшого лейтенанта Сушкова і командира групи 2-ї команди 11-го загону військ охорони МГБ старшого лейтенанта Голофеева. У складі засідки перебували агенти-бойовики спецгрупи у повстанській формі разом із захопленим повстанцем «Сокіл», завданням яких було захоплення підпільників живими. Безпосередню участь у засідці брав начальник 2-го Управління МГБ УРСР полковник Жеваго. Під час віддаленого контакту зі «Соколом» «Загірський» і «Ворон» запідозрили зраду і відмовилися підходити ближче. Не маючи можливості захопити їх живими, емгебисти відкрили вогонь, від якого обоє повстанців загинули на місці. У вбитих чекісти вилучили 2 автомати, 2 пістолети, 114 патронів та дві польові сумки з оунівськими документами й націоналістичною літературою. Тіла загиблих були забрані до райцентру, а відтак невідомо де поховані³⁵.

1 червня 1952 р. о 23 год. 30 хв. оперативна група МГБ, що дислокувалася у м. Золочів за допомогою спецапарату «Тривога» отримала сигнал від агента «Дубовая», яка мешкала на х. Парцеляни Підлипцівської сільської ради Золочівського району про те, що в її господарство завітали повстанці. Відразу ж на місце виїхала військово-чекістська група оперативних співробітників Золочівського ГО МГБ та військовослужбовців 11-го загону військ охорони МГБ під командуванням начальника штабу загону капітана Альбіна. Загальне керівництво операцією здійснював заступник начальника Управління МГБ у Львівській області полковник Фокін. Перед оперативниками було поставлене завдання захопити підпільників живими. Однак внаслідок незлагоджених дій військових у цю ніч були вбиті місцевий колгоспник Казимир Марусин і та ж таки

7.10.2006 р. у м. Червонограді Львівської обл. // Зберігається в приватному архіві Михайла Романюка у м. Львові.

³⁴ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31(1960). – Т. 29. – Арк. 219-220.

³⁵ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31(1960). – Т. 29. – Арк. 230-231; ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31(1960). – Т. 30. – Арк. 13.

агент «Дубовая», які вийшли з лісу і наштотувалися на засідку. І лише о 7 год. 30 хв. у лісовому масиві неподалік від хутора виявлено та захоплено трьох місцевих жителів: Левка Сосновського – «Хмару» 1910 р.н., Степана Романіва 1927 р.н. (обоє родом зі с. Тростянець Золочівського району) та Андрія Солонинку 1930 р.н. зі с. Монастирок цього ж району. Перший на нелегальному становищі перебував із 1944 р., другий – з осені 1951 р., а третій мешкав легально. У захоплених чекісти вилучили ручний кулемет, гвинтівку, дві гранати, 80 патронів та націоналістичну літературу.

14 червня 1952 р. о 14 год. 30 хв. на місце постою повстанської групи у Безбрудівському лісі Краснянського (тепер – Буського) району вийшла оперативно-військова група під керівництвом старшого оперуповноваженого Краснянського РО МГБ старшого лейтенанта Червякова та командира групи 11-го загону військ охорони МГБ старшого лейтенанта Козєєва, яка обстежувала цей масив. Підпільники Володимир Осика – «Чайка» та Василь Кравчук – «Влодко» помітили наближення облавників і відкрили вогонь, внаслідок чого було вбито одного солдата військ МГБ, а двох поранено, один із них втратив свідомість під час рукопашного бою. Повстанці, захопивши зброю одного зі солдатів, зуміли вирватися з заблокованого лісу, втративши при цьому деякі побутові та організаційні речі на місці постою.

19 червня 1952 р. чекістам, які займалися ліквідацією націоналістичного підпілля ОУН на Золочівщині вдалося провести одну із найефективніших спецоперацій, в ході якої в їхні руки потрапив керівник Краснянського районного проводу ОУН Володимир Осика – «Чайка». У той день о другій годині ночі підпільник прийшов на свою конспіративну квартиру в с. Мала Вільшанка Краснянського (тепер – Золочівського) району не знаючи, що господар хати (агент «Герасимов») вже віддавна співпрацює з органами МГБ, і що за його свідченнями від 10 червня на горіщі сиділа засідка під керівництвом старшого оперуповноваженого відділу 2-Н УМГБ майора Якущенко та помічника командира групи 11-го загону військ охорони МГБ сержанта Зайцева. Господар «чемно» пригостив гостя їжею з підсипанам у неї спецпрепаратом снодійно-паралітичної дії «Нептун-47», під дією якого «Чайка» втратив координацію та був захоплений оперативною групою. Трофеями облавників стали автомат, пістолет, граната, 60 патронів, фінський ніж, 510 карбованців, сумка з оунівськими документами та націоналістичною літературою³⁶. У подальшому, використовуючи як свідчення затриманого, так і його особисто, емгебистам вдалося досягнути значних результатів у боротьбі з націоналістичним підпіллям у регіоні – знищити цілий ряд підпільників, репресувати значну кількість прихильників українського визвольного руху та захопити велику кількість архівів Золочівського окружного, Золочівського надрайонного та Краснянського районного проводів ОУН³⁷.

22 червня 1952 р. у с. Стиборівка Підкамінського (тепер – Бродівського) району місцевий житель Ярослав Дубина 1932 р.н. о 23 год. 50 хв. намагався здійснити атентат (фізичне знищення) старшого групи охорони громадського порядку колгоспу «Правда України» Івана Івасюти, вистріливши у нього двічі з револьвера. Будучи пораненим, стрибок відкрив вогонь з гвинтівки, внаслідок чого юнак загинув на місці. У атентатчика було вилучено револьвер та 5 набоїв до нього³⁸.

³⁶ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31(1960). – Т. 29. – Арк. 272.

³⁷ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-19112. – Арк. 7-34.

³⁸ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31(1960). – Т. 29. – Арк. 280-281.

На 27 червня 1952 р. між керівництвом Золочівського окружного та Краснянського районного проводів ОУН мала відбутись організаційна зустріч у лісі біля х. Роздоли с. Велика Вільшаниця Краснянського (тепер – Золочівського) району. О 24 год. на обумовлене місце вийшли бойовики окружного проводу Степан Смолій – «Зенко-1» (родом із с. Скварява Золочівського району) та Іван Пасерб – «Зенко-2» (із с. Під'ярків Перемишлянського району) не знаючи про те, що напередодні облавники, скориставшись свідченнями раніше захопленого повстанця «Чайки», заклали засідку під керівництвом начальника відділення відділу 2-Н Управління МГБ у Львівській області капітана Щербаківа і командира 8-ї команди 12-го загону військ охорони МГБ старшого лейтенанта Хуркіна. При наближенні повстанців засідка відкрила вогонь, від якого обоє оунівців загинули на місці. У вбитих було вилучено автомат, гвинтівку, два пістолети, 165 патронів та різну націоналістичну літературу³⁹.

31 липня 1952 р. на засідку, яку влаштували чекісти за даними того ж таки «Чайки», в лісі біля с. Залісся Золочівського району наскочили референт СБ Золочівського окружного проводу ОУН Василь Гарабач – «Роман» та його бойовик Григорій Лилик – «Василь». Під час перестрілки обоє повстанців загинули. Зі сторони облавників був легко поранений один боєць 7-ї команди 11-го загону військ охорони МГБ. У вбитих підпільників вилучено автомат, гвинтівку, 2 пістолети, 120 патронів, організаційне листування та націоналістичну літературу⁴⁰.

Ще 5 липня 1952 р. в лісовому масиві західніше с. Залісся Золочівського району за даними захопленого повстанця «Чайки» співробітникам органів МГБ вдалося виявити бідон з архівними документами Золочівського окружного проводу ОУН. Його вміст було вилучено, місце замасковано та заміновано. 22 серпня 1952 р. о 22 год. 30 хв. міна-сюрприз спрацювала і оперативно-військова група, що прибула на місце, виявила два покалічених трупи повстанців, які в подальшому були опізнані як керівник Поморянського районного проводу ОУН Павло Сеньків – «Михась» (родом із с. Ямна-Долішня Перемишльського повіту в Польщі) та його бойовик Онуфрій Сукманівський – «Чумак» (уродженець с. Підгір'я Золочівського району). На місці вибуху облавники підібрали гвинтівку, два пістолети, гранату, 45 патронів, ріжок до автомата та порвані вибухом оунівські документи⁴¹.

8 жовтня 1952 р. група повстанців, що діяла у північній Львівщині зайшла у с. Топорів Буського району та зупинилася на постій у Якова (за іншими даними – Федора) Кметя, де неодноразово отримувала допомогу та укриття. Проте вони не знали, що господарство вже віддавна перебуває під наглядом агента органів МГБ «Охотніка» (сусіда), який мав у своєму розпорядженні спеціальний апарат «Тривога», за допомогою якого о 15 год. і повідомив про появу повстанців у селі. Невдовзі у село прибула оперативна група МГБ під керівництвом начальника Лопатинського РО МГБ старшого лейтенанта Бондарева, начальника відділення УМГБ капітана Огданського та командира групи військовослужбовців 1-го дивізіону 11-го загону військ охорони МГБ молодшого сержанта Айнудінова, яка заблокувала господарство та розпочала пошуки. Повстанці, які перебували у stodолі, спробували прорватися з оточення,

³⁹ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31(1960). – Т. 29. – Арк. 291.

⁴⁰ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31(1960). – Т. 30. – Арк. 54.

⁴¹ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31(1960). – Т. 30. – Арк. 85.

вбивши при цьому капітана Огданського, однак всі четверо полягли в нерівному бою (частина з них, будучи пораненими, застрелилася, щоб не потрапити живими в руки ворога). Тоді загинули Григорій Пукас – «Прут» 1912 р.н. родом із с. Топорів, Степан Долайчук – «Дубовий» 1929 р.н. із с. Миколаїв Радехівського району, Василь Никига – «Крук» 1921 р.н. з Топорова та ще один невідомий підпільник. Трофеями чекістів стали 3 автомати ПППШ, 3 пістолети та 56 патронів. Під час перестрілки згоріли будинок та два сараї, а господаря Кметя облавники з люті кинули у вогонь, проте родичам вдалося його врятувати та доставити у лікарню⁴².

8 жовтня 1952 р., реалізуючи дані захопленого напередодні члена Проводу ОУН в Україні Василя Охримовича – «Грузина», оперативна група МГБ УРСР спільно з Управління МГБ у Львівській області підготувала та провела військово-чекістську операцію в районі х. Попільня, що розташовувався між селами с. Тростянець Золочівського району та с. Кругів Олеського (тепер – Золочівського) району. У ході цієї операції облавники виявили повстанську криївку, в якій загинуло троє повстанців (застрелилися, аби не здатися живими в руки ворога) з кур'єрської групи, що обслуговувала безпосередньо керівника збройного підпілля в Україні Василя Кука – «Леміша». З криївки чекісти вилучили 2 ручних кулемети, 2 автомати, 3 пістолети, 4 гранати, 1000 патронів та організаційні документи. Із числа загиблих повстанців чекістам вдалося ідентифікувати лише одного – Михайла Дубно – «Вишневого». Інші двоє відомі лише на псевда: «Тарас»-«Славко» (керівник групи) та «Богдан»⁴³.

17 листопада 1952 р. у с. Соколе Буського району в будинок одного з місцевих жителів прийшли двоє повстанців, які оперували в сусідньому Кам'яно-Бузькому районі, не підозрюючи, що там на них чекає пастка. Співробітники МГБ на той час вже мали заяву господаря про контакти з підпільниками, яку підтверджували агентурні відомості. З огляду на це напередодні появи там нелегалів була влаштована засідка під керівництвом старшого оперуповноваженого Буського РО МГБ капітана держбезпеки Палія та командира групи 11-го загону військ охорони МГБ лейтенанта Набатова. О 00 год. 10 хв., коли повстанці наблизилися до хати, засідка несподівано відкрила вогонь, від якого ті загинули на місці. Так, у наслідок зради загинули Володимир Саса – «Мирон» 1930 р.н., родом з Грубешівщини та Петро Улян – «Чумак» 1931 р.н. із с. Розжалів Радехівського району. У загиблих було вилучено 2 автомати, 2 пістолети, 2 гранати, 200 патронів і оунівські документи⁴⁴.

24 грудня 1952 р., реалізуючи дані спецагента «Ігоря» (колишнього підпільника «Чайки»), оперативно-військова група під керівництвом заступника начальника відділу 2-Н УМГБ підполковника Глущенко і командира групи 11-го загону військ охорони МГБ старшого лейтенанта Козєєва о 5 год. 30 хв. заблокувала господарство Анни Сулими у с. Бортків Краснянського (тепер – Золочівського) району, де переховувався останній підпільник Краснянщини Василь Кравчук – «Влодко». На пропозицію здатися повстанець відповів автоматним вогнем, під прикриттям якого

⁴² ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31(1960). – Т. 30. – Арк. 146-147; Топорів за волю України. – Львів; Топорів, 2013. – С. 93-94.

⁴³ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31(1960). – Т. 30. – Арк. 147, 152, 235; ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 445. – Т. 1. – Арк. 23-29; ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 54. – Арк. 12.

⁴⁴ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31(1960). – Т. 30. – Арк. 199; ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31(1960). – Т. 31. – Арк. 123.

намагався прорватися з оточеного будинку, але був вбитий. Зі сторони військ МГБ був один поранений. Трофеями облавників стали автомат, пістолет, граната, 38 патронів та оунівські записи⁴⁵.

Mykhaylo Romanyuk. Zolochiv OUN district in 1952: resistance chronicles

The article explores social and political situation in Zolochiv region in 1952. It discusses armed underground activities of the OUN and attempts to quell them by the Soviet repressive system. It analyses the numbers of the OUN's casualties in the region as well as circumstances of death of the participants of Ukrainian liberation movement.

Key words: the OUN, armed underground, Ukrainian liberation movement, military and special task forces, Ministry of State Security

Михаил Романюк. Золочевский округ ОУН в 1952 году: хроника сопротивления

В статье воспроизведено общественно-политическую ситуацию в регионе в 1952 году, раскрыто направления деятельности вооруженного подполья ОУН и способы его ликвидации репрессивной системой советской власти, проанализированы численность потерь подполья в округе и обстоятельства гибели участников украинского освободительного движения.

Ключевые слова: украинское освободительное движение, вооруженное подполье ОУН, военно-чекистские группы, МГБ.

⁴⁵ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31(1960). – Т. 30. – Арк. 246.

Олена ЛУКАЧУК

ЛИТОВСЬКИЙ ЧИННИК У ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЕКТАХ УКРАЇНИ (1991–2013 РР.)

Інтенсивність литовсько-українського діалогу в питаннях євроінтеграції спричинена геополітичним розташування обох держав, співробітництвом у межах Балто-Чорноморської осі, прагненнями українців використати литовський досвід, зокрема в частині сприяння провідних держав Європи, фахових консультацій щодо досягнення критеріїв членства в ЄС і НАТО. Пошук шляхів забезпечення енергетичної безпеки змушував українців звернути увагу на досвід литовців у вирішенні проблем паливно-енергетичного комплексу, врегулюванні відносин з Російською Федерацією, залученні до діалогу Республіки Польщі. ЗМІ після вступу Литви до ЄС почали популяризувати її політичний імідж “неофіційного адвоката України у справах євроінтеграції”, який публічно лобіювали президенти Литовської Республіки та позитивно сприймають українці в контексті змін у статусі від пострадянської країни до європейської.

Ключові слова: дипломатія, європейська інтеграція, зовнішня політика, Литовська Республіка, Україна.

В умовах вирішення євроінтеграційної долі України в 2013 році позиція офіційного Вільнюса, що формувалася з 90-х рр. ХХ ст., була одним із ключових важелів впливу на українську громадськість за посередництвом засобів масової інформації (ЗМІ). У пошуку власного місця у світовій системі міжнародних відносин образ країни, що йде на крок попереду, досить влучно розкрив місце литовського чинника як комплексу зовнішньополітичних ініціатив Литви у бік різновекторних орієнтацій України. Поглиблення литовсько-українських взаємин прогресувало від обміну міркуваннями громадсько-політичних лідерів обох країн щодо “безхмарного життя в Європі” до реалізації та впровадження у державі європейських стандартів.

Після проголошення незалежності України, Литви та інших країн із грифом “РСР” (радянська соціалістична республіка) питання демократичного розвитку держави зійшли з порядку денного громадського обговорення. На їх місці опинились дискусії про пошук геополітичних орієнтирів, спрямованих на зміцнення дипломатичної діяльності молодих держав.

Широка пропаганда ідей “об’єднання Європи” і перспектив комфортного перебування в цьому регіоні заповнили зовнішньополітичні уподобання лідерів країн екссРСР, частково перетворившись на штучний міф “покращення життя вже сьогодні(!)”¹.

¹ Балда Т. Європейський вибір України крізь призму української та діаспорної публіцистики / Т. Балда // Вісник Львівського університету. Серія журналістика. – Вип. 32. – Львів, 2009. – С. 65.

Інституційне оформлення Європейського Союзу сприяло прагненням не лише контактувати із представниками європейської спільноти, сформувавши окремий напрям пострадянської громадської дипломатії, а й стати у перспективі офіційними членами ЄС².

Така євроцентрична ідея об'єднання не стала винятком для геополітичних задумів України і Литви³. Литовська Республіка була для української громадськості моделлю демократичних перетворень, досить успішно реалізованою на початку 90-х рр. XX ст., тому вигідний досвід співпраці у галузі внутрішньої політики сприяв його застосуванню і в зовнішній. Найбільш популярною темою українських ЗМІ можна назвати побудову зовнішньополітичного вектору України із лозунгом вже не політичних, а соціально-економічних перетворень у державі.

Доступним і поширеним серед громадськості джерелом ознайомлення із євроінтеграційними аспектами литовсько-українського співробітництва є публікації в пресі, інтернет-виданнях та інформаційних порталах. У 1990-х рр. на шпальтах газет фігурує образ Литви, як пострадянської країни, що прагне позбутись втручань зі сторони Російської Федерації в зовнішньополітичну доктрину держави та самостійно утвердитися на світовій арені⁴. Однак вже на початку XXI ст. вітчизняні видання афішують стратегічні завдання Литовської Республіки щодо курсу на інтеграцію в Європейське співтовариство та результати їх реалізації, а також заклики до українців щодо використання досвіду Литви на практиці та спільної участі в економічному поступі країн Балтійського регіону⁵.

Розробники стратегії зовнішньої політики України розглядали литовський чинник як один із критеріїв успішної реалізації реформ, спрямованих у бік зближення зі структурами євро регіонів⁶. Особливості практичного застосування останнього відрізнялися до вступу Литовської Республіки в ЄС і НАТО євроінтеграційними прагненнями та ініціативами представників обох країн у пошуку взаємовигідного формату об'єднання. Після підписання угод про приєднання – пошуком шляхів залучення України до участі в проектах, пов'язаних зі співпрацею у моделі Литва – ЄС – іні-

² Сухорольський П. М., Місюк І. Ю. Поняття та сутність громадської дипломатії / П. М. Сухорольський, І. Ю. Місюк // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ, 2011. – № 1 (75). – Січень – лютий. – С. 179.

³ Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В. Полохало, Є. Бистрицький, С. Макеєв, О. Дергачов. – Київ, 1995. – 368 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://litopys.org.ua/polpost/r4a2.htm>.

⁴ Макаров А. Старая добрая советская заграница / А. Макаров // Зеркало недели. – 1996. – № 39 (104). – 28 сентября–4 октября; Кульчицький С. Довіритись народу / С. Кульчицький // Дзеркало тижня. – 2001. – № 47 (371). – 1–7 грудня; Пострадянська Європа // Львівська газета. – 2008. – № 137 (445). – 19 вересня.

⁵ Квітка В. 13-та весна литовської свободи / В. Квітка // Тижневик 2000. – 2004. – № 12 (213). – 19–25 березня; Жлуктенко В. Адамкус повертається: спадкоємність і ризики литовської політики / В. Жлуктенко // День. – 2004. – № 111. – 30 червня; Зарубінський О., Чорний В. Перспективи Балто-Чорноморського співробітництва / О. Зарубінський, В. Чорний // Дзеркало тижня. – 2005. – № 8 (536). – 5–11 березня; Жлуктенко В. Мерія в Інтернеті / В. Жлуктенко // День. – 2005. – № 84. – 14 травня; Силіна Т. Ми розійшлися як у морі кораблі? / Т. Силіна // Дзеркало тижня. – 2008. – № 24 (703). – 28 червня – 4 липня.

⁶ Лис В. Як Литва може посприяти нам у євроінтеграції? / В. Лис // Волинь. Незалежна громадсько-політична газета. – 2004. – № 185. – 27 квітня.

ціативи Східного партнерства. Загалом вплив литовського чинника на євроінтеграційні проекти України варто розглядати як сукупність цих двох етапів, переломним моментом в яких став 2004 рік, апогеєм розвитку – поки що 2013 рік.

До 2004 р. поняття “інтеграції до структур Євросоюзу” здавалося більшості українців достатньо віддаленою, хоч і заманливою перспективою, зумовленою чинниками соціально-економічного спрямування⁷. Географічне розташування і непристосованість до автономного функціонування економіки не дозволили Україні, за прикладом країн Балтії, відмовитись від співпраці зі Співдружністю Незалежних Держав (СНД) – оновленим координатором господарювання на пострадянському просторі⁸. Водночас контакти з країнами Балто-Чорноморського регіону почали розвиватись динамічніше⁹. З другої половини 1990-х рр. їх розглядають як вигідну і перспективну альтернативу інтеграційного об’єднання, більш прийнятної у середовищі дипломатів східноєвропейських країн¹⁰.

Ідея євроінтеграції за посередництвом Литви не була популярною серед української громадськості після розпаду Радянського Союзу, оскільки обидві країни прагнули самостійно презентувати себе на європейському просторі та заручитись “особливою” прихильністю найбільш впливових країн Західної Європи. Однак поодинокі думки з цього приводу висловлювали у середовищі тогочасної політичної еліти України і вони, як бачимо, не втратили своєї актуальності до сьогодні.

Під час візиту української делегації в Литву у січні 1992 р. громадсько-політичний діяч Д. Павличко заявив, що членство в СНД для України – лише тимчасовий крок на шляху до самостійного входження в Європейське співтовариство, а його колега І. Драч запропонував у майбутньому створити Балтійсько-Чорноморське співтовариство¹¹. Подібні заяви свідчили про можливість відродження відомого ще з 20-х рр. ХХ ст. союзу держав Балтійського і Чорного моря¹², який би зміг зайняти окрему нішу на геополітичній карті світу оновленої Європи.

90-ті рр. ХХ ст. зорієтували зовнішню політику обох країн до створення регіональних об’єднань, які надавали сприятливі умови пошуку універсальних моделей соціально-економічного розвитку малих держав і можливість отримати статус місцевого лідера. До цієї геополітичної тактики звернулися у 1992 р. держави Балтійського і Чорного морів, створивши відповідно Раду держав Балтійського моря (РДБМ)¹³ і

⁷ Попеску І. Актуальные проблемы развития внешнеполитических приоритетов Украины / И. Попеску // Персонал. – 2004. – № 6 – С. 13.

⁸ Fax: “На Вас чекають труднощі ще більш відчутніші, ніж ті, з якими зустрілася НДР” // Ратуша. Видання міської ради народних депутатів. – 1991. – № 117 (154). – 1–2 листопада. – С. 5.

⁹ Бразаускас А. Пять лет президента. События, воспоминания, мысли / А. Бразаускас / Пер. с лит. Л. Палмайтиса. – Москва, 2002. – С. 496.

¹⁰ Короба Н. місце України у формуванні Балто-Чорноморського регіону: від ідеї до реального співробітництва / Н. Короба // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія: Географія. – Вип. 54. – Київ, 2007. – С. 57.

¹¹ Політика. Fax // Ратуша. Львівська газета. – 1992. – 16 січня. – С. 1.

¹² Надтока О. О. Балто-Чорноморський союз: історична ретроспектива і політична перспектива / О. О. Надтока // Наукові записки НаУКМА. Гуманітарні науки. – Т. 22. – Ч. 1. – Київ, 2003. – С. 148–157.

¹³ Council of the Baltic Sea States. Page of the Official Site. – Mode of access to resource: <http://www.cbss.org/>.

Чорноморське економічне співробітництво (з 1998 р. Організацію Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС)¹⁴. Ці інституції ставили за мету сприяти обмеженню впливів Російської Федерації на посткомуністичні держави, інтеграції учасниць до ЄС та відновленню Балто-Чорноморської “осі”, спрямованої на отримання країнами Центрально-Східної Європи привілейованого становища із приставкою “євро”.

Місце України в ініціативах цих об’єднань зводилося до участі у формуванні регіональних енергетичних та інфраструктурних проєктів, таких як: кільцева автострада навколо Чорного моря¹⁵, спільний енергетичний ринок держав Чорного моря¹⁶, проведення тактичних військових навчань¹⁷, розвиток співпраці у форматі “Північ – Південь”¹⁸ тощо. Окремою взаємовигідною ідеєю, яка б дозволила українцям зайняти певні лідерські позиції у регіоні, не було озвучено серед членів обох інституцій. Однак присутність українського “духу” чи навіть “колериту” за столом переговорів молодих європейських дипломатів допомагала Україні тривалий час зберігати курс на Європу як один із найбільш перспективних векторів зовнішньої політики.

Пасивна за результатами співпраці з цими інституціями та відкритість українців до перемовин щодо участі в проєктах зумовили появу доброзичливого образу країни, яка прагне подолати особисте кризове становище в світовій спільноті, однак ще не до кінця зрозумівши алгоритм необхідних для цього дій та реформ¹⁹. Така не зовсім традиційна для пострадянського світу позиція дозволила президентам Литовської Республіки ініціювати необхідність вступу України в ЄС та НАТО²⁰, а українцям включити до аргументів підтримки єврокампанії серед широкого загалу публічну “опіку” від литовців²¹.

¹⁴ Organization of Black Sea Economic Cooperation. Page of the Official Site. – Mode of access to resource: <http://www.bsec-organization.org/>.

¹⁵ Смирнов І. Г., Косарева Т. В. Транспортна логістика / І. Г. Смирнов, Т. В. Косарева. – Київ, 2008. – С. 42; 46–47.

¹⁶ Корсунський С. Енергетична політика України: європейський вибір / С. Корсунський // Політика і час. – 2006. – № 11. – С. 11–13; Єрмоєнко А. Енергоінвестори чекають на стабільність / А. Єрмоєнко // Дзеркало тижня. – 2007. – № 13. – 7–13 квітня.

¹⁷ Питання узгодження дій в ході проведення операції з підтримки миру відпрацюватимуть українські, польські, канадські та литовські військові в ході тактичного навчання ротного рівня “Кленова арка – 2003”, що проходить у Литві. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.mil.gov.ua/index.php/index.php?lang=ua&part=news&sub=read&id=2146>; Українські військовослужбовці братимуть участь у багатонаціональному тактичному навчанні “Maple Arch” у Литовській Республіці. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=50821085.

¹⁸ Борис Тарасюк виступив на засіданні Ради держав Балтійського моря на рівні глав зовнішньополітичних відомств. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.ukrinform.ua/ukr/news/boris_tarasyuk_vistupiv_na_zasidanni_radi_dergav_baltiyskogo_morya_na_rivni_glav_zovnishnopolitichnih_vidomstv_10550.

¹⁹ Базів В. Ініціатива Президента України в контексті європейської політичної моди / В. Базів // Голос України. – 2003. – № 29. – 14 лютого.

²⁰ Бондаренко В. Президент Литви Валдас Адамкус: “Україна – європейська держава” / В. Бондаренко // Дзеркало тижня. – 2004. – № 51. – 17 грудня.

²¹ Силіна Т. Балтійський рецепт / Т. Силіна // Дзеркало тижня. Україна. – 2004. – № 1. – 9 січня; Бик Т. Довгий шлях до ЄС / Т. Бик // Львівська газета. – 2005. – № 15 (581). – 27 січня.

Переломним моментом у міждержавному діалозі став 2004 рік. Тоді литовські політики досягнули основної зовнішньополітичної мети – отримали членство в Євросоюзі, а в Україні відбулася “Помаранчева революція” та обрання на пост президента країни Віктора Ющенка, який офіційно проголосив курс на євроінтеграцію. Ці події внесли нові акценти в українсько-литовські відносини²². Вступ до ЄС екс-радянської республіки відкривав Україні не лише широкі перспективи в подальшому, а й деякі важелі впливу на міжнародну ситуацію в особі “неофіційного адвоката України у справах євроінтеграції” – Литовської Республіки.

Одним із найбільш активних прихильників відновлення і поглиблення литовсько-українського діалогу у європитаннях виступив тодішній президент Литовської Республіки В. Адамкус²³. Він постійно заявляв у публічних виступах, що Литва лобюватиме інтереси України в ЄС і прагнув відновити історичну пам’ять про міць і силу Великого князівства Литовського в оновленому форматі ХХІ ст.²⁴. А своїми регулярними візитами отримав, на думку більшості українців, дипломатичне кліше посередника у взаєминах між Україною та ЄС, розділивши його зі своїм польським колегою А. Квасньєвським²⁵.

Українська громадськість оцінила ініціативи литовця як потрібні та влучні із лозунгом “Литовська земля під ногами українського президента не горітиме”, не ображаючись на жарти литовців про порівняння Києва із невловимим Джо²⁶, досить делікатно відповіла публікацією із заголовком “У Вас своя інтеграція, а в нас – своя” на першій шпальті газети “Дзеркало тижня”²⁷. Полеміка преси, започаткована на початку 2000-х рр., була дієвим засобом ознайомлення українців із європейськими нововведеннями пострадянської “Прибалтики”, тому і користувалась популярністю.

Підтримували позицію президента і самі литовці, зокрема під час розмови із доктором габілітованим Шяуляйського університету Геновайте Качюшкенє стало відомо, що “жителі Литви дуже пильно спостерігали за подіями в Україні, а перебування нашого президента в Києві [В. Адамкуса – *прим. автора*], як посередника-консультанта у виході держави [України – *прим. автора*] з політичної кризи засвідчило приналежність Вашої країни до сфери зацікавлень литовської зовнішньої політики і навпаки, тому поступово у нас формується ставлення до України як держави не лише з великими

²² Лігачова Н. Савік Шустер: “Коли влада стає продюсером, телебачення перестає бути цікавим” / Н. Лігачова // Телекритика. – 2007. – 8 липня. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://inter.ua/uk/news/2007/07/08/2090>.

²³ Солана, Адамкус і Квасньєвський знову в Києві // Львівська газета. – 2004. – № 221 (545). – 1 грудня; Кшемінський А., Островський М. Київська місія / А. Кшемінський, М. Островський // День. – 2004. – № 235. – 24 грудня.

²⁴ Інтерв’ю з Лінасом Бальсісом, 1955 р.н., записане в м. Львові 3 березня 2012 року. – Запис зберігається в особистому архіві Лукачук О.В.

²⁵ Гетьманчук О. Візит посередника / О. Гетьманчук // Дзеркало тижня. Україна. – 2006. – № 44. – 17 листопада.

²⁶ Шевченко А. Умовляльниці. Литва приєднується до Польщі у спробах розв’язати українську кризу / А. Шевченко // Дзеркало тижня. – 2001. – № 16. – 20 квітня.

²⁷ Гетьманчук О. У Вас своя інтеграція, а в нас – своя / О. Гетьманчук // Дзеркало тижня. Україна. – 2004. – № 7. – 20 лютого.

амбіціями, а й з широкими перспективами розвитку”²⁸. Погляд представника академічної спільноти Вільнюса був одним зі свідчень дружнього налаштування литовців до українців, які демонструють свою підтримку і прагнуть розширити міждержавну співпрацю у різних галузях на рівні як офіційних, так і особистих зустрічей.

Така позиція Г. Качюшкенє імпонувала львівським науковцям і вони їй подякували за підтримку запрошенням провести двотижневі курси з вивчення литовської мови для студентів Львівського національного університету імені Івана Франка, а також виступити із доповіддю про євроінтеграційний досвід Литви перед університетською громадою під час днів Шяуляйського університету у Львові²⁹.

Із приходом до влади команди В. Ющенка і черговим розширенням ЄС українська інтеграція в європейський простір, на першій погляд, виглядала більш динамічним процесом. У стані переможної ейфорії тогочасний Президент планував навіть створити Міністерство євроінтеграції³⁰, однак воно так і не виникло в структурі Кабінету Міністрів України. Поступово змінилося ставлення до Литовської Республіки. Українці почали сприймати Литву не лише як євроорієнтир із пострадянського простору, але і як стратегічного партнера у соціально-економічній сфері³¹.

Співпраця Литви і України, що зміцнилася у так званих “трьох Т”: транзит, торгівля і туризм, посилила авторитет литовців у спробах розширення ЄС за рахунок країн Східної Європи, зокрема колишніх радянських республік³². Участь Литовської Республіки у реалізації ініціатив Східного партнерства допомогла їй зміцнити свої позиції в Євросоюзі, а Україні – наблизитися до втілення власної євроінтеграційної стратегії. Однак вигоди української сторони від цього намагалися окреслити не у перспективних проектах дипломатів і фахівців, а на сторінках пресових видань не завжди компетентними в цій галузі журналістами. Останні ж подавали у доступній формі детальну інформацію про цей вектор зовнішньої політики українській громадськості.

Своєрідним аргументом плідної співпраці українських дипломатів із представниками країн Балтії стало повідомлення на сторінках “Львівської газети” про існування гіпотези щодо окреслення функціональних критеріїв балтійських кордонів, за якими окремі території України, а саме – Українське Полісся, Волинь та Львівщину відносять до Прибалтики³³. Отримання частиною території України балтійського статусу надало б доступ до інформації щодо реалізації численних проектів, які прямо чи опосередковано стосуються інтересів нашої держави та хоч би мінімальні важелі

²⁸ Інтерв’ю з Качюшкенє Геновайте, 1959 року народження, записане в м. Львові 24 листопада 2007 року. – Запис зберігається в особистому архіві Лукачук О.В.

²⁹ Підготовка до днів Шяуляйського університету у Львові // Каменяр. – 2007. – Грудень.

³⁰ Бик Т. Довгий шлях до ЄС / Т. Бик // Львівська газета. – 2005. – № 73 (639). – 22 квітня; Солодкий С. Чи потрібне Україні “євро міністерство”? / С. Солодкий // День. – 2005. – № 183. – 25 жовтня.

³¹ Солодкий С. Серйозні наміри / С. Солодкий // День. – 2005. – № 195. – 20 жовтня; Пидлуцкий О. Еврокомиссар Далия Грибаускайте: “Время подготовки к вступлению в ЕС – золотое время для любой страны” / О. Пидлуцкий // Зеркало недели. – 2008. – № 10 (689). – 15–21 марта.

³² Гетьманчук О. Візит посередника / О. Гетьманчук // Дзеркало тижня. – 2006. – № 44 (623). – 18–24 листопада; Янковський Б. Громадський інструментарій / Б. Янковський // День. – 2007. – № 80. – 19 травня.

³³ Через Балтику до Європи // Львівська газета. – 2007. – № 195 (265). – 30 жовтня.

впливу на пов'язані з ними рішення. Далі кількох статей ця дискусія не розгорнулася, але геополітичні орієнтири України у балтійському контексті широкому загалу таки окреслила. Вони стали актуальними в другій половині 2013 року, коли головувати в Раді ЄС почала Литовська Республіка.

Литва протягом останніх кількох років почала активно брати участь у відкритому діалозі Україна–НАТО³⁴. За її ініціатив та підтримки в Україні відбулося чимало офіційних зустрічей представників держав-членів цієї міжнародної військово-політичної організації, які, певною мірою, наблизили їх до українського суспільства³⁵. Достатньо сильні позиції займає українсько-литовське співробітництво в оборонній галузі. Активно пропагував цю ділянку экс-міністр оборони України А. Гриценко, який започаткував реформування Збройних сил України. Він декілька разів перебував з робочими візитами в Литві.

Однією з важливих угод, підписаних керівником Міністерства оборони України з міністром оборони Литовської Республіки О. Олякасом, стала, для прикладу, угода про скерування українського миротворчого медичного персоналу у складі литовського військового контингенту до Афганістану в 2007 р.³⁶. Це дозволило довести український професіоналізм не словом, а ділом перед Північноатлантичним Альянсом та показати міжнародній спільноті переваги контактів литовських та українських військових лікарів на практиці.

Українські ЗМІ детально висвітлювали заяву экс-президента В. Адамкуса під час зустрічі зі своїм румунським колегою І. Ілієску щодо необхідності підтримки стабільного військово-політичного становища в Україні, від якого залежить стійкість позицій держав Балто-Чорноморського регіону, в забезпеченні яких зацікавлена не лише Литовська Республіка, а й інші країни³⁷. Для широкого загалу це було подано як одна із основних причин входження України у систему безпеки НАТО, інтерпретована литовською стороною. Українські політики використовували підтримку Литви для зміцнення литовсько-українського вектору зовнішньої політики шляхом розширення сфер співробітництва з Балто-Чорноморським регіоном, користуючись можливістю залучення до України дотацій, спрямованих на розвиток євро регіонів “Неман”, “Буг”, “Карпати”³⁸.

³⁴ Мирошніченко Е. Гядиминас Киркилас: “Давайте прорывать информационную блокаду” / Е. Мирошніченко // Зеркало недели. – 2005. – № 17 (544). – 7–13 мая; Силина Т. Устами младенца... о НАТО / Т. Силина // Зеркало недели. – 2006. – № 26 (605). – 8–14 июля.

³⁵ Малиновський О., Михайлов М., Трюхан В. Україна – ЄС – НАТО: міфи та реалії / О. Малиновський, М. Михайлов, В. Трюхан // Дзеркало тижня. – 2009. – № 40 (768). – 17–23 жовтня.

³⁶ Ожівська Ю. Литва підтримає морально / Ю. Ожівська // Львівська газета. – 2007. – № 44 (1090). – 14 березня; Каспрук В. НАТО і афганські війська наступають на “Талібан” / В. Каспрук // День. – 2007. – № 52. – 27 березня; Кравченко В. Возвращение в Афганистан. Нужно ли оно украинскому бизнесу? / В. Кравченко // Зеркало недели. – 2007. – № 28 (657). – 4–10 августа.

³⁷ Zachareviciene D., Vercinkevicius J. Pirmais Prezidents V. Adamkaus skrydis ko Rumunija / D. Zachareviciene, J. Vercinkevicius // Voruta. – 2005. – 16 gruodis; Литва агитирует Румынию // День. – 2006. – № 85. – 27 мая; Северін А. Від мирного вирішення територіального спору виграють і Україна, і Румунія / А. Северін // Дзеркало тижня. – 2008. – № 35 (714). – 20–26 вересня; Павленко А. “Секрети” успіху зовнішньої політики Румунії / А. Павленко // Львівська газета. – 2006. – № 37 (844). – 28 лютого.

³⁸ Лис В. Як Литва може посприяти нам у євроінтеграції / В. Лис // Волинь. Електронне видання. – 2004. – № 185 – 27 квітня.

Якщо серед литовців стало аксіомою зміцнення геополітичних позицій держави через публічну опіку над Україною, то українці сприйняли цей східноєвропейський хід на перспективу, як постулат зміцнення особистих євроінтеграційних позицій. Сприяло цьому пострадянське минуле Литви, яке вона успішно пододала, демонстративно про це оголосивши, і подібні стартові можливості України для проходження етапів євроінтеграційного процесу³⁹. У зв'язку з цим українські геополітичні стратеги розглядали Литовську Республіку після 2004 р. як своєрідний комплекс необхідних для реалізації в Україні заходів зближення з європейською спільнотою.

У литовсько-українській співпраці окреме місце відведено територіальній сусідці України Республіці Польщі. Литовський політик Роландас Паксас ще у 2002 р. зазначав у ексклюзивному інтерв'ю українській службі ВВС, що пліднішою буде робота з інтеграції в ЄС і НАТО, якщо діяти втрюх – Литва, Польща, Україна⁴⁰. Станом на 1999–2002 рр. перед українцями відкривалися набагато кращі перспективи вступу до НАТО, ніж у Литви чи Польщі, що було пов'язано з початковою стадією реформування Збройних Сил України (далі ЗСУ), підписанням численних угод щодо співробітництва у військовій галузі з іншими державами, щорічним проведенням успішних оперативно-тактичних навчань. Реорганізація у ЗСУ спровокувала регулярні консультації з литовськими і польськими військовослужбовцями, які також прагнули ознайомитись із досвідом своїх попередників⁴¹.

Однак за досить короткий період часу ситуація змінилася: Литва та Польща стали членами НАТО, а Україна – ні. Обидві держави, як і у випадку з Євросоюзом, задекларували свої позиції “адвокатів України в НАТО”⁴². Неможливо точно визначити кому більше вигідна така позиція литовцям, українцям чи полякам. То ж майбутнє у цього союзу забезпечене ще на багато років у реформуванні військової безпеки країн та зміцненні обороноздатності.

Тодішнє розширення територіальних меж ЄС, до якого увійшла Республіка Польща, зробило нашу країну територіальною сусідкою цього співтовариства, збільшивши кількість дотичних точок у співробітництві Україна – ЄС. Геополітичний трикутник “Польща–Литва–Україна” залишається актуальним і сьогодні. Адже на порядку денному стоїть вирішення спільних для цих країн проблем: енергетичне

³⁹ Гетьманчук А. Кто подставил “летучого Роландаса” / А. Гетьманчук // Зеркало недели. – 2003. – № 45 (470). – 22–28 ноября; Жлуктенко В. Литва обіцяє стати для України “воротами в Європу” / В. Жлуктенко // День. – 2005. – № 170. – 20 вересня; Žalys L. Vakarai prausia Ukrainą / L. Žalys // Kauno Diena. – 2003. – 22 vasaris.

⁴⁰ Роландас Паксас: “Робота з інтеграції буде пліднішою, якщо діяти втрюх” // День. – 2002. – № 59. – 30 березня.

⁴¹ Волошин Ю. Альгирдас Бразаускас: “В конце года приступаем к подписанию договора с ЕС” / Ю. Волошин // Зеркало недели. – 2001. – № 17 (341). – 28 апреля – 4 мая; Борисов Д. Європа для України / Д. Борисов // Львівська газета. – 2004. – № 234 (558). – 20 грудня; Литвиненко О. Вдивляючись у дзеркало / О. Литвиненко // День. – 2004. – № 240. – 30 грудня.

⁴² Жлуктенко В. Литва обрала “Чкалова” / В. Жлуктенко // День. – 2001. – № 11. – 19 січня; Валдас Адамкус: “Литва готова быть адвокатом Украины в процессе вступления в Евросоюз” // Факти. – 2002. – 30 октября; Терлецька Г. Пострадянська Європа / Г. Терлецька // Львівська газета. – 2008. – № 137 (445). – 19 вересня.

питання та безпека⁴³, налагодження співробітництва в межах Балто-Чорноморського регіону⁴⁴, створення Балто-Чорноморсько-Каспійського співтовариства⁴⁵, які мають вигідно зміцнити їхні позиції на європейському просторі та поглибити співпрацю в економічних питаннях за рахунок вдалого географічного положення⁴⁶.

Посилення українсько-литовського співробітництва у 2000-х рр. деякою мірою послабило позиції Російської Федерації як універсального представника пострадянських країн у середовищі європейської спільноти⁴⁷. Однак залежність Литви та України від Росії ще є відчутною, адже зміна одного геополітичного простору на інший є дуже складним, суперечливим і тривалим процесом. Найбільш вираженим є підпорядкування енергетичних систем обох країн російським енергоносіям⁴⁸. Провідні економісти та урядовці Російської Федерації почали активні переговори з Німеччиною щодо будівництва газопроводу по дну Балтійського моря, маршрут якого, на основі розробленого плану, має оминати кордони країн Балтії, Польщі та України – це проєкт так званого “Північноєвропейського газопроводу”⁴⁹.

Цей енергетично-стратегічний маневр російських фахівців продемонстрував їхню реакцію на пошуки української та литовської сторін альтернативних шляхів

⁴³ Сирук М. Краковський енергетический саммит: попытка участников диверсифицировать поставки энергоносителей / М. Сирук // День. – 1999. – № 42. – 12 березня; Власюк Н. Литовский опыт поможет Украине в энергосбережении / Н. Власюк // День. – 2004. – № 111. – 30 июня; Логинов Я. Президенты договаривались о каспийской нефти / Я. Логинов // Зеркало недели. – 2007. – № 19 (648). – 19–25 мая; Київ хоче співробітничати з Вільнюсом в енергетиці і торгівлі // Голос України. – 2007. – № 144 (4144). – 15 серпня; Сирук М. Транзитний “вузол” енергоресурсів / М. Сирук // День. – 2008. – № 203. – 8 листопада; Єрьоменко А. Чорноморсько-каспійський регіон та європейська енергетична безпека / А. Єрьоменко // Дзеркало тижня. – 2008. – № 43 (722). – 15–21 листопада.

⁴⁴ Зарубінський О., Чорний В. Перспективи Балто-Чорноморського співробітництва / О. Зарубінський, В. Чорний // Дзеркало тижня. – 2005. – № 8 (536). – 5–11 березня; Кавун О. Інтеграція починається з регіонів / О. Кавун // Голос України. – 2005. – № 234 (3734). – 9 грудня; Готується проєкт співробітництва країн Чорноморського басейну з ЄС // Голос України. – 2007. – № 37 (4037). – 28 лютого.

⁴⁵ Логинов Я. Президенты договаривались о каспийской нефти / Я. Логинов // Зеркало недели. – 2007. – № 19 (648). – 19–25 мая; Королюк В. Спільна історія стимулює спільне майбутнє / В. Королюк // Голос України. – 2008. – № 52 (4302). – 18 березня; Єрьоменко А. Від Каспію до Балтики – енерготранзитне співтовариство / А. Єрьоменко // Дзеркало тижня. – 2008. – № 19 (698). – 24–30 травня.

⁴⁶ Нині коло друзів України значно ширше, ніж торік // Львівська газета. – 2005. – № 73 (639). – 22 квітня.

⁴⁷ Горбулін В., Литвиненко О. Великий сусід визначився. Що Україні робити далі? / В. Горбулін, О. Литвиненко // Дзеркало тижня. – 2009. – № 35 (763). – 19–25 вересня.

⁴⁸ Бондарчук В. “З росіянами треба домовлятися” / В. Бондарчук // Львівська газета. – 2005. – № 86 (652). – 18 травня; Неподдельный страх перед Москвой // Еженедельник 2000. – 2006. – № 51 (347). – 22–28 декабря; Балтійські країни досі побоюються “великого сусіду” // День. – 2007. – № 75. – 12 травня.

⁴⁹ Приходько О. Північноєвропейський газопровід: а Швеція проти! / О. Приходько // Дзеркало тижня. – 2006. – № 34 (613). – 9–15 вересня; Логинов Я. Шукай Nord Stream на осі Москва-Берлін / Я. Логинов // Дзеркало тижня. – 2009. – № 48 (776). – 12–18 грудня.

вирішення проблеми паливно-енергетичного комплексу⁵⁰. Для прикладу, литовські представники окреслили газовий конфлікт між Москвою та Києвом у 2008 р. як комерційну суперечку з політичним підтекстом та порадили українцям “не драгувати Росію” й запропонувати вирішення проблеми через взаємовигідний компроміс⁵¹.

Однак вирішення газових питань у російсько-українському діалозі пов’язане не зі світовою ситуацією на нафтогазовому ринку, а з політичними фігурами, які підписують ту чи іншу угоду про ціни на поставки газу в Україну⁵². Експерти обох країн розуміють, що не зможуть автономно функціонувати один без одного ще принаймні кілька десятків років точно, адже на побудову різних транзитних шляхів піде не одне десятиліття. Це своєю чергою засвідчило розуміння керівництва пострадянських країн, як Литви, так і України, залежності від впливу Російської Федерації, з якою треба було рахуватися в умовах загострення світової енергетичної кризи того часу. Тому політика компромісу в той час була справді найбільш дієвою, хоч і не довготривалою.

Євроінтеграційний аспект українсько-литовської співпраці широко пропагували філії Центру студій європейської інтеграції Литовської Республіки, засновані у Донецьку і Львові. Їх мета – сприяти більш тісній співпраці між Україною та європейською спільнотою, включно з Литвою, зміцнення громадянського суспільства України та полегшення євроінтеграційних процесів України в ЄС⁵³. Співробітники Центру регулярно організовують різноманітні наукові форуми, присвячені ознайомленню української спільноти з євроінтеграційним досвідом Литви⁵⁴.

Особистісний фактор у використанні литовського чинника в євроінтеграційних проектах України відіграв достатньо важливу роль як інформаційну, так і пропаганда-тивну⁵⁵. Тісні контакти зав’язалися під час президенства А. Бразаускаса, В. Адамкуса, Д. Грібаускайте з Л. Кучмою, В. Ющенком та В. Януковичем, які розвивали їх на вищому

⁵⁰ Колесников М. Литва обурена планами Росії / М. Колесников // День. – 2004. – № 35. – 27 лютого; Логінов Я. Балтика під загрозою / Я. Логінов // Дзеркало тижня. – 2007. – № 6 (635). – 17–23 лютого; Логінов Я. Газопровід якого не хочуть / Я. Логінов // Дзеркало тижня. – 2008. – № 10 (689). – 15–21 березня; Сірук М. Транзитний “вузол” енергоресурсів / М. Сірук // День. – 2008. – № 203. – 8 листопада.

⁵¹ Онишків Ю. Глава МЗС Литви Вігаудас Ушацкас: “Комерційна суперечка між Україною та Росією має явний політичний підтекст” / Ю. Онишків [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://eu.prostir.ua/library/105309.html>.

⁵² Притчин С. Зависимость независимых / С. Притчин // Національна безпека і борона. – 2008. – № 8. – С. 42–44.

⁵³ Громадська організація Центр студій європейської інтеграції. Литовська Республіка. Рекламний буклет. – Вільнюс, 2007. – 6 с.

⁵⁴ Діяльність Центру студій європейської інтеграції Литовської Республіки. Офіційний сайт. – Режим доступу до ресурсу: <http://eisc.lt/ua>.

⁵⁵ Вікуліна Н. Президент Литви Валдас Адамкус: “У співробітництві з Україною – багато нерозкритих можливостей” / Н. Вікуліна // День. – 1998. – № 212. – 5 листопада; Литва за асоціацію України в ЄС // День. – 2000. – № 106. – 15 червня; Каленюк А. Ассембліювання дружба / А. Каленюк // Еженедельник 2000. – 2003. – № 3–4 (156). – 24–30 январа; Олійник М. Зовнішня санація і внутрішня воля / М. Олійник // День. – 2004. – № 217. – 27 листопада; Важко сказати чи буде Україна нашим союзником // День. – 2007. – № 209. – 19 листопада; Viceprezidentas D. Cheney: “Ukraina turi teisę gyventi nebijodama invazijos” / D. Viceprezidentas // Lietuvos Rytas. – 2004. – 11 lapkritis.

державному міжособистісному рівні, пов'язаному із наближенням Литовської Республіки до євроінтеграційних структур, а України – до безпосереднього сусідства з ЄС⁵⁶. Сюжети про українсько-литовські відносини у форматі взаємного лобіювання глав держав досить детально висвітлювали офіційні українські ЗМІ для поповнення відомостей про формування оновленої моделі зовнішньополітичних зносин України за зразком Литви.

Публікації про доброзичливе ставлення литовців до євроінтеграційних прагнень українців та ознайомлення українського суспільства з позитивною динамікою долання євростандартів, прийнятних для асоційованого, а згодом офіційного членства у Євросоюзі, країнами Балтії сприяла формуванню власного інтеграційного шляху України та його популяризації серед широкого загалу. Цьому допомогли пропозиції литовських політиків, які постійно наголошували, що Литва буде залишатися постійно діючим мостом вигідного співробітництва з країнами Євросоюзу за будь-яких умов⁵⁷. Результати пресової полеміки засвідчують роль Литви як рупору євроінтеграційного шляху України в умовах формування пострадянського суспільства та дії проектів по розширенню ЄС на Схід⁵⁸.

Частково євро-популяризацію за прикладом Литви почали використовувати і українські політики та дипломати, акцентуючи увагу не лише на всенародній згоді реформувати державу і наблизитись до Європи, але й на організації дієвої політики з приводу цього. Вдало підмітив цю тенденцію экс-президент України Л. Кучма у своїх спогадах: "...після здобуття незалежності вони [народи Балтії] одразу ж стали проводити чітку економічну, внутрішню і зовнішню політику відповідно до заздалегідь визначених національних інтересів і цілей, внаслідок чого домоглися помітного просування в Європу і стали першими країнами на території колишнього СРСР, де почалося істотне економічне зростання"⁵⁹. Розширення галузей українсько-литовського співробітництва, а точніше його формування під час президенства Л. Кучми заклало підвалини тісних взаємозв'язків між країнами і саме він був їх ініціатором⁶⁰.

Протягом 2005–2012 рр. відбувався обмін робочими візитами президентів обох країн, під час яких обговорювали європейський напрям зовнішньої політики України і роль у ньому литовського чинника. У червні 2005 р. тодішній литовський президент В. Адамкус взяв участь у Міжнародному інвестиційному форумі "Позачерговий стіл,

⁵⁶ Костянтин Масик: Нам потрібен Мойсей, пустеля в Україні вже є // День. – 1999. – № 99. – 4 червня.

⁵⁷ Вікуліна Н. Президент Литви Валдас Адамкус: "У співробітництві з Україною – багато нерозкритих можливостей" / Н. Вікуліна // День. – 1998. – № 212. – 5 листопада; Литовський варіант стимулював Кінаха до визначеності // День. – 2001. – № 56. – 1 вересня; Альгирдас Бразаускас: домашнее задание за Украину не сделает никто // Зеркало недели. – 2006. – № 10 (589). – 18–24 марта; Гетьманчук О. Візит посередника / О. Гетьманчук // Дзеркало тижня. – 2006. – № 44 (623). – 18–24 листопада; Логінов Я. Президенти домовлялися про каспійську нафту / Я. Логінов // Дзеркало тижня. – 2007. – № 19 (648). – 19–25 травня.

⁵⁸ LR usienio reikal ministro Antano Valionio kalba Piaurols Atlanto taryboje // Voruta. – 2004. – 2 sausis; Ukraina ir Vokietija pritarė siūlymui sudaryti bendradarbiavimo su ES // Lietuvos Pytas. – 2005. – 16 birzelis; Ukraina vėl atsidūrė kryžkelėje // Kauno Diena. – 2007. – 4 kovas.

⁵⁹ Кучма Л. Про найголовніше / Л. Кучма. – Київ, 1999. – С. 14.

⁶⁰ Л. Кучма и Президент Литвы В. Адамкус заложили новую форму отношений [Електронний ресурс]. – Режим доступа к ресурсу: <http://news.liga.net/news/old/178997-l-kuchma-i-prezident-litvy-v-adamkus-zalozhili-novuyu-formu-otnosheniy.htm>

присвячений Україні”⁶¹, в грудні – у форумі Спільноти Демократичного вибору, під час яких офіційно проголосив про підтримку євроінтеграційних ініціатив українських політиків⁶². У травні 2006 р. діючий глава держави В. Ющенко окреслив власну думку щодо співпраці Україна – Прибалтика та її поглибленні у сфері євроінтеграції України під час міжнародної конференції “Спільне бачення спільного сусідства”, що проходила у Вільнюсі.

Результатом цих візитів стало підписання Спільної Декларації Президентів України та Литовської Республіки 14 листопада 2006 р., в якій співробітництво між країнами було окреслене “динамічним та тісним партнерством”⁶³. Цей документ був доповнений 12 травня 2008 р. ще однією Декларацією глав держав, яка офіційно зафіксувала, що відносини між державами набули рівня стратегічного партнерства та окреслила основні галузі міждержавної співпраці практично в усіх сферах суспільно-політичного, економічного та культурного життя обох країн⁶⁴. Стрімкий розвиток контактів свідчив про потреби литовців та українців у вигідній моделі взаємин, яку б підтримували і структури Євросоюзу.

Жвавим був політичний діалог між новим Президентом Литовської Республіки Далею Грібаускайте та Віктором Ющенко, які детально визначили вигідні напрями співпраці у пунктах Дорожньої карти розвитку стратегічного партнерства між країнами на 2009–2010 рр., укладеної з метою розширення сфер співпраці та їх поглиблення в подальшому. Геополітичні цілі держав займають у ній окреме місце. Зокрема В. Ющенко офіційно подякував главі Литовської республіки за допомогу: “Завдяки Вашій підтримці – наших друзів у ЄС – ми можемо оцінювати динаміку цих відносин за останні роки як виключно позитивну”⁶⁵. На це Д. Грібаускайте відповіла: “Ми допоможемо як країна, яка п’ять років тому вступила до Євросоюзу, – поділимося досвідом і переговорів, і реформ, і підготовки всієї країни до випробувань бути членом ЄС, що є більш дієвим процесом, який допомагає розвивати країну, захищає права людини, поглиблює демократичні процеси”⁶⁶. Це засвідчує, що Литва і надалі прагне дотримуватися політичного іміджу адвоката України у відносинах зі структурами ЄС, що є однією зі складових її геополітичної стратегії. А Україна це також вміло використовує під час різних дипломатичних та урядових заходів.

Співпраця Президента України В. Януковича з Д. Грібаускайте також була обумовлена євроінтеграційними сюжетами, пов’язаними із підписанням документів

⁶¹ Жлуктенко В. Литовський приклад / В. Жлуктенко // День. – 2005. – № 220. – 29 листопада.

⁶² Хроніка політичного діалогу між Україною та Литовською Республікою [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.mfa.gov.ua/Lithuania/ua/7698.htm>.

⁶³ Спільна Декларація Президента України В. Ющенка та Президента Литовської Республіки В. Адамкуса від 14 листопада 2006 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.mfa.gov.ua/lithuania/ua/7700.htm>.

⁶⁴ Спільна Декларація Президента України В. Ющенка та Президента Литовської Республіки В. Адамкуса від 12 травня 2008 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.mfa.gov.ua/lithuania/ua/9487.htm>.

⁶⁵ Відбулася зустріч президентів України та Литви // Резонанс. – 2009. – № 89. – 29 листопада. – С. 2.

⁶⁶ Кравченко В. Антикризовий президент / В. Кравченко // Дзеркало тижня. – 2009. – № 18 (746). – 22–29 травня; Відбулася зустріч президентів України та Литви // Резонанс. – 2009. – № 89. – 29 листопада. – С. 3.

щодо оновлення започаткованого раніше діалогу. В. Янукович продовжив традицію президентів України і подякував Литві за підтримку євроінтеграційних прагнень України⁶⁷. Однак загострення політичної ситуації в Україні спровокувало засудження країнами ЄС в особі Литовської Республіки невиконання критеріїв правового поля Євросоюзу і можливості відкладення підписання угоди про асоційоване членство в ЄС, яке було заплановано на другу половину 2013 р.⁶⁸.

Апогеєм перемовин обох президентів та поглибленням сфер співробітництва між урядовими, юридичними та фізичними особами став 2013 рік. Якщо до цього часу українська громадськість загалом не знала про Литву та її президента, то у 2013 р. про цю країну знають усі, хто хоча б раз дивився випуск новин на телебаченні чи читав тижневу газету. Даля Грібаускайте навіть стала популярнішою жінкою-політиком, ніж Ангела Меркель в українському соціумі, а більшість аполітичних людей почали її чітко відрізняти по національній приналежності “литовка”⁶⁹.

Прагнення литовців посприяти підписанню угод про асоціацію у Вільнюсі були чіткими і зрозумілими⁷⁰. У першій половині минулого року відбувалися регулярні візити литовських та українських політиків в Україну та Литовську Республіку відповідно⁷¹. Питання асоційованого членства в ЄС стало частиною публічного та медійного життя українців, адже давало ширші можливості впливів у світі та покращення побуту населення омріяними вже кілька років євростандартами⁷².

Із 1 липня 2013 р. Литовська Республіка головує в Раді Європейського Союзу, одним із основних її завдань за цей час було підписання угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Вона відповідала за цю ділянку програми Східного партнерства, тому проведення заходів щодо визначення зовнішньополітичних векторів української дипломатії за участю литовців стало звичним для українського соціуму⁷³.

⁶⁷ Віктор Янукович відчуває підтримку Литви [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.segodnya.ua/news/14339296.html>.

⁶⁸ Стецура Р. Грібаускайте передала Януковичу неприємне послання від Євросоюзу / Р. Стецура [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.epochtimes.com.ua/ukraine/politics/gribauskayte-peredala-yanukovichu-nepriemne-poslannya-vid-evrosoyuzu-100094.html>.

⁶⁹ Литовський президент отримала політичного Оскара // Українська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://ukr.pravda.com.ua/ukr/news/2013/05/10/6989586/?attempt=1>.

⁷⁰ Литва зупинить дрейф країн Східного партнерства до Митного союзу, – Грібаускайте [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://ipress.ua/news/lytva_mozhe_zupynyty_dreyf_krain_shidnogo_partnerstva_do_ms_gribauskayte_22836.html

⁷¹ Іваночко Я. Яка користь від членства в Євросоюзі / Я. Іваночко [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://ipress.ua/articles/ukraina_23_roky_imituie_protzes_zmin_pora_perehodyty_do_reform_22861.html; Кінець балансування між ЄС і Митним Союзом [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://ipress.ua/articles/kinets_balansuvannya_mizh_yes_i_mytnym_soyuzom_15388.html

⁷² У державі відбувається зміна настроїв: все більше українців хочуть в ЄС, – соціологи [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://ipress.ua/news/u_derzhavi_vidbuvaetsya_zmina_nastroiv_vse_bilshе_ukraintsiv_hochut_v_yes_sotsiology_22615.html

⁷³ Литва головує в ЄС. Що це означає з перспективи Польщі та України? [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.polradio.pl/5/132/Artykul/140892>.

У Києві та Львові проходили презентації ілюстрованого видання “Литва: історія успішного вибору” за участю віце-спікера Сейму Литовської Республіки Пятраса Ауштрявічюса, який пояснював проблеми литовців у процесі входження до ЄС і закликав українців їх також успішно здолати задля майбутнього добробуту держави⁷⁴. Гості заходів цікавились повсякденним життям литовців, змінами після вступу до ЄС, а також особливостями підтримки нових членів організації на перших стадіях вступу. Після відвідин обох презентацій склалося враження, що іншого, окрім європейського, курсу дипломатичних зносин в Україні вже не передбачено, адже як частина історичної Європи, вона має бути в складі ЄС.

3 літа 2013 р. топ-новиною став Вільнюський саміт східного партнерства, що мав відбутися 28–29 листопада. Відтоді і почалася “громадська лихоманка” вступу України до ЄС і публічне засудження контактів і перспектив участі в Митному союзі, який також розпочав кампанію на включення держави до його складу⁷⁵. Консультації проводилися з різними фахівцями, було визначено всі процедури підписання відповідних документів і узгодження газових питань⁷⁶. Неофіційно українські та іноземні ЗМІ окреслили ці перемовини дипломатичних лідерів як “боротьбу за Україну” між Євросоюзом та Російською Федерацією⁷⁷.

Своєрідною “репетицією” цього заходу став XIII Міжнародний Ялтинський фінансовий форум (17–21 вересня 2013 р.). Публічна дискусія між В. Януковичем і Д. Грібаускайте щодо ціни на поставки газу та подальшу долю экс-прем’єр-міністра України Ю. Тимошенко не вплинула на одностайне рішення глав держав щодо оцінки Вільнюського саміту як підсумку євроінтеграційних прагнень України та опіки Литовської Республіки⁷⁸. Обидва президенти висловили думки про успішне підписання угоди про асоціацію з ЄС у Вільнюсі⁷⁹.

Міркування про зближення з Євросоюзом за два місяці після зустрічі в Ялті не сходили з порядку денного світової політики, навіть в останній день саміту значна частина українців сподівалася на підписання задекларованого раніше документу, однак цього не сталося. В. Янукович з невідомих і досі причин не втілює у життя задум єв्रोстратегії у власній редакції, яку особисто пропагував більше року.

⁷⁴ Литва: історія успішного вибору / Ред. Д. Шукіте. – Вільнюс, 2013. – 82 с.

⁷⁵ Брикса С. Кінець балансування між ЄС та Митним союзом / С. Брикса [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://ipress.ua/articles/kinets_balansuvannya_mizh_yes_i_mytnym_soyuzom_15388.html.

⁷⁶ Гетьманчук О. Коли Вільнюс – не тільки столиця / О. Гетьманчук // Дзеркало тижня. – 2013. – № 27. – 19 липня.

⁷⁷ Щоб інтегрувати Україну в Європу треба домовлятися не з владою, а з олігархами [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://ipress.ua/articles/shchob_integruvaty_ukrainu_v_yevropu_treba_domovlyatysya_ne_z_vladoyu_a_z_oligarhamy_20995.html; Сірук М. Три принципи литовського головування в Раді ЄС / М. Сірук // День. – 2013. – № 112. – 2 липня.

⁷⁸ Что нового сказал Янукович на форуме в Ялте: пять главных тезисов [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://news.liga.net/news/politics/901488-yanukovich_na_mezhdunarodnom_forume_v_yalte_pyat_glavnykh_tezisov.htm.

⁷⁹ Лещенко С. Янукович у Ялті: остання зупинка перед Вільнюсом / С. Лещенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2013/09/22/6998454/>.

Дводенний саміт ініціативи ЄС “Східне партнерство” у Вільнюсі не виправдав сподівань світової та української громадськості. Оскільки замість афішованого підписання парафованої півтора роки тому угоди про асоціацію з ЄС було підписано не зовсім зрозумілу, однак багатообіцяючу Декларацію, в якій було зазначено про “безпрецедентну громадську підтримку” політичної асоціації та економічної інтеграції України в інституції Євросоюзу⁸⁰.

Очікуваних змін так і не сталося, а тому підготовлене до вступу в ЄС українське суспільство висловило свою позицію у досить мирній на початках акції “Євромайдан”. Остання стала прототипом Помаранчевої революції 2004 року, оскільки в її основу теж лягли зовнішньополітичні пріоритети держави, що мали на меті, за посередництвом литовців, змінити документально підтверджений статус пострадянської України на проєвропейський.

Жвавість литовсько-українського міждержавного діалогу пояснюється вигідним геополітичним розташуванням обох країн, наявністю в Литви необхідного для України досвіду вступу до європейської спільноти, співробітництвом в межах Балто-Чорноморського регіону, зміцненням позицій Литви в ЄС і НАТО у рамках територіального розширення східних кордонів Євросоюзу – що і було предметом дослідження у даній розвідці.

Найбільш розвинений і описаний у пресі українсько-литовський політичний діалог на рівні глав держав. Багато публікацій описують співробітництво між країнами за участю третьої сторони. Для Литви та України – це Республіка Польща та Російська Федерація, які впливають на геополітичне партнерство переважно через енергетичні та торговельні аспекти. Водночас в статтях литовських газет, присвячених цій проблемі, за останні три роки простежується тенденція до зменшення подання євроінтеграційних аспектів у контексті російських та польських проблем⁸¹. Це свідчить про формування литовськими журналістами на шпальтах видань осі Литва – Україна, яка почала активно розвиватися і з часом перейде на сторінки української преси.

Українці розглядають ініціативи Литовської Республіки щодо євроінтеграції як перспективні і багатообіцяючі, якихось критичних зауваг представниками українського політикуму публічно висловлено не було, та й подяк чомусь теж. Однак громадськість оцінила прагнення литовців допомогти і підтримати державу, висловивши надію на використання Україною досвіду євроінтеграційного шляху Литви, в заявах і публікаціях різного жанру. Литовський чинник зайняв свою нішу у взаєминах з ЄС, як важіль впливу в наданні економічної та інвестиційної допомоги пострадянським республікам на протигагу до опіки Російської Федерації.

Результатом так і не завершеної в 2013 році кампанії щодо підписання Україною угоди про асоціацію з ЄС, яку волею обставин очолили литовці, можна також назвати два офіційні коментарі Президента Литовської Республіки Далі Грібаускайте щодо ситуації, що склалася в грудні 2013 року, на території України: “Я втратила підтримку

⁸⁰ Вільнюський саміт ухвалив декларацію [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.uni-an.ua/politics/857549-vilnyuskiy-samit-uhvaliv-deklaratsiyu.html>.

⁸¹ Lenkijos Respublikos Seimo Pirmininko pavaduotojo Tomas Nalen kalba balandio 23 d. Seimo ipkilmingame Seimo posidje // Votuta. – 2010. – 6 gegužes; Ukraina pasiklydo reformų labirintuose // Kauno Diena. – 2012. – 12 lapkritis; Ukraina išlieka patraukli ir perspektyvi // Lietuvos Rytas. – 2013. – 6 balandis.

українського керівництва, але я отримала симпатії українського народу, а це великий успіх...”⁸² та “Щодо українців, то розчаровані українці, а не Європа, думаю Україна обрала шлях в нікуди”⁸³. Однак громадсько-активні українці не змирились із курсом офіційного Києва, адже гаслами розпочатого Євромайдану є “Україна – це Європа!”, “МИ Є!” було публічно висловлено думку більшості про необхідність зміни зовнішньополітичної стратегії держави з 2014 року.

Залучення євроінтеграційного досвіду Литовської Республіки до дипломатичних ініціатив українців, пов’язаних зі вступом до ЄС та НАТО, є обумовленим співробітництвом у межах Балто-Чорноморської осі. Час від часу в середовищі української, а подекуди і світової громадськості постають питання, які вимагають пояснень запозятливості діючого Президента Далі Грібаускайте та зацікавленості литовців у допомозі Україні обрати свій “шлях в Європу”. Їхня опіка над українцями ґрунтується на кількох факторах конструювання позитивного іміджу країни у великій геополітичній грі, серед яких: стратегія виживання “маленької” держави, боротьба за власний політичний та інформаційний простір, прагнення до регіонального лідерства та спекулювання своїм розташуванням у буферній зоні між Заходом та Росією, формування нової ментальної культури литовців.

Непевні позиції Литовської Республіки на геополітичній карті світу, маневрування між неофіційними статусами де-юре “митниці Євросоюзу” і де-факто “провінції Російської Федерації”, про які час від часу згадують світові лідери, сприяли виникненню в середовищі литовської громадськості ідеї створення ефективного міждержавного механізму з країн Балтії із залученням до співпраці представників Білорусі, України та Калінінградської області на взаємовигідній основі⁸⁴. Найбільшою загрозою для політичної автономії держави, на думку литовців, є перетворення Литви на об’єкт обміну в умовах захисту територіальної цілісності країн Західної Європи під час суперечки між політиками та дипломатами США і РФ. Після глобальної фінансової кризи 2008 р. та українсько-російських газових конфліктів останніх років, діючи Литви з огляду на не зовсім втішний український досвід вирішили укріпити своє місце на мапі світу.

Одним з основних критеріїв діяльності литовських дипломатів є не допустити за жодних обставин можливості переходу країни, що є членом Євросоюзу, в сферу впливу РФ. З огляду на це зовнішня політика Литовської Республіки зорієнтована на формування взаємин різного рівня з державами пострадянського простору, які шукають варіанти регіонального об’єднання заради спільних інтересів. Тож одним зі стратегічних завдань Литовської Республіки є показати себе привабливим орієнтиром у подальшому русі країн до європейської спільноти. Фактично цьому і була присвячена кількарічна політика Далі Грібаускайте, спрямована на зміцнення позицій Литви у східному на-

⁸² Prezidentė D. Grybauskaitė toliau smerkia Ukrainos opoziciją [Elektroninis išteklius]. – Galimybė naudotis ištekliais: <http://www.tiesos.lt/index.php/tinklarastis/straipsnis/prezidente-d.-grybauskaitetoliau-smerkia-ukrainos-opozicija>.

⁸³ Prezidentė Dalia Grybauskaitė: “Ukraina pasirinko kelią, kuris veda į niekur“ [Elektroninis išteklius]. – Galimybė naudotis ištekliais: <http://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/prezidente-dalia-grybauskaitė-ukraina-pasirinko-ke-lia-kuris-veda-i-niekur-56-388572>.

⁸⁴ Lietuvos ateitis JAV, Rusijos ir ES akimis [Elektroninis išteklius]. – Galimybė naudotis ištekliais: <http://raimundasbakutis.blogspot.com/2013/11/lietuvos-ateitis-jav-rusijos-ir-es.html>.

прямку існуючої Європейської політики сусідства, головним об'єктом реалізації яких стало переформатування взаємин з Україною до рівня стратегічного партнерства.

У громадській стратегії майбутнього Литовської Республіки на 2015–2065 рр., спрямованій проти залучення її до геополітичних маніпуляцій великих держав, окреме місце відведено співпраці з Україною. Публічність цього задуму продемонстрована гаслом громадських активістів “Сонячна Литва вижене темряву над простором Білорусі, Калінінградської області та України та дозволить їм знайти своє місце під сонцем”⁸⁵, коментарі до якого є зайвими, головне щоб результати стали втішними для українців і литовський чинник в євроінтеграційних проєктах України виправдав себе на практиці.

Елена Лукачук. Литовский фактор в евроинтеграционных проектах Украины (1991–2013 гг.)

Интенсивность литовско-украинского диалога в вопросах евроинтеграции вызвана геополитическим расположением обоих государств, сотрудничеством в рамках Балто-Черноморской оси, стремлениями украинцев использовать литовский опыт, в частности в части содействия ведущих государств Европы, профессиональных консультаций по достижению критериев членства в ЕС и НАТО. Поиск путей обеспечения энергетической безопасности заставлял жителей Украины обратить внимание на опыт литовцев в решении проблем топливно-энергетического комплекса, урегулировании отношений с Российской Федерацией, привлечении к диалогу Республики Польша. СМИ после вступления Литвы в ЕС начали популяризировать ее политический имидж “неофициального адвоката Украины по делам евроинтеграции”, который публично лоббировали президенты Литовской Республики и положительно воспринимают украинцы в контексте изменений в статусе от постсоветской страны к европейской.

Ключевые слова: дипломатия, европейская интеграция, внешняя политика, Литовская Республика, Украина.

Olena Lukachuk. Lithuanian factor in eurointegration projects of Ukraine (1991–2013)

The intensity of the Lithuanian-Ukrainian dialogue on issues of European integration caused by the geopolitical position of both countries, cooperation within the Baltic-Black Sea axis, aspirations of Ukrainians to use the Lithuanian experience, particularly in the promotion of the leading countries in Europe, professional consultations to achieve the criteria for membership in the EU and NATO. Finding ways to ensure energy security Ukrainian forced to pay attention to the experience of Lithuanians in solving the problems of the fuel and energy complex, the normalization of relations with Russia, engaging in a dialogue of the Republic of Poland. Media after Lithuania's accession to the EU started to promote her political image “unofficial advocate of Ukraine on European Integration”, who publicly lobbied the Presidents of the Republic and the Ukrainian positively perceived in the context of changes in the status of the post-communist country to the European.

Keywords: diplomacy, European integration, foreign policy, Lithuania, Ukraine.

⁸⁵ Geopolitinė strategija “Pietryčiai. Darnos juosta“ [Elektroninis išteklius]. – Galimybė naudotis ištekliais: <http://raimundasbakutis.blogspot.com/2013/08/geopolitine-strategija-pietryciai.html>.

Ігор ЧОРНОВОЛ

ТЕЗА ВЕББА, ВІЛЬЯМ ГАРДІ МАКНІЛ ТА СТЕПОВИЙ ФРОНТИР ЄВРОПИ¹

Автор продовжує серію публікацій про компаративний підхід до тези про фронтир Ф.Тернера (1893). Стаття акцентує на ідеях двох теоретиків компаративних фронтирів – Волтера Прескота Вебба (1888-1963) та Вільяма Гарді Макніла (народ.1917р.). Веббова книга «Великий Фронтир» (1952) впевнено очолювала бібліографію компаративних фронтирів приблизно до 1986р. Великий Фронтир – це колоніальний фронтир Великих географічних відкриттів обох Америк у контексті співвідношення периферія – метрополія. Вчений простежив епохальне значення відкриття Нового Світу для Європи, передовсім – спричинені ним глобальні трансформації в галузі економіки та культури, обґрунтував гіпотезу економічного буму в метрополіях, а відтак пропонував впровадити в ранньомодерну історію поняття *Вік Фронтиру*. Хоча ідеї В.Вебба гостро критикували, все ж вони сприяли подальшому розвитку теорії; перш за все – завдяки Вільяму Макнілові. В.Макніл уточнив і розширив поняття Великого Фронтиру, провівши вдалі паралелі «Дикого Заходу» США з фронтами Австрійської, Османської та Російської імперій, Польського й Угорського королівств, Волоського, Молдавського, Трансильванського князівств, України та Кримського ханства й таким чином інтерпретував історію Євразії як Степовий фронтир Європи.

Ключові слова: історіографія, США, Степовий фронтир Європи.

¹ Текст продовжує серію публікацій на тему компаративного підходу до тези про фронтир. Чорновол І. “Дике поле” і “Дикий Захід”. Україна у світлі тези Тернера / І. Чорновол. – Критика. – №6 (2006). – С. 26–28; Чорновол І. Середньовічні фронтيري та модерні кордони / І. Чорновол // Критика. – №10 (2006). – С. 9–12; Чорновол І. Фронтيري Росії / І. Чорновол // Критика. – №6 (2007). – С. 17–21; Чорновол І. З історії історичної науки в США: історіографія Лагінської Америки і “теза Болтона” / І. Чорновол // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 19 (2008). – С. 132–157; Чорновол І. Середні Віки у світлі Тернерової тези про фронтир / І. Чорновол // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. 13 (2009). – С. 203–216; Чорновол І. Теорія компаративних фронтирів / І. Чорновол // Регіональна історія України (далі – *PIU*). – Вип.3 (2009). – С. 41–66; Чорновол І. Історіографія Австралії у світлі тези Тернера / І. Чорновол // *PIU*. – Вип.4 (2010). – С. 239–248; Чорновол І. Дискурс колонізації в українській історіографії у світлі теорії фронтиту / І. Чорновол // Історія – ментальність – ідентичність. Т.IV: Історична пам’ять українців і поляків у період формування національної свідомості в ХІХ – першій половині ХХ століття. – Львів, 2011. – С. 151–164; Чорновол І. Фредерик Джексон Тернер і концепція фронтиту / І. Чорновол // *PIU*. – Вип. 5 (2011). – С. 77–100; Чорновол І. Блукаючі метрополії. Історіографія Канади у світлі тези про фронтир / І. Чорновол // *PIU*. – Вип. 6 (2012). – С.115–124; Чорновол І. Фронтيري Стародавнього Риму / І. Чорновол // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. ХVІ (2012). – С. 18–31.

Волтер Прескот Вебб народився 3 квітня 1888р. в місцевості Панола в Техасі. Батько був учителем, однак важкі умови фронтиру змушували його сім'ю обробляти землю. Життя було нелегке і Волтер вирішив за будь-яку ціну втекти від фронтірної буденності. Закінчивши школу й отримавши диплом учителя початкових класів, він працював також бухгалтером і навіть асистентом оптика. У 1909р. вступив до університету з наміром стати літератором. У 1915 р. здобув рівень бакалавра, згодом, у 1918 р. – магістра історії Техаського університету.

Продовживши працювати в школі, 1920р. В.Вебб спробував вступити в аспірантуру до Гарвардського університету. Проте Ф.Тернер відмовив йому, бо вважав його «застарим». У 1922р. В.Вебба прийняли до аспірантури Чиказького університету. Наступного року, не захистивши дисертацію, В.Вебб повернувся в Остін, де йому довірили викладати курси історії США, й розпочав писати оповідання. Пізніше він згадуватиме про той час як найважчий період свого життя.

Хоча В.Вебб ставився до Ф.Тернера з повагою, проте відтягував прочитання його знаменитої чиказької доповіді про фронтир до виходу з друку своїх «Великих Рівнин». Очевидно, що це була реакція на відмову Ф.Тернера підтримати кандидатуру В.Вебба під час вступу до аспірантури Гарвардського університету. Тож В.Вебб вважав себе послідовником насамперед Ліндлі Міллера Кісбі, що викладав у Техаському університеті предмет «історія інституцій» (який не викладався більше ніде й ніколи) і взагалі був одним із найпопулярніших професорів Остіна. Л.Кісбі перебував під впливом доктрини соціалізму, за що, зрештою, його звільнили. Проте увагу В.Вебба привернув акцент професора на співвідношенні цивілізації й природнього середовища, що було основою методології й Ф.Тернера. Варто також зауважити, що саме Л.Кісбі переклав англійською й видав у США праці італійського економіста Ахіллеса Лорії (1857-1943), які частково спонукали Ф.Тернера до його знаменитої тези. «Наявність вільних земель регулює тиранію автоматично, що, за умови відсутності рабства, само по собі робить існування деспотичного режиму неможливим, тому що піддані завжди мають можливість уникнути репресій з боку суверена, покинувши його та заснувавши поселення на незайнятій території», – писав А.Лорія у книзі «Економічні основи суспільства» (1885). Англійський переклад Л.Кісбі з'явився 1899р.²

У 1931р. В.Вебб опублікував свою першу книгу «Великі рівнини» (*The Great Plains*), в якій інтерпретував тезу про фронтир по-новому. Вчений стверджував, що оголосивши 1893р. про його кінець, Ф.Тернер помилився; насправді фронтірні умови реально існували на Великих Рівнинах ще приблизно до 1910р. Водночас В.Вебб звернув увагу на недорозвиненість та напівколоніальний статус регіону. Через рік за цю книгу В.Вебб отримав докторат Техаського університету. Дослідницька рада суспільних наук 1939р. визнала її за найістотніший внесок в історіографію США періоду після першої світової війни, а Колумбійський університет нагородив автора премією Лоубата. У 1935р. до 100-річчя техаських рейнджерів В.Вебб опублікував монографію «Техаські рейнджери: сто років оборони фронтиру» (*The Texas Rangers: A Century of Frontier Defence*). Наступна його книга – «Роз'єднані – тримаємося: криза безфронтірної демократії» (*Divided We Stand: The Crisis of a Frontier Democracy*, 1937) – належить до жанру політичного

² Webb W. P. History as High Adventure / W. P. Webb // *The American Historical Review*. – V.64. – No.2 (January, 1959). – P. 279–281. Це текст інавгураційної промови В.Вебба як президента Американської історичної асоціації.

памфлету. На підставі показників економічного розвитку трьох основних регіонів США – Півночі, Заходу й Півдня – В.Вебб наголосив на колоніальному характері експлуатації ресурсів Півдня монополіями Сходу. Частково завдяки цій книзі В.Вебба президент Франклін Делано Рузвельт 1938р. оголосив Південь «національною проблемою номер один», а федеральний уряд розробив великі інвестиційні проекти, які поступово покращили ситуацію. У 1939-1946 рр. В. Вебб був директором Історичної асоціації штату Техас (*The Texas State Historical Association*), у 1954-1955 рр. – Президентом Історичної асоціації долини Міссісіппі, а в 1959 р. – Американської історичної асоціації. Також він почесний доктор Чиказького університету, Південного методистського університету, Оксфордського університету. Всього В.Вебб написав 12 книг, із них 3 – у співавторстві. Загинув в автомобільній катастрофі поблизу Остіна 8 березня 1963р.³

Великий Фронтір

У 1952р. в Бостоні вийшла книга «Великий Фронтір» (*Great Frontier*) – безумовно, найамбітніша Веббова ідея. Задум виник 1936р., від 1938р. В.Вебб провадив семінар на предмет «Великого Фронтиру». У своїй основі ідея була простою. Існування інших фронтірів, крім США, сумнівів не викликало; ідея світових фронтірів витала у повітрі, на ній акцентували увагу Ісайя Бовмен⁴, Овен Латтімор⁵, інші географи; серед професійних істориків – А.Тойнбі. Але В.Вебб був першим, хто запропонував великий історичний наратив на основі Тернерової тези.

В.Вебб вважав фронтір одним із основних факторів модернізації суспільства, поряд з Ренесансом, Реформацією та індустріальною революцією, й запропонував термін «Вік Фронтиру» (*Frontier Age, 1500-1900*), а водночас – гіпотезу буму. Відкриті Колумбом величезні простори Америки, стверджував він, форсували економічний бум у Метрополії (себто Європі), сприяли дезінтеграції феодалізму, генезі демократії, капіталізму й модернізації культури. «Уявімо собі, – писав В.Вебб, – що всі багатства Західної Європи складені в одну купу, а всі багатства Великого Фронтиру – в іншу, а тоді підрахуймо об'єм і вартість обох куп. За найскромнішими підрахунками, фронтірна купа включала б у п'ять разів більше землі, більш ніж у п'ятнадцять – золота й срібла та більші пропорції зернових, тканин, нафти, вугілля, металів. Уявімо собі також, що всі європейці зібралися в одим натовп, а мешканці фронтиру – в інший, від 1500р. до наших днів. Натовп європейців був би настільки великий, наскільки купа їхніх багатств малою; а фронтірний натовп – наскільки малий, наскільки їхні багатства – великими. Очевидно, що фронтір надав ресурси, завдяки яким Метрополія забезпечувала населення, а кількість і багатство цих ресурсів штовхнуло вихідців з Метрополії до пошуків, які посприяли формуванню ідей та інститутів сучасного люд-

³ Ibidem. – P. 265–281; Furman N. S. Walter Prescott Webb. His Life and Impact / N. S. Furman. – Albuquerque: The University of New Mexico Press. – 1976; Tobin G. M. The Making of the History: Walter Prescott Webb and the Great Plains / G. M. Tobin. – Austin; London: University of Texas Press, 1976; Tobin G. Walter Prescott Webb / G. Tobin // *Historians of the American Frontier. A Bio-Bibliographical Sourcebook* / ed. by John Wunder. – New York – Westport, Con., London, 1988. – P. 713–728.

⁴ Чорновол І. ЗУНР, Ісайя Бовмен та теорія фронтиту / І.Чорновол // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип.18: Західно-Українська народна республіка: до 90-річчя утворення. – Львів, 2009. – С. 618–625.

⁵ Чорновол І. Географія фронтиру та її піонери / І. Чорновол // Критика. – №7–8 (2008). – С. 27–30.

ства» (*It is clear that the frontier furnished the things as it is that the metropolis supplied the people, and it was the quantity and richness of the frontier goods that set the metropolitan people off on quests which helped shape the ideas and the institutions of the modern people*)»⁶. «Фронтір надав надлишок інших двох факторів, землі та капіталу, і саме цей надлишок, цей додатковий об'єм реальних і потенційних багатств інтенсифікував процес привласнення і забезпечив передумови буму. Надлишок становить різниця між кількістю землі та капіталу у всіх його різновидах, з одного боку, та кількості населення, з іншого, який забезпечує надзвичайно сприятливі умови для ери ексклюзивного розквіту й економічного прогресу. Надлишок ресурсів не забезпечує бум автоматично; це означає, що серед таких багатств суспільство знайде незвичайні можливості для забезпечення своїх підприємницьких побажань та технічного розвитку за умови наявності підприємницького інстинкту й володіння необхідними навичками й технологіями. Якраз тоді в Європі підприємницький інстинкт був на високому рівні, технології були достатні, як для початку, відтак бум швидко став реальністю»⁷.

Інший важливий компонент Веббової теорії фронтиру – фактор надприбутків, при тому він розрізняв первинні надприбутки й вторинні прибутки (*primary and secondary windfalls*). Первинні надприбутки були миттєвими й потребували мінімуму зусиль. Їх отримали пірати, шукачі скарбів, торговці рабами й хутром. Етап надприбутків завершився близько 1700р., відтак розпочався етап вторинних прибутків. Вторинні прибутки потребували інвестицій, зусиль та часу. Їх отримали плантатори та фермери, які й забезпечили капіталістичну модернізацію суспільства. Принесені в Новий Світ середньовічні інституції Метрополії були неефективними й швидко дезінтегрувалися. Наслідком був хаос, але оскільки поза інституціями суспільство не існує, настає рекристалізація на засадах, словами В.Вебба, «корпоративного індивідуалізму».

Бум тривав так довго, як довго розміри ресурсів перевищували кількість і потреби населення. Близько 1900 року колоніальний фронтір закрився, що спричинило економічні й політичні потрясіння ХХ століття в Метрополії. Як зауважив один з біографів В.Вебба: «Так само, як Тернер виражав неспокій на предмет здатності американських інституцій пристосуватися до втрати динаміки фронтірів, Вебб був глибоким песимістом на предмет кінця впливів буму на цінності й інституції західної цивілізації, які він вважав сформованими й зміцненими завдяки тривалому черпанню багатств з ресурсів Нового Світу. Цей песимізм виражають численні його висловлювання на предмет соціальних проблем у останні роки його життя; іноді це провокувало суперечності з тими вченими, які прирівнювали короткочасний економічний успіх до довготривалої громадської вигоди»⁸.

Критика тези Вебба

Концепція Великого Фронтиру привернула увагу багатьох. Обрання В.Вебба президентом Американської історичної асоціації 1958р. також свідчило про її успіх.

⁶ Webb W. *The Great Frontier* / W.Webb. – Lincoln – London: University of Nebraska Press, 1986. – P. 167.

⁷ *Ibidem.* – P. 21.

⁸ Tobin G. Walter Prescott Webb. – P. 721; Леп'явко С. Великий Кордон і доля європейської цивілізації в концепції Вальтера Прескота Веба / С. Леп'явко // Український гуманітарний огляд. – №11 (2005). – С. 46–65.

Того ж року під егідою тези Великого Фронтиру відбувся Другий з'їзд істориків США та Мексики. У 1964р. з'явилось перевидання Веббової книги з передмовою А.Тойнбі⁹. Концепція Великого Фронтиру знову стала предметом обговорення на міжнародному симпозиумі 1972р.

З іншого боку, ідея Великого Фронтиру спричинила ще більші суперечки, ніж теза Великих Рівнин¹⁰. Флагман американської історичної думки відгукнувся на «Великий Фронтір» В.Вебба негативною рецензією, автор якої кваліфікував нову концепцію як «бурмотіння кріж сон» – ні більше, ні менше¹¹. А Овен Латтімор, перший інтерпретатор світових фронтірів, оцінив її як еkleктичну мішанину ідей Тернера, Мальгуса й американського політичного економіста Генрі Джорджа¹². Не бракувало критики й на згаданому Другому з'їзді істориків США та Мексики. На думку Кіта Генкока з Австралійського національного університету, основного дослідника австралійського фронтиру, Веббова ідея буму не спрацьовує в Південній Африці, Австралії та Канаді. До того ж В.Вебб не згадав ані про Азію, ані про Тропічну Африку – а як можна говорити про «бум», не згадавши про Індію, Китай та Західну Африку? Зрештою, про ексклюзивне значення відкриття Америки для розвитку Європи писав ще Адам Сміт. До того ж К.Генкок більше схилився до виплеканої канадською історіографією ідеї «мандрівних метрополій». На власні очі він спостерігав, як його рідна австралійська Вікторія з фронтиру перетворилася в метрополію. Очевидно, цю концепцію можна також обіграти, застосувавши принцип «мандрівних метрополій» до Риму, Константинополя, Москви, а навіть до Пекіна¹³.

Виступ канадського професора Артура Ловера був ще критичнішим. На його думку, помилковим було ледь не кожне Веббове твердження про Канаду. Він висловив також сумніви про доцільність застосування поняття «Метрополія» до все ще аморфної ранньомодерної Європи, поняття «фронтір» пасувало б їй набагато більше. На противагу Веббовому припущенню про стагнацію, середні віки мали свої фронтіри та свою динаміку, а ідея надприбутків чудово застосовується й у лісі Прибалтики. Тому, іронізував А.Ловер, редактор німецької газети XIV ст. міг би радити молодому німцеві: «На Схід, молодий чоловіче, на Схід. Там ти знайдеш вільні землі та дешеву робочу силу. Тих недолюдів, від яких ти її відбереш, ти зможеш продати на ринках Заходу, як (так їх невдовзі називатиме Європа) слов'ян або рабів (*Slavs or Slaves*). З їх допомогою ти оброблятимеш свою землю й отримаєш титул барона».

⁹ Webb W. *The Great Frontier*. Introduction of Arnold J. Toynbee / W.Webb. – Austin: University of Texas Press, 1964.

¹⁰ Peter A. Argersinger, “Fred Albert Shannon”, *Historians of the American Frontier. A Bio-Bibliographical Sourcebook*, p.624-635.

¹¹ J.H.Hekster, [review of Webb’s “Great Frontier”], *The American Historical Review*, v.58 (July, 1953), p.963; David Potter, [review of Webb’s “Great Frontier”], *The American Political Science Review*, 47 (September, 1953), p.871-874.

¹² O.Lattimore, [review of:] “The Frontier in Perspective, ed. by Walker Wyman and Clifton B.Kroeber (Madison: University of Wisconsin Press, 1957)”, *The American Historical Review*, vol. 64 (October, 1958), p.64.

¹³ Hancock K. *The Moving Metropolis* / K. Hancock // *The New World Looks at Its History. Proceedings of the Second International Congress of Historians of the United States and Mexico* / ed. by Archibald Lewis and Thomas F. McGann. – Austin: The University of Texas Press, 1963. – P. 135–141.

«В Німеччині, – продовжував свої міркування А.Ловер, – ідея ніколи не вмерла; на повну силу її відродив Гітлер»¹⁴. На його думку, більше, ніж відкриття Америки, Європу змінила Реформація, – бо змінила людську мораль. Відтак канадський учений приписав В.Веббові наївність, брак об'єктивності та провінційність.

Однак Хосе Гоноріо Родріґес з Ріо-де-Жанейро, також не без іронії назвавши Веббову тезу «техаською концепцією Нового Світу», все ж наголосив на її потенціалі. Основний недолік В.Вебба полягає в тому, що він обмежився прикладами з Європи й Америки. І навіть якщо його ідеї виправдовують себе не завжди, варто застосувати їх до інших фронтирів й у такий спосіб отримати універсальнішу модель¹⁵.

В.Вебб якось пожартував, що його тягне то Техасу, як «корову тягне до солі»¹⁶. Акцентуючи на техаськості свого світосприйняття, власну спадщину він оцінив так: «Техаські рейнджери» – локальна історія, проста структурою, не надто спонукає до думки. «Велика Рівнина» – регіональна історія, базована на одній ідеї. «Роз'єднані – тримаємося» – національна історія. «Великий Фронтір» – інтернаціональна; як і «Великі Рівнини», ця книга є наслідком розвитку ідеї. Спільним елементом є фронтір, домінуючий у трьох і присутній також у четвертій книзі. Разом вони оповідають історію розвитку ідеї, від західного Техасу до найвіддаленіших країв Західного світу»¹⁷. Тож зауваження критиків про провінційність Веббових поглядів мимоволі підтверджував сам В.Вебб, постійно підкреслюючи свій локальний патріотизм й особливу «техаськість» своїх поглядів.

За часів студентських років В.Вебба Техаський університет давав не найкращу історичну освіту. В.Вебба не привчили ходити в архіви, не відзначався він і бібліографічною скрупульозністю. Прикметно, що серед опублікованих ним статей переважають праці науково-популярного жанру. У «Великому Фронтирі» він не згадав навіть про працю свого попередника О.Латтімора (щоправда, це пов'язано також із політичною кон'юктурою епохи маккартизму). Книга розпочинається з авторських самовиправдань на предмет убогості зроблених ним посилань на літературу предмету, а власний метод він кваліфікував як «прояснення принципу способом писання художніх пассажів!» (*writing imaginative passages intended to clarify a principle*)¹⁸. Тож захоплення художньою літературою в юнацькі роки також не пішло на користь В.Веббові. Подібно 1939р., під час дискусії навколо книги про Великі Рівнини, В.Вебб у відповідь на зауваження Фреда Шеннона про слабкість його методологічної підготовки, заявив, що його праця належить до жанру мистецтва (*work of art*)¹⁹.

Недоліки освіти В.Вебба можна прослідкувати також у його небажанні підтримати розмову про не-американські фронтіри, започатковану ще до нього. Справді, гіпотеза буму насамперед притаманна Латинській Америці, Індії й Китаю. З іншого боку, хоч у Центральній та Східній Європі бум і не відчувався з такою силою, як на Заході,

¹⁴ Lower A. R. M. Professor Webb and “The Great Frontier Thesis”. – Ibidem. – P. 142–154.

¹⁵ Rodrigues J. H. Webb's World Frontier and the Interpretation of Modern History. – Ibidem. – P. 155–163.

¹⁶ Wolkswill G. Walter Prescott Webb and the Great Plains: Then and Now / G.Wolkswill // Reviews in American History. – Vol.12. – No.2 (1984). – P. 304.

¹⁷ Webb W. History as High Adventure. – P. 278.

¹⁸ Ejusd. The Great Frontier. – P. 406–412.

¹⁹ . Argersinger P. A. Fred Albert Shannon. – P. 629.

самообмеження автора Західною Європою вказує лише на обмеженість його знань. Нарешті, В.Вебб розділив й такий загальний недолік компаративних студій фронтирів перших хвиль, як легковаження автохтонів Великого Фронтиру.

Все ж, незважаючи на недоліки, Веббова теза сприяла подальшому розвитку компаративного підходу до Тернерової тези. Вплив його ідей особливо був відчутний у 1960-1980 роки, коли Веббова книга очолювала бібліографію проблеми світових фронтирів. У 1968р. було засновано Фронтирну асоціацію ім. В.Вебба (*Walter Prescott Webb Frontier Association*, нині не діє), в Остіні його ім'я носить будинок історичного факультету та одна з кафедр, Товариство ім. В.Вебба (*Walter Prescott Webb Society in Austin*), в 1970-і роки було активним також студентське товариство його імені, щорічні Веббові читання відбуваються досі. З іншого боку, хоч сам В.Вебб передбачав, що його ідеї будуть адекватно оцінені не раніше 1990 року, сталося якраз навпаки. На противагу тягlosti дискусії про тезу Тернера, нині поза науковими осередками Техасу Веббова ідея Великого Фронтиру не викликає великого зацікавлення. Класичною вважається його монографія про Великі Рівнини, а не про Великий Фронтір. До вимог сьогодення її пробує адаптувати професор Техаського університету в Арлінгтоні Стенлі Палмер, який проводить колоквиум компаративних трансатлантичних фронтирів. Відштовхуючись від означення фронтиру Говарда Ламара й Леонарда Томпсона як «зони взаємного проникнення двох різних культур», аборигенів й інтрусивної, на основі тези В.Вебба С.Палмер пробує конструювати глобальний «трансатлантичний» підхід до світової історії²⁰.

Однак найпродуктивнішим досі був вплив тези про «Великий Фронтір» на світогляд та спадщину Вільяма Гарді Макніла.

Вільям Гарді Макніл

Вільям Гарді Макніл народився 31 жовтня 1917р. у Ванкувері (Канада, Британська Колумбія) в родині пресвітеріанського священника, доктора історії Чиказького університету. У 1927р. сім'я Макнілів перебралася до Чикаго. Бакалавр (1938) і магістр (1939) Чиказького університету, докторат склав у Корнельському університеті 1947р. під керівництвом Карла Бекера, учня Ф.Тернера²¹. Із 1947 по 1987 рр. – на викладацькій роботі в Чиказькому університеті, автор близько 25 книг, 1971-1979 – головний редактор часопису «The Journal of Modern History»²², 1984-1985 – президент Американської історичної асоціації.

З молодих літ В.Макніл цікавився глобальною історією. Тема його магістерської праці – «Геродот та Фукидід: структура їхніх історій». Тому коли юнак побачив у бібліотеці Корнельського університету нові три томи «Досліджень історії» А.Тойнбі, то прочитав їх залпом, за 2-3 дні²³. Зрештою, половина тексту його окремого спогаду

²⁰ Palmer S. The Power of Numbers: Settler and Native in Ireland, America, and South Africa, 1600-1900 / S. Palmer // *Transatlantic History* / ed. by Steven C. Reinhardt and Dennis Reinhartz. – Arlington: The University of Texas, 2006. – P. 85-194.

²¹ McNeil W. H. *Historians I Have Known: Carl Becker* / W. H. McNeil // *Mythistory and Other Essays*. – Chicago – London: The University of Chicago Press, 1986. – P. 147-173.

²² Ejustd. *The Pursuit of Truth. A Historian's Memoir*. – Lexington: The University Press of Kentucky, 2005.

²³ *Ibidem*. – P. 38.

про А. Тойнбі – враження від прочитаного тоді²⁴. У 1941-1946рр. В.Макніл служив в армії, останні два роки – капітан, військовий атташе США в Греції. Там В.Макніл одружився. Його тесть супроводжував А.Тойнбі під час мандрівок Грецією; тож невдовзі молодий американський учений познайомилися з А.Тойнбі особисто. У 1947р. А.Тойнбі запросив В.Макніла на два роки до Лондона працювати над томом про інтернаціональні взаємини під час другої світової війни²⁵. Під враженням знайомства з А.Тойнбі постала й четверта книга В.Макніла – «Становлення Заходу» (*The Rise of the West. A History of the Human Community*, 1963), яку писав протягом десяти літ, починаючи з 1954р. У США її визнали кращою книгою 1963р., відтак В.Макніл став знаменитим. Після смерті А.Тойнбі родина замовила В.Макнілові його біографію²⁶.

Інший історик, який справив не менший вплив на В.Макніла – Фернан Бродель. Вперше вчені зустрілися 1968р. в Чикаго, а зі знаменитою книгою Ф.Броделя «Середземномор'я часів Пилипа II» (*The Mediterranean and Mediterranean World in the Age of Philip II*) В.Макніл познайомився, коли писав «Становлення Заходу», відтак американський історик зазнав також впливу «школи Анналів». Зауважимо також, що В.Макніл причинився також до перевидання монографії «Середземномор'я часів Пилипа II» у США англійською мовою в 1972р.²⁷

Здобувши ґрунтовні знання у галузі антропології та соціології, все своє життя В.Макніл шукав глобальних підходів до всесвітньої історії й, сміливо відкидаючи будь-які географічні, політичні й часові обмеження, іноді винаходив найнесподіваніші наративи. Мабуть, найкращою працею В.Макніла залишається «Епідемії та народи» (1976). Ця науково-популярна книга свого часу викликала сенсацію, її гаряче вітали не лише історики, а й американська інтелігенція. Оперуючи фактажем і з історії України, В.Макніл у своїй студії обґрунтував думку про визначальний вплив епідемій на історичний розвиток Європи та Америки в ранньомодерну епоху²⁸.

Та повернімося до монографії «Становлення Заходу». Сам В.Макніл так розповідав про задум: «В дійсності я вирішив поставити Шпенглера й Тойнбі на їхні голови, як Маркс зробив з Гегелем. Дивно, але мені здавалося, що і Шпенглер і Тойнбі стверджували, що різні цивілізації не запозичують одна від одної нічого істотного, а замість того живуть своїми окремими життями у відповідності з внутрішньою органічною життєвою силою чи станом душі. ... Під впливом антропологів мій власний підхід пропонував вважати запозичення нормальною людською реакцією на зустріч з чужоземцями, що володіли вищими знаннями. Навіть якщо запозичення виявилось непрактичним або небажаним, пристосування може стати необхідністю з метою забезпечити себе від загрози небезпечною спокусою, завжди присутньою під час контакту з очевидною вищістю чужих. Тож такі зустрічі видавалися мені основним рушієм соціальної зміни і в цивілізованих і в простіших суспільствах. Тому світова історія, відповідно, спеціальну увагу повинна приділяти видам транспорту

²⁴ McNeill W. *Historians I Have Known: Arnold J. Toynbee*. – Ejustd. *Mythistory and Other Essays*. – P. 174–198.

²⁵ Ejustd. *America, Britain & Russia. Their Cooperation and Conflict. 1941-1946*. // *Survey of International Relations, 1939-1946* / ed. by Arnold Toynbee. – London, New York, Toronto, 1953.

²⁶ Ejustd. *Arnold Toynbee: A Life*. – New York, Oxford: Oxford University Press, 1989.

²⁷ Ejustd. *Historians I Have Known: Fernand Braudel*?, W.McNeill, *Mythistory and Other Essays*, p.199-226.

²⁸ Ejustd. *Plagues and Peoples*. – Garden City, New York: Anchor Press/Doubleday, 1976. – P. 171.

й свідченням контактів між різноманітними суспільствами, що цей транспорт дозволяє»²⁹. Так В.Макніл зацікавився й фронтами.

Степовий фронтір Європи

Очевидно, В.Макніл був свідомий дискусій навколо Веббової тези, а наголос на глобальній історії та культурній взаємодії між Метрополією й Великим Фронтиром видавався йому вельми продуктивним³⁰. З іншого боку, студії над радянською дипломатією під керівництвом А.Тойнбі інспірували нахил В.Макніла до дослідження Євразії, без врахування історії якої, на його думку, неможливе розуміння й минулого Заходу. Відтак В.Макніл добачав неправомірність ігнорування В.Веббом фронтірного родоводу Великої Євразійської рівнини.

Першим свідченням Макнілового зацікавлення феноменом фронтіру стала книга «Степовий фронтір Європи. 1500-1800» (1964)³¹. Їй передував курс лекцій під такою назвою, читаний аспірантам Чиказького університету протягом семи років. Під впливом В.Вебба (щоправда, згадка про нього в спогадах вченого відсутня) та Джеймса Вестфала Томпсона (під керівництвом якого захистив дисертацію його батько) В.Макніл застосував поняття Великого Фронтіру до суспільств Східної Європи й зосередився на європейсько-османському пограниччі, наголосивши на істотному впливі умов фронтіру на внутрішній розвиток Австрійської, Російської, Османської імперій, Польського й Угорського королівств, Волозького, Молдавського, Трансильванського князівств Подунав'я, України та Кримського ханства. Втім, схоже, в цей період своєї діяльності В.Макніл не наважився прямо пов'язати свої інтереси з ідеями Ф.Тернера й В.Вебба, тому їхні імена в книзі відсутні.

Зауважимо, що книга «Степовий фронтір Європи» привернула увагу українських діаспорних учених, а Іван Лисяк-Рудницький відгукнувся на неї окремою публікацією, ставши таким чином першим українським інтерпретатором тези Тернера³². А 1987р. патріарх польської історіографії ХІХ ст. Стефан Кеневич, рецензуючи англomовну збірку статей І.Лисяка-Рудницького, висловився за застосування тези Тернера до історії всієї Речі Посполитої³³.

У 1982р. Байлорський університет (Вако, Техас) запросив В.Макніла прочитати серію лекцій на тему Великого Фронтіру, а наступного року їх опублікувало видавництво Принстонського університету³⁴.

²⁹ Ejud, "The Rise of the West as Long-Term Process", W. McNeill, *Mythistory and Other Essays* (Chicago and London: The University of Chicago Press, 1986), p. 57.

³⁰ Palmer S. *The Power of Numbers: Settler and Native in Ireland, America, and South Africa, 1600-1900*. – P. 87.

³¹ McNeill W. *Europe's Steppe Frontier. 1500-1800* / W. McNeill. – Chicago and London: The University of Chicago Press, 1964; ejud. *The Pursuit of Truth. A Historian's Memoir*. – P. 95–96.

³² Лисяк-Рудницький І. Україна між Заходом і Сходом / І. Лисяк-Рудницький // *Історичні есе*. – Т.1. – Київ, 1994. – С. 1–9.

³³ Kieniewicz S. *Rudnytsky's Essays in Modern History in the Eyes of a Polish Historian* / S. Kieniewicz // *Harvard Ukrainian Studies* 11. – No. 3–4 (1987). – P. 522–523.

³⁴ McNeill W. *The Great Frontier. Freedom and Hierarchy in Modern Times* / W. McNeill // *Charles Edmondson Historical Lectures*, 4; Princeton, NJ, 1983; McNeill W. *The Pursuit of Truth. A Historian's Memoir*. – P. 123.

Продовживши започатковану в «Степовому фронтірі Європи» розмову, цього разу В.Макніл не уникнув оцінки спадщини Ф.Тернера та В.Вебба. Поступове зниження інтересу до ідей останнього, що в 1980-х стало вже надто очевидним, на його погляд, спричинив крах колоніальної системи, відтак академічні кола змінили акцент з «експансії Європи» на боротьбу колоніальних народів проти імперіалізму. До того ж експерти з історії Австралії, Південної Африки, Канади та Латинської Америки вже достатньо аргументовано обґрунтували розбіжності розвитку відповідних фронтірних соціумів щодо ідеального фронтіру США. Не виправдав себе й післявоєнний Веббів песимізм про майбутнє Європи.

Водночас велике досягнення В.Вебба полягало в тому, що він впровадив США в великий глобальний наратив експансії цивілізації. Проблема, однак, полягає в тому, що прогрес і свобода, на чому наголошували і Ф.Тернер, і В.Вебб, були притаманні соціумам фронтірів в такій же мірі, як і рабство та руйнація не-європейських культур. «Вільні землі» колоній були такими лише в уяві європейських колоністів, які в той час не були готові респектувати культури аборигенів. Коли суспільства по обох боках фронтіру знаходяться на однаковому рівні розвитку, контакти між ними ледве чи спроможні інспірувати драстичні зміни. Соціум може засвоїти досвід чужої цивілізації лише за умови невідповідного функціонування своїх традиційних інституцій. Наслідком такої ситуації були зміни глобального значення – завоювання Олександром Македонським Азії та Єгипту, експансія германських племен на Римську імперію, завоювання арабами Близького Сходу та Північної Африки. З іншого боку, таке траплялося рідко. Здебільшого феномен фронтіру полягав у взаємодії вищої культури (*skilled*) з нижчою (*skilled-short participant*), що, на думку В.Макніла, є **основним чинником соціальних новацій взагалі** (*the principal drive wheel of historic change*). Основною перешкодою на шляху світової уніфікації були передовсім кліматичні, географічні, бактеріальні (*decease*) та мілітарні бар'єри, з одного боку, та слабкість комунікацій, з іншого. Деякі бар'єри, як між осілими землеробами й кочовими номадами, за довгі роки стали хронічними й особливо важливими для історії Старого Світу. «Від часу, коли номади вперше навчилися стріляти з лука верхи, близько 800 року до н.е. і до XIV ст. н.е., військова перевага завжди була на боці людей пустелі та степу, які були мобільніші та могли сконцентрувати більшу силу в заданій місцевості. Політична історія цивілізованої Європи та Африки фактично здебільшого складається з циклів завоювань степових кочівників, позначених також регулярними повстаннями землеробів проти підкорення нащадкам їхніх завойовників. Лише на двох найвіддаленіших кінцях Старого Світу, в Японії та Західній Європі, ритми нападів номадів і повстань землеробів були заслабкі, щоб мати істотне значення»³⁵. Найближчим до феномену ранньомодерних фронтірів він вважав експансію китайської цивілізації на південь у долину Янцзи, можливо, андської цивілізації, а особливо – історію Росії, України та Радянського Союзу. Останній акт історії фронтірів Росії та Радянського Союзу – цілинна епопея 1950-х років.

Безумовно, фронтіри тернеріанського зразка в Північній Америці існували. Однак Ф.Тернер і В.Вебб оминули істотну роль інститутів рабства в історії США. Навіть чимало британців, щоб здешевити переїзд в Північну Америку в 1650-1780рр., уклали договори на виконання певних повинностей (*indentured servants*). Таких було тоді 300-400 тис.,

³⁵ McNeill W. The Great Frontier... – P. 12.

себто 50-75% усіх білих мігрантів. Тож примус, насильство та форми соціальної ієрархії навіть більше притаманні фронтам, ніж свобода та рівність. Про це, зокрема, свідчить минуле України та Росії, а саме історія козацтва. Вільні козаки становили основні збройні сили християнського фронтиру, а водночас – істотну загрозу метрополіям (Варшаві та Москві) й стримували їх від закріпачення людної фронтирних регіонів. Проте коли царат визнав козацькі привілеї та перетворив козачі війська в привілейовані корпорації, ситуація змінилася на користь не-свободи та закріпачення основної маси населення, а багаті цілині землі західного степу стали безпечними для масового заселення. Звідси впливав такий висновок: «у сприятливіших і доступніших регіонах, де європейці спромоглися виробляти ринкові багатства на відносно високому рівні, фронтирні умови зазвичай породжували не свободу, а жорсткішу соціальну ієрархію, ніж у самій Європі. Причина криється в тому, що здебільшого скоростиглі комерційні суспільства вважали за неохідне забезпечувати доступність і покірність робочої сили за допомогою жорстких правових обмежень на свободу вибору та зміни занять. Тому рабські плантації та ганги зв'язаних договірними зобов'язаннями слуг в обох Америках і самодостатні фільварки Східної Європи так само характерні для фронтиру, як і вільні й незалежні фермери та спритні торгівці, яких ми звикли асоціювати передовсім із фронтирним життям»³⁶.

Все ж до 1750 р. ієрархічні інститути на периферії Європи були явищем спорадичним. Однак згодом, завдяки насамперед покращенню засобів комунікації та збільшенню густоти населення, баланс змінився не на користь свободи. З 1700 по 1800 рік населення англійських колоній у Північній Америці зросло від 350 тис. до 5 млн., в Російській імперії – від 12,5 млн. 1724р., вже 1796р. – до 21 млн., населення України збільшилось втричі. Як наслідок – перенаселення й міграція різних видів. Фактично протилежні форми примусу й свободи співіснували на всіх фронтах й у XIX ст., як вогонь і вода. Яскравий приклад – американські мормони та російські старовіри. У 1978р. громадську думку США шокував масовий суїцид послідовників проповідника Джима Джонса, які пробували відшукати «обітовану землю» в Гаяні. Відтак у Європі не свободу та різні форми особистої залежності одних людей від інших поховали не фронтири, а урбанізація та революції. Це, а також розвиток транспорту сприяло затиранню відмінностей між центром і периферією, уніфікації культури й інтеграції фронтірів. У той же час відповідні умови для вільної міграції після 1840р. водночас впливали на егалітаризацію суспільства.

Наприкінці В.Макніл зауважив: «Зараз можна впевнено ствердити, що рух з Європи народів, інституцій, технологій, та ідей, які породили Великий Фронтір, завершився. Час покаже, які нові рухи займуть їхнє місце. Але наївно було б думати, що зміни умов контактів між основними гілками людства стабілізувалися. ... Лише катастрофа апокаліптичного рівня, яка б привела до раптового зне населення значних частин Земної кулі, могла б відтворити умови фронтірів недавнього минулого»³⁷.

Тож В.Макніл істотно уточнив і розширив Веббове поняття Великого Фронтиру. Провівши вдалі паралелі США з Російською, Османською та Австрійською імперіями, дослідник водночас зумів пояснити розбіжності розвитку самоврядних громад фронтірних суспільств узагалі. З одного боку фронтір, сприяючи анархічній реструктуризації

³⁶ McNeill W. The Great Frontier... – P. 20.

³⁷ Ibidem. – P. 60.

суспільства, руйнував ієрархічну піраміду, з іншого, навпаки, сприяв різним формам закабалення.

Хронологічно Макнілові думки були останнім вагомим внеском в теорію компаративних фронтів ХХ століття. Уже в наші дні його ідеї розвинули й поглибили відомі фахівці з історії Росії Андреас Каппелер (директор Інституту Східно-Європейської історії Віденського університету), Альфред Рібер (Центрально-Європейський університет, Будапешт), Михайло Ходарковський (Університет Лойоли, Чикаго) та сибірські історики³⁸.

Нині В.Макніл – професор-емерит Чиказького університету й один із найреспектабельніших американських істориків наших днів.

Ihor Chornovol. “Webb’s Thesis”, William Hardy McNeill, and Europe Steppe Frontier

The author continues his comparative investigations of the issue of frontier first introduced by Frederick J. Turner in 1893. This article focused on the legacy of Walter P. Webb (1888-1963) and William H. McNeill (born 1917). Webb suggested his own version of the global frontier in the light of the relations between European Metropolis with its colonial peripheries, although such an idea met strong criticism. He also focused on the determined impact of the frontier peoples upon world economy (*boom hipophesis*), literature, science, and art of the early modern period (*Frontier Age*). His book “The Great Frontier” (1952) was treated as the main achievement in the field of comparative frontiers, probably, up to 1986. Now W. McNeill is known as the most respectable explorer of the comparative frontiers. Updating the views of Turner and Webb, he extended the “Great Frontier” idea onto the Great Eurasian Plain, focused upon the Euro-Ottoman frontier, and provided the historiography of the Eurasia with *Europe’s Steppe Frontier* thesis.

Key words: historiography, USA, Europe’s Steppe Frontier.

Ігорь Чорновол. «Тезис Веба», Вильям Харди Макнил и Степной фронтир Европы

Автор продолжает свои исследования о компаративном подходе к фронтир-тезису Ф.Тернера (1893). Статья акцентирует на идеях двух теоретиков компаративных фронтиров – Волтера Прескотта Веба (1888-1963) и Вильяма Харди Макнила (родился в 1917г.). Великий Фронтир В.Веба – это колониальный фронтир Великих географических открытий обоих Америк в контексте соотношения периферия – метрополия. Учёный сделал вывод об эпохальном значении открытия Нового Света для Европы, прежде всего – благодаря глобальным трансформациям в сферах экономики и культуры, обосновал гипотезу экономического бума в метрополиях и даже предлагал ввести в изучение раннемодерного периода понятие *Век Фронтира*. До 1986г. его книга «Великий Фронтир» (1952) уверенно возглавляла библиографию компаративных фронтиров. Хотя идеи В.Веба были подвержены жесткой критике и не выдержали испытания временем, всё же они способствовали дальнейшему развитию теории; прежде всего – благодаря Вильяму Макнилу. Макнил уточнил и расширил понятие Великого Фронтира, проведя удачные параллели «Дикого Запада» США с фронтами Австрийской, Османской и Российской империй, Польского и Венгерского королевств, Волоцкого, Молдавского, Трансильванского княжеств, Украины и Крымского ханства и интерпретировал историю Евразии как *Степной фронтир Европы*.

Ключевые слова: историография, США, Степной фронтир Европы.

³⁸ Чорновол І. Фронтіри Росії / І.Чорновол // Критика, 2007. – №6. – С. 17–21.

ОСОБЛИВА ДУМКА

УДК 304(477)“20”:308

Степан ВОВКАНИЧ

УКРАЇНІ ПОТРІБНА НОВА ПАРАДИГМА БУТТЯ НАЦІЇ ТА ЛЮДИНИ

Аналізується вузьке розуміння існуючої гуманітарної політики, її нездатність захистити національну ідентичність українства за умов посилення загроз глобалізаційного зодноріднення їхнього інформаційного простору та поширення патогенного неоімперіалістичного впливу на сфери вітчизняної освіти, науки, економіки, культури тощо. У цьому контексті висвітлено актуалізацію потреби широкого впровадження нової соціо-гуманістичної парадигми буття, обов'язковим духовно-моральним імперативом якої має стати в національному та міжнародному масштабі бінарний захист і людини, і нації на всіх етапах їх відродження, формування власного духовно-інтелектуального потенціалу та нагальність належної його оцінки в системі соціально-економічного, науково-технічного, духовно-культурного, екологічного та іншого розвитку.

Ключові слова: гуманітарна політика, соціогуманістична парадигма буття, бінарний захист людини і нації, українська національна ідея, інформаційний простір, оцінювання інформації, духовно-інтелектуальний потенціал.

В Україні історична наука стає дедалі необхіднішою в системі державотворення і становлення нації, де особливо належить виділити її основну – превентивну функцію. У сьогоdnішніх реаліях це означає, що насамперед треба допомогти сучасникам уникнути помилок, яких допустилося українство в минулому, навчити їх якомога менше наступати на власні граблі, вчитися не лише на своїх, а й на чужих хибних кроках; врешті, працювати так, щоб гідно увійти вільною, соборною нацією в коло розвинених цивілізованих держав світу.

Більш ніж трьохсотлітня історія нашого уярмлення свідчить, що першопричиною чи не усіх бід української нації було нерозуміння ваги універсальних і взаємозалежних чинників – єдності Батьківщини і неподільності її землі. Саме ці вади спричинили поділ спочатку по Дніпру, а відтак – по Збручу. Водночас точка відліку псевдоперемог люмпену над світлом розуму з болем сьогодні проектується на площину трагічних подій, які описав ще П. Куліш у “Чорній раді”, де рішення черні, ігноруючи думку козацької еліти, призвели до наявності двох гетьманів в Україні, до її поділу на ліву і правобережну, врешті, до розділення за Андрусівською угодою між Польщею і Московією – заочно, зрозуміло, вже без запрошення жодного гетьмана. Ця угода є повчальною і для тих, хто тоді не без втіхи ділив Україну: саме з моменту, словами сучасних російських ідеологів, її “декомпозиції” почався занепад першої і розвиток агресивних імперських мотивацій другої, котра відтак поділить і саму Річ Посполиту. А ми через незгоду, амбіції гетьманства і традиційне самоїдство нерозумно змарнували ту точку біфуркації, за якої у випадку протекторної угоди з третьою стороною,

скажімо, з Туреччиною, як це вчинила Румунія, могли б зберегти свою державність. Але історія не знає звороту “якби”, особливо за обставин відсутності стратегії розвитку держави, її національної ідеї.

Рік, який щойно минув, був для України знаковим-ювілейним: розпочато третій десяток державної Незалежності. У нашій історії ще такої дати не було, хоча, зрозуміло, що для історії нації – це часова мить, але стосовно людини – вік, упродовж якого змінюються не тільки одне покоління, а й концептуальні підходи до розв’язання суспільно важливих проблем, утверджується новий світогляд на оточуючі нас речі. Пережитий час висвітив насущну необхідність глибшого розуміння взаємозалежності двох речей, природа яких, здавалося б, – різна. По-перше, імітацією буде проголошена урядом модернізація національної економіки за умов посилення духовно-інтелектуальної діяльності творчої людини, її здатності генерувати знання як основи інноваційного розвитку без наукового опрацювання нової **соціогуманістичної парадигми буття (СПБ)** нації. Тобто без врахування якісних змін, викликаних інституалізацією економіки знань та потребою поєднання інноваційних технологій зі збереженням національної ідентичності господарюючих суб’єктів. Адже навряд чи можливе ефективне проведення соціально-економічних чи інших суспільних трансформацій без ренаціоналізації соціуму та збереження українськості як ексклюзиву народу, що дав назву державі і прагне підвищити рівень життя, ступінь усвідомлення власного вибору сталого шляху до цивілізаційного розвитку¹.

По-друге, досягнути, що це все, своєю чергою, вельми проблематично реалізувати на одній етнокультурній основі з огляду її цілеспрямованого багатовікового нищення, браку широкомасштабної стратегії соціально-економічного, науково-технічного розвитку країни, слабкого усвідомлення української національної ідеї (**УНІ**) як інтегральної ідеологічної основи творення нової свідомості та власної держави, які забезпечують тяглість духовно-культурного відродження, визначення пріоритетних і сталих векторів внутрішньої та зовнішньої політики, модерних інтеграційних орієнтирів і нових викликів національній безпеці в жорстких умовах глобальних ринків, оборонних блоків.

Отже, проблему проведення модернізації актуалізовано не заради неї самої, не “поза рамами нації”, аби “вселюдськими фразами інтернаціоналізму ... прикрити своє духовне відчуження від рідної нації”², як це вже було з індустріалізацією та колективізацією “всей країни”. Нині для України вкрай важливо, щоби ринкові перетворення не набули суто технічних, регіональних доміант та ухилів, а відповідали загальнонаціональним цінностям, потребам духовного відтворення країни, захищали людину від подальшого національного знеособлення, нищення питомої мови як Логосу, водночас від знеодержавлення корінного (титульного), однак, вельми потолоченого імперіями українського народу як Державного. Тому питання відкри-

¹ Українська Національна Ідея як духовно-інтелектуальний код соборності народу: етнічний, інтеграційний та цивілізаційний вектори (матеріали круглого столу) / за ред. В. Кравціва; НАН України, Ін-т регіональних досліджень. – Львів, 2011. – 62 с.; Вовканич С., Шульц С. Аксіологічний підхід до процесів модернізації промислового потенціалу в системі сучасних складових української національної ідеї (негентропійно-методологічна візія) / С. Вовканич, С. Шульц. – Світогляд, 2011. – № 4 – С. 20–32.

² Франко І. Поза межами можливого / І. Франко // Вибрані твори у п’ятдесяти томах. Т. 45. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 284.

те (і не лише для України): встануть та, головне, чи витримають реформаторський курс новонароджені держави без **нової філософії** допомоги **ослабленим**, без підтримки живильної сили ренесансу їх середовища та національного простору буття? Адже культура, мова – це не лише основні ознаки нації, а в поєднанні з сучасними інноваційними технологіями – це життєво необхідні атрибути її буття, збереження ідентичності, конкурентоспроможності.

Власне, йдеться про розробку в якомога стислий термін **зеленої ідеології** з акцентом на **соціогуманістичні цінності** як духовно-моральні імперативи збереження **середовищеспроможності** нації за складних умов і нових викликів. Такі цінності акумулюються гармонією середовища людини і простору нації, а відтак простором нації і світом людства. Завдання такої якісно нової ідеології – створити необхідні умови, аби спільнота була ковітальною, тобто здатною забезпечити свою самодостатність як суб'єкта власного розширеного відтворення і пов'язаних з ним комплексу господарських, духовних, гуманітарних та інших напрямків творчої діяльності. Без такої ідеології, без сучасної науки інвайронментології (середовищезнавства) та її знань про творення належних умов не зазеленіє на національних теренах те, що під прикриттям релятивізму впродовж тривалого часу затоптувалося в небуття різними шовіністами-загарбниками³. Принаймні у цьому контексті українська мова, культура негайно потребують червонокнижного захисту (аналогічно зі загрозами зникаючій флорі та фауні) на рідній землі як духовний ексклюзив нації, як світоглядна візія її життя, дум і діянь.

Хотілося би вірити, що чинний уряд України врешті усвідомив фундаментальність і комплексність гуманітарних питань у проголошеній ним модернізації економіки та інтелектуалізації соціуму. Справді, на засіданні новоствореної з цих питань Гуманітарної ради під головуванням Президента України Віктора Януковича було порушено низку важливих проблем розвитку гуманітарної політики (ГП)⁴. Проте виникає зовсім не риторичне запитання: Україні потрібна традиційно залишкова гуманітарна політика чи **нова соціогуманістична парадигма буття нації** в щоденному племісциті, який доводиться їй проводити не тільки щодо реалізації власного шляху розвитку, а й збереження своєї автохтонної автентичності, державного суверенітету, врешті, **українськості** “на своїй – не чужій землі”.

Двадцятиріччя Незалежності переконливо свідчить: Україні потрібна нова парадигма буття у вкрай загрозовому середовищі, яке потерпає як від зовнішніх зодноріднюючих процесів сучасної цивілізаційної і залишково-імперської глобалізації, якщо не відверто реваншистських постімперських інфільтрацій, так і від внутрішньої п'ятої колони, що агресивно педалує свою ностальгію за імперським минулим. З огляду на це, важко погодитися, що нині про гуманітарну політику може йтися лише як таку, “яка б забезпечила гуманізацію таких важливих сфер життя, як наука, освіта, культура”⁵. Це дуже вузьке і банальне розуміння процесу гуманізації. “Навіть, здавалось б, вторинне (?) питання, яке зв'язано, наприклад, з історією чи освітою, часто стають (і це, на жаль, правда – С.В.) предметом політичної спекуляції”. Значить, хочемо того

³ Голубець М. Середовищезнавство (інвайронментологія) / М. Голубець. – Львів: Компанія “Монускрипт”, 2010. – 175 с.

⁴ Посильна допомога експертів Президенту, який замислився над проблемами гуманітарної політики. – День, 2011. – 8–9 липня.

⁵ Там само.

чи ні, одразу додаються історична та політична компоненти ГП – історична пам'ять нації, її мова, герої, духовність, культурні традиції, тяглість (спадковість) розвитку спільноти, міграційні процеси, комунікації, ЗМІ, моделі мислення тощо.

Це підтверджують рефлексії Оксани Пахльовської про те, що нині в Україні “знищується слово як Логос, як хронотоп мислення і духовності, як вимір критичної думки, аналізу, діалогу. Відбулась люмпенізація усіх рівнів знання, всіх форм комунікації в суспільстві, які тримаються на культурних кодах”. На її думку, гуманітарна наука “має своїм центром **мікрокосмос** людського життя, обернений у **макрокосмос** (виділення наше – С.В.) буття вселенського”. Так мислячи, вона логічно виходить на модерні завдання ГП щодо інтелектуалізації влади, спільноти, бо “шлях до цивілізованого світу лежить через повернення до інтелектуальних змістів сучасної доби”, до подолання екзистенційного вакууму⁶.

Йдучи далі за вектором модернізації, цивілізаційного розвитку та проголосивши курс на євроінтеграцію, Україна наражається на **подвійні** впливи зодноріднення. З одного боку, як вже згадано, невідворотні глобалізаційні (світові, інтеграційні), а з іншого – ще дошкульніші ностальгічно-імперські, неореваншистські інспірації, цілеспрямовані зомбування ними пересічної людини. У цьому контексті має рацію професор В.Панченко, коли констатує, що у гуманітарній сфері “маємо політику, спрямовану на знищення української ідентичності”. Національній безпеці України загрожують окупації її інформаційного, масмедійного просторів Росією, спекуляції на мультикультурності, “радикалізмі” націоналістів, проявах нібито жажливої нетолерантності та ксенофобії і т. ін. Не випадково професор Зашкільняк вважає, що ГП – це ще й “державна політика в галузі ідеології та самосвідомості”.

Так, предметом опіки створеної при Президентові України ради з гуманітарних питань є складний феномен інформаційно-культурного, духовно-інтелектуального, морально-ідеологічного та іншого життя держави, який має національний, інтеграційний та цивілізаційний виміри. Власне, я тому так широко виокремив сучасні його вектори, бо вони, аби їх охопити в комплексі, повинні обов'язково розглядатися не тільки у культурологічному аспекті, а й в інтегральній державній системі **УНІ**, в новому **якісному** її розумінні як триєдиного зрізу буття нації – минулого, сьогодення і майбутнього. Тому їх слід розглядати в широкому соціогуманістичному аспекті, в системі повнокровної державної політики, яка консолідуватиме спільноту, спрямовуватиме на відродження української нації зусилля усіх громадян і політичних організацій, об'єднуючи їх навколо державних інтересів і соціогуманістичних вартостей у світовому вимірі, а не у прокрустовому ложі пострадянської залишкової “гуманітарки”, яка і далі буде денационалізувати Україну.

На жаль, до сьогодні не прийнята система духовно-інтелектуального забезпечення як дороговказ та ідеологічно-інформаційний супровід модерних державотворчих прагнень титульної нації, її нової соціогуманістичної політики в структурі УНІ, й досі не чути лаконічного гасла, яке віддзеркалювало б **стратегічні** напрямні (складові) національної ідеї в сучасних умовах. Така ідея не розглядається в інтеграційно-просторовому вимірі інноваційної доктрини розвитку України, не позиціонується як потужний нематеріальний (інтелектуальний) постколоніальний **актив** передньої лінії

⁶ Посильна допомога експертів Президенту, який замислився над проблемами гуманітарної політики. – День, 2011. – 8–9 липня.

державного будівництва, а отже, як магістральний вектор чи дорожня карта руху нації до **самореалізації** у вільному світовому співтоваристві – розмаїтті його економік, культур, знань, мов, релігій та інших ексклюзивних ознак. Адже Ідея, Слово, Знання, Інформація – ідеологічно завжди попереду матеріального. Ідея, думка, слово завжди були перед усім. Дієвість системи “слово–дія–результат” постійно підтверджують потенціал середовищеспроможності нації: є продуктивні ідеї, думка, ефективна інноваційна діяльність – буде результат.

Слушно, що “більшість наших проблем існує лише через те, що значній частині народу, в тому числі так званій еліті суспільства, бракує трьох стовпів сучасної розвинутої нації: національної ідеї, високої культури і здорової моралі. Інакше ми не мали б проблем з безкорисними і навіть небезпечними для суспільства політиками і бізнесменами, із зубожінням більшої частини населення, з Московським патріархатом, «Русским миром»”⁷. Однак проблема ще у тім, що в Україні й на ідеологічному фундаменті опозиції навіть пунктиром не окреслено стратегічну ідею державотворення і становлення розвинутої нації. Деякі “патріоти-інтелектуали” не лишень легко відмовляються від української “частини території”, сперечаються з приводу галицької, донецької федерацій, відповідної ментальності, а й виступають з думками про незрозумілість УНІ, її непотребу та марнотратність пошуків.

14 червня 2013 р. Львівський національний університет ім. І. Франка провів круглий стіл “Українська національна ідея як духовно-інтелектуальний код соборності: етнічний, інтеграційний і цивілізаційний вектори”. Учасники форуму прийшли до певного консенсусу в плані визначення шляхів формування, становлення і розвитку національної ідеї, її наукової дефініції і прикладного значення, врешті, ролі в сучасних умовах державотворення. Водночас було досягнуто згоди стосовно виокремлення УНІ як Великої і Малої в новому контексті буття націй, що розвиваються, їх стратегій тощо (Рис. 1-2).

Українська Національна Ідея – це своєрідний комплекс вірувань і духовне кредо народу, квінтесенція патріотичних почувань, національного світобачення та усвідомлення державної незалежності, суверенності її інтересів; це концепт-конструкт духовно-інтелектуального потенціалу нації, тобто людей – державотворців і співгромадян, які, спираючись на минуле, мобілізують творчі зусилля та здобутки сучасні і майбутні, на становлення і консолідацію українського народу як єдиної політико-етнічної громадянської спільноти і цілісної одиниці світового співтовариства, щоб наблизити національний ідеал до найвищих досягнень людства в різних сферах розумової його життєдіяльності на шляху прогресу та добробуту.

Ця дефініція достатня для нації, тяглість розвитку якої не переривалася. Збереження ж національної тотожності титульного народу, який упродовж віків намагалися знищити, вимагає вивчення її не лише як явище складної соціально-економічної, етнічної, культурно-мовної, релігійної, екологічної та іншої природи в духовно-інтелектуальному, феноменальному і вельми динамічному історичному контекстах, а і як багатофакторну програму сучасного розвитку країни, підвищення її суб’єктності, конкурентоспроможності і т. інше. Отже, УНІ – це не лише програма

⁷ Лесной В. Про три стовпи сучасної розвинутої нації / В. Лесной. – День, 2011. – 16–17 грудня.

дій на завтра, засвоєння і збереження набутків минулого, його історичних, традиційних інституцій, а й науково обґрунтовані, сконсолідовані, інноваційні та інтеграційні спрямування сучасників у світоглядному, мотиваційно-ціннісному та інших духовно-інформаційних, просторово-часових вимірах. Врешті, УНІ – це лоція, за допомогою якої належить привести український корабель в гавань Державності європейського рівня.

Рис. 1. Дефініція Української Національної Ідеї

Незалежно від поглядів і підходів до формування УНІ нація повинна об'єднатися навколо визнання того, що історично процес виникнення, становлення та поширення української ідеї проліг від демократичної Конституції Пилипа Орлика, Кирило-Мефодіївського соціального гасла “країна без хлопа і пана” через Міхновське усвідомлення України як національної самостійної держави, боротьбу УНР та визвольнобойовий клич УПА “здобути або вмерти” за неї до сьогоднішніх пошуків і розробки євроінтеграційної стратегії розвитку нашої країни в системі модерних світових держав та їх життєвих стандартів. Концепт УНІ як широкомасштабної ідеологічної основи та духовно-інтелектуального забезпечення стратегії розвитку був накреслений ще у фундаментальному триптиху від Хвильового: «Даєш інтелігенцію!», «Геть від Москви!», «Даєш Європу!».

Рис. 2. Шляхи формування візії Української Національної Ідеї

Актуалізація перспектив інформаційно-просторової моделі розбудови національної держави, її євроінтеграційних намірів ставить на порядок денний нагальну потребу опрацювати **систему** її ідеологічного забезпечення, яка ґрунтуватиметься на загальноукраїнських інтересах, що акумулюються такими сучасними складовими Великої національної ідеї – **Україна: соборна, українська і гідна людини**. Тут не будемо деталізувати кожен складову, лише зазначимо, що соборність – це не тільки географія, а й здатність нації творити українську державу, наповнювати її добрими ділами. Першочергові завдання УНІ – сформувати єдиний національний економічний, мовно-інформаційний, культурний, релігійний та інші простори і допомогти всім українцям у різних регіонах усвідомити себе соборною державоцентричною нацією. Отже, соборність – це не лише інтеграція економік регіонів, а й духовна, морально-психологічна характеристика, внутрішньо притаманна людині, її свідомості та ментальності. Рівно ж – українська Україна не означає зловмисно підкинутого гасла “Україна лише для українців”. Таку позицію затаврував ще Михайло Грушевський, позиціонувавши демократичну думку: якщо ти живеш в Україні та працюєш задля її добра, ти – українець.

Учасники круглого столу також виокремили Малу національну ідею: “**Знання, інформація і рух (чин, дія)**” як робочий інструментарій вирішення тих чи інших складових Великої. Мала ідея – це поточне, часто – тактичне гасло. Мала як частина Великої стратегічної національної ідеї спрямовує сьогодні продуцентів лідерської інтелектуальної власності, творчу енергію наукової молоді на інтенсивне використання нових знань, досягнень науки, інтелектуально-інноваційних чинників створення модерної національної держави, економіки знань, збільшення інвестицій у розвиток людини, її культури та інтелектуального капіталу; побудову інформаційного, громадянського й правового суспільства, збереження генофонду українського народу, тягlosti його розвитку в плані безперервного досягнення високої освіченості, креа-

тивності, духовності та моралі; зрештою, пізнання навколишнього світу, зменшення його ентропії та небезпек – внутрішніх і зовнішніх. Є соборна нація як повноцінне, самодостатнє соціально-економічне, етнокультурне середовище, є інформаційний простір, який не гнітить, не розмиває тотожність народу, повнокровно функціонує передача знань від покоління до покоління – значить виховується національно свідома, цілісна людина і ковітальна спільнота. Тобто спільнота, здатна відроджуватися завдяки зеленій ідеології, соціогуманістичній політиці, які, підживлюючи це середовище, розширюють його життєздатність у всенаціональному чи світовому вимірі.

В Україні сакраментальність питання “бути чи не бути” набуває значно ширшого аспекту – **буття** чи **небуття** титульного народу як **державної** нації зі всіма її ознаками: мовою, культурою, традиціями, творчою діяльністю тощо. Врешті, йдеться про знеособлення людини і знеодержавлення нації у спосіб пригнічення, уповільнення, а відтак припинення їх духовно-інформаційної мобільності (**ДІМ**) як домінанти **соціального руху** інформації (знань, досвіду). Цей рух здійснюється людиною (громадою, суспільством) шляхом традиційного її передавання “по-вертикалі” (від покоління до покоління) та творчого генерування нових знань “по-вертикалі”, здобутих на рівні одного покоління (чи особистості). Потенціал (сила, дії, чин, ефект) знань від двох попередніх векторів соціалізується як рівнодійна, побудована на основі їх інтегрування “по-горизонталі”. Ці процеси достатньо повно віддзеркалені в монографії “Інформація. Інтелект. Нація”⁸.

ДІМ нації – це перманентний, природний і вільний суспільний процес передавання сучасниками наступному поколінню традиційної інформації (знань, досвіду), яку вони, успадкували від своїх попередників, зберегли та примножили (приростили на якусь величину ΔI) не лише для збереження своєї етнонаціональної ідентичності (тяглості розвитку), а й для того, аби не опинитися на узбіччі науково-технічного, технологічного, соціально-економічного чи будь-якого іншого прогресу як цивілізаційного планетарного явища.

Тут зазначимо лише тезово: ДІМ людини і нації реалізується в знанневомісткій “вертикалі” спадковості (консерватизму, традиціоналізму) розвитку, з одного боку; з іншого – в модерній наукомісткій “горизонталі” інноваційної діяльності. Словом, ДІМ свідчить: прогрес ґрунтується на двох основоположних складових (традиціях і новаціях), оптимальне поєднання яких забезпечує тяглість (спадковість) і модерність (інноваційність) поступу.

Що стосується третього вектора “по-горизонталі”, то він комплексно відображає комфортні умови, необхідні для оптимізації середовищеспроможності людини (нації) зберігати як розмаїття форм своєї ідентичності, так і утримувати передові (а, можливо, і лідерські) позиції в динамічних процесах сучасного розвитку людства на рівні високих “зелених” технологій, ідеологій, екологій та інших сфер діяльності. Ці умови стають факторами зеленого дизайну, якщо інформаційний чи будь-який інший простір у контексті УНІ не гнітить середовище, а співвідношення використання традиційної та інноваційної інформації адекватне потребам розвитку людини, громади

⁸ Вовканич С. Інформація. Інтелект. Нація / С. Вовканич. – Львів: Євро Світ, 1999. – 116 с.

і корінного (автохтонного) народу, з одного боку; з іншого – національних меншин і демократичним нормам світового співтовариства.

Під час модернізації економіки вкрай важливо, щоби набуті знання виступали суспільно-інформаційною **мембраною**, яка не допускала б проникнення недостовірної інформації, підвищувала б імунітет (опірність) людини проти її денационалізації та дезінтеграції країни, водночас посилювали б середовищеспроможність нації в плані розвитку вітчизняної освіти, науки, культури, підприємництва, екології на її шляху досягнення цивілізаційного поступу. А це значить, що проголошена урядом модернізація економіки має відбуватися **комплексно**: на інноваційній, новаторсько-інформаційній і культурологічній основі. Знання, інформація – інструментарій реалізації складників Великої ідеї, яку не можна зводити до вузького технічного розуміння модернізації економіки, забуваючи світові, європейські епіцентри генерування інтелектуального потенціалу спільнот як лідерів високих “зелених” і технологій, й ідеологій, де знаннево-інформаційний ресурс – невід’ємна складова їхнього буття.

Звідси всеукраїнська мета – розбудувати власну модерну державу як дім нації, як її рідну хату на **спільних** духовно-культурних цінностях, патріотичних почуваннях та інтелектуальних кодах українського народу, на традиціях, нормах і правилах, притаманних його спільноті; на інноваційних засадах модернізації національної економіки, її перепрофілювання, модернізації та реструктуризації відповідно до модерних завдань формування її нових укладів, підвищення рівня людського розвитку. Названі сучасні компоненти УНІ (соборність, українськість та гідність) – це лише головні бренди довгого і відкритого списку факторів другого порядку, їх пріоритетів, ресурсів, інституцій, екосистем, потрібних для реалізації складників націдеї, фундаментальних і насущних для екзистенції українства, його національних інтересів і пошуку нових якісних змін життя.

Попри те, вже нині очевидно, що візія майбуття України не в ентропії (невизначеності спільноти, хаосі, безпорядку, маргіналізації та її креолізації), а в негентропії, тобто в **гармонізації**: а) національних інтересів, загально визнаних фундаментальних принципів свободи, соціального та економічного добробуту, захисту прав і людини, і нації; б) неоліберальної (в центрі – людина, вільна ринкова економіка) і націоналістичної (акцент на розвиток нації, патріотичної любові до неї) ідеологій. Шлях досягнення мети один: на основі гармонійного поєднання цих чи дотичних до них ідеологій створити нову **соціогуманістичну** парадигму суспільного розвитку, яка комплексно і паритетно захищала б людину і націю як когнітивно необхідне мовно-інформаційне, звукове, візуальне, водночас природно-ексклюзивне середовище (тло, а відтак простір), де можна було б зберегти та розвивати свою національну ідентичність, ментальність, культуру, промисловість, народні промисли і т. ін.

Утім, дієвість цієї парадигми, яка **двовалентна** щодо людини і нації всередині країни, багато залежить від третьої сторони – **міжнародної** громадськості, тобто потрібне відповідне правове забезпечення **світового** масштабу, аби зелену захисну ідеологічну доктрину задіяти стосовно усіх народів та процесів модернізації їх економіки, техніки, освіти, науки, не відсуваючи на маргінес інтелектуалізацію, консолідацію та інтеграцію кожної спільноти. Соціогуманізм вимагає нового наповнення взаємовідносин “людина-нація-людство”. Не може штучно створена імперією т.зв. радянська людина далі нищити сакральні цінності корінної нації як частки здобутків світової культурної мозаїки. І в цьому плані УНІ має стати частиною життя спільно-

ти і людини в сучасному стратегічному вимірі – етнокультурному, інтеграційному і цивілізаційному.

Власне, задля розбудови **національної** держави, спроможної засобами нової соціогуманістичної політики, зеленої ідеології державотворення творити адекватне середовище, а відтак простір, які сприяли б відродженню основних ознак українського народу, чинників його ревіталізації, варто спрямувати зусилля спільноти, а не розтрачувати їх на неукраїнські проекти засланих патріотів, емісари котрих зловмисне лякають Європу радикалізмом і ксенофобією.

У такому сенсі, по-перше, сучасну гуманітарну сферу не продуктивно розглядати поза економікою та широким полем духовної і соціальної життєдіяльності людини (нації) щодо освіти, виховання, культури, науки, релігії, збереження інформаційного простору, національної ідентичності, свобод, прав і обов'язків, охорони здоров'я, соціального захисту і рівня добробуту, забезпечення гідних умов праці та відпочинку, занять фізкультурою, різними видами спорту тощо. По-друге, ця сфера вимагає адекватної державної політики, суспільного впливу, спрямованих на відродження української нації, її самосвідомості зусиллями консолідації усіх громадян, політичних і громадських організацій навколо державних інтересів і соціогуманістичних цінностей, впровадження національної ідеї України як дороговказу духовно-інтелектуального розвитку та ліквідації довготривалого колоніального гасла: народ без національної еліти, а еліта без мови народу, без ідеї створення власної самостійної держави.

За цих обставин, збереження національної totoжності титульного народу, який упродовж віків намагалися знищити, в т. ч. за допомогою етно-лінгво-інтелектоциду, загарбань його територій, асиміляції та жорстоких заборон корінній нації мати власну державність, – вимагає вивчати українську ідею не лише для аналізу подій минулого, а й з огляду на план дій уряду (незалежно від його партійної приналежності) щодо нинішньої практики етнодержавотворення, формування громадянського та інформаційного модерного суспільства, соціогуманістичної політики буття народу, творення економіки знань, чіткого окреслення загальнонаціональних стратегічних пріоритетів та інтересів за умов посилення невідворотності зодноріднюючого впливу глобалізаційних, євроінтеграційних й інших цивілізаційних процесів.

Усе це диктує всебічний підхід передусім до інтеграційної стратегії розвитку України та її регіонів не тільки як сукупності способів і методів суспільного (економічного, політичного, соціального та ін.) управління групами (громадами) людей для цілеспрямовання їх дій, вчинків у напрямку реалізації національної ідеї переважно **всередині** країни. Це додатково потребує особливої уваги з акцентом на збереження національної (етнічної, культурної, релігійної та іншої) **ідентичності** корінного народу як єдиного тіла, питомої мови нації, її культури в полі впливу потужних **зовнішніх** сил, які впродовж великого історичного періоду своїми різними зловмисними колонізаторсько-асиміляційними діями розмивали (і таки дещо розмили) нашу інакшість в українському просторі, дезінтегрували титульну націю, загострили регіональний егоїзм, що більше, небезпеку федералізації. Отож, будь-які ініціативи нашого відродження слід починати з визнання гірких реалій: ми **ослаблена** нація і ніхто не зацікавлений в її потузі! Поєднання модернізації зі збереженням національної ідентичності – не тільки архіважливо, а й вимагає **розширити платформу** захисту.

За такої загрозливої суспільної ситуації серйозна мова може вестися лише з врахуванням кількох фундаментальних речей. Передовсім потужний акцент повинен бути

поставлений на **соціогуманістичній** компоненті стратегії як **новій парадигмі буття нації**, що оптимально поєднує людино-націю-державоцентричність як усередині країни, так і співпрацю з європейським (світовим) товариством на засадах паритетного захисту людини і нації в постколоніальному потолоченому просторі. Тобто з позиції цієї парадигми явище (процес) інтеграції розглядається в **бінарному** вимірі не тільки щодо **внутрішнього** (міжрегіонального) і **зовнішнього** (європейського, світового) векторів (просторів), а й щодо захисту **прав людини** та **національної ідентичності** кожного народу, насамперед – титульного, що дав назву державі і в якого поза межами цієї держави (за її національним простором) немає у світі іншої території для розвитку.

Бінарність у трактуванні дискурсу “соціогуманістичний”, своєю чергою, вимагає нового підходу не лише до стану людини в суспільстві, а й до існування соціуму в системі **світових взаємовідносин**. Ілюзорним є захист прав людини, коли беззахисна її нація. Соціогуманізм насамперед має адекватно віддзеркалювати процеси у сфері **міжнародних** стосунків нації і прав людини як взаємодію таких двох основних та багатовекторних конструкцій цивілізації, як “соціум” (громада, спільнота, нація) і “гуманістичний” (людяний). Із останнім терміном пов’язуємо гуманізм людини і гуманістичний розвиток її нації (держави) як **когнітивно** необхідним мовно-інформаційним, водночас – природним **середовищем (простором)**, лише в якому людина може розмовляти, творити і розвиватися для свого народу та світу. З іншого боку, лише етнічні спільноти формують ментальні ознаки соціальних об’єднань людей. Не моноетнічні спільноти, яким не притаманна певна національна специфіка сприйняття та інтерпретації навколишнього світу, форм і способів ставлення до природного і соціального середовища, перманентності передавання традиційної інформації від покоління до покоління як основи **тяглості** розвитку, не маючи достатньої критичної маси, можуть лише впливати на прояв тих чи інших ментально-національних характеристик, але не в стані їх генерувати.

Сучасні дії Німеччини, Франції, Англії щодо натуралізації іммігрантів, радикалізм норвезької трагедії свідчать: політика мультикультуралізму, як і “все, що йде поза рамами нації”, вимагає переосмислення і перезавантаження. За таких обставин слід говорити не про окремі фрагменти так званого удосконалення чинної гуманітарної політики, а про комплексну нову соціогуманістичну парадигму буття з акцентом на паритетний захист і **людини, і нації**. Сутність парадигми надзвичайно широка. Вона стосується творчо-пошукових, науково-дослідних, проектно-конструкторських та інших життєво необхідних видів інноваційної діяльності на рівні різних продуктивних результатів (не лише винаходів, нових проектів у техніці, а й творів літератури, музики, мистецтва, народних традицій і промислів) як реальних підвалин **сталого** розвитку держав. Найперше тих, що сьогодні прагнуть підвищити свій статус через повноформатне функціонування питомих мов, систем національної освіти, науки, культури, творення своєї інтелектуальної власності, інформаційного простору, ментальності, традицій, обрядів тощо. Зрештою, хочуть розвиватися завдяки піднесенню національних почувань вільного народу, який, хоч із запізненням, але по праву прагне втрутитися у міжнародний розподіл інтелектуальної праці, бути активним суб’єктом світового освітнього, наукового прогресу, піднятися на вищий рівень за допомогою духовно-культурної, соціогуманістичної спрямованості інноваційного поступу, залучивши до його моделі всі структури виробничої і соціальної сфер своєї та інших розвинених країн світу, що покалялися, і альтруїстично, без політиканства діляться досвідом.

Отже, соціогуманістична парадигма має **глобальний вимір**, водночас вона стосується будь-якого народу, який свого часу роз'єднував, завойовував та чинив інше імперське зло тим народам, що хотіли бути незалежними, і ще не усвідомив заподіяне зло. Власне, з огляду на це, здавалось би, інституції міжнародного співтовариства повинні надати всім націям і народностям, що після поневолення вибороли свободу, стали на шлях самостійного розвитку, адекватні **гарантії ренесансу та національної безпеки** щодо їх державотворчих ідей, особливо за умов дедалі більших ризиків постколоніальної ностальгії та нових реваншистсько-імперських гасел. Аби мислити глобально, слід не тільки змушувати арабські країни з довговічним керівництвом до демократії чи грузинів до миру, а й самі сильні світу цього повинні **примушувати** себе стати соціогуманістами і поважати суверенітет новостворених держав.

Загальнонаціональна корисність зеленої ідеології особливо важлива для етноінтелектоцидної, за Джеймсом Мейсом, України. Захисна ідеологія не лише виключить менторські втручання у внутрішні справи України, гоїтиме глибокі рани денаціоналізації, а й вимагатиме від України бути гідною людини, взаємно – від людини бути достойною України. Ми забули про духовно-інтелектуальні, культурологічні, освітні, знаннево-інформаційні, моральні чинники **державотворення і захисту українців**. А це доленосні фактори для втілення як національної ідеї, так і справедливої, морально-духовної соціогуманістичної політики. Навчання молодого покоління, в т.ч. патріотизму до УНІ, соціогуманізму як святе діло ніколи не припиняється. Нема своєї ідеї, її заповнюють чужою⁹.

Незважаючи на нагальність цих вимог, в Україні розбудова нових соціогуманістичних взаємин на “зеленій” ідеології не має сталого застосування. Першопричина – недостатнє новаторське навантаження та відповідна соціалізація терміну “соціогуманістичний” порівняно з широковживаним і затертим поняттям “гуманітарний”. У нашому вживанні поняття “соціогуманістичний” не зводиться до одноразової гуманітарної **матеріальної** допомоги, пов’язаної з різними природними катаклізмами (землетруси, паводки і т. ін.), з нераціональною діяльністю людини (біженці воєнних конфліктів, екологічні катастрофи, гуманітарна місія військових) чи з “секонхендівською гуманітарною”. Все це паліативна допомога людям, які потрапили у матеріальні скрути, природні чи неприродні (нелюдяні, але створені, на жаль, людиною) ситуації.

У запропонованому трактуванні прикметник “соціогуманістичний” означає **нову якість**: сталий захист духовних і матеріальних цінностей титульних, корінних націй та народностей, їх традицій, мов, культур від зодноріднення не тільки невідворотними глобалізаційними впливами, а, головню, асиміляційними діями неокolonіалістів, які інспірують в інформаційний, освітній та інші простори свої замисли і тексти, зловмисно і широко використовуючи так званий **інтелектуальний антиукраїнізм** в імперській семіотичі, антиукраїнській семантиці та аксіології для цинічного зомбування інтелекту людей, їх душ, цінностей та свідомості через інспірацію імперських інновацій¹⁰.

Наприкінці спробуємо відповісти на запитання: що дає запропонована парадигма збереженню автентичності українців? Передусім введений в науковий обіг дискурс

⁹ Вовканич С. Згуртування нації як ідеологічна соціогуманістична проблема України XXI сторіччя / С. Вовканич // Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. Вип. 10. – Львів:ЛКА, 2011. – С. 568-599.

¹⁰ Вовканич С. Інтелектуальний антиукраїнізм / С. Вовканич. – Молодь України, 2001. – 15 травня.

“соціогуманістичний” відзеркалює **бінарну** парадигмальну сутність, котра полягає в паритетному підході до гармонізації прав і людини, і нації, їх захисту в адекватному, сприятливому для їх розвитку середовищі, в його якнайширшому інформаційно-мовному, світоглядному, національно-патріотичному, державотворчому, врешті, геополітичному, геостратегічному вимірі, а також у контексті потреб якнайшвидшого надання цій бінарності статусу **світового** морально-правового імперативу, а отже, **міжнародної** юрисдикції. Лише за такого комплексного підходу можна дотриматися **універсальності** принципу взаємодії стратегічно жорсткого інформаційно-мовного, культурно-етнічного **каркасу** кожної нації (народності) з гнучким, мобільним і щоденним його **поповненням** цивілізаційними досягненнями без втрати їхньої автентичності. Словом, консолідувати українську націю можна на основі етнічного і цивілізаційного, традиційного та інноваційного, власного і запозиченого. А це можливо зробити з позицій запропонованої нової соціогуманістичної парадигми буття, де паритетний захист і людини, і нації, їх державницької ідеї, суверенності і свободи – альфа і омега. Очевидно, йдеться не про імперсько-більшовицьку, так звану радянську людину без нації, вулиці та адреси, не про приєднання до Євразійського союзу як буферної зони між Китаєм і ЄС, а про насущність проблеми перетворення України із об’єкта чужого впливу на активний суб’єкт власного державотворення і розвитку.

У цьому плані запропонована національна Ідея як інформаційно-просторовий концепт “Україна – соборна, українська і гідна людини” – це **глобальне** мислення всієї спільноти, нова **ідеологічна** основа інформаційного забезпечення доби її єдності – соціогуманістичної політики в контексті **зеленої (середовищеспromoжної)** доктрини ХХІ сторіччя, де знання, інновації як предмет і результат творчої діяльності мають стати для нас джерелом багатства та прогресу. У такому **широкому** аспекті вона виокремлює генеральні напрямні геополітичного, макроекономічного, етнокультурного, соціального, екологічного блоків, заодно пріоритети загальноукраїнського масштабу. Водночас у цій генеральній стратегічній доктрині розвитку України маємо вказати ті ресурси, механізми, фактори та їх преференції, зрештою духовно-інтелектуальний когнітаріат як елітоформувальне **ядро** нації, як її провідну верству творення знань світового рівня для **випереджального** поступу та адекватності нації цій високій місії. УНІ має акумулювати не лише етнічні, національні, а й цивілізаційні аспекти поступу. Зараз завойовують не тільки зброєю, а й засобами інтелектуальної власності, за допомогою потужних фінансових вливань, впровадження передових нанотехнологій, інспірування своєї ідеї в інформаційний простір і т. ін. Інтелектуальне антиукраїнство – стає найнебезпечнішою зброєю розмиття національної ідентичності. Це особливо проявляється в намаганні написати не тільки “общую” історію, а й створити “спільні” підприємства, транспортно-газові системи, використати інтелектуальну власність, зросійщити інформаційний простір України, ініціювати сиро-цукро-трубні та їм подібні провокаційні війни. Це наступ не стільки на економіку, скільки на буття нації, її свідомість і свободу.

Підсумовуючи, зазначимо, що все це уможлиблює виокремлення принаймні кількох вельми актуальних соціогуманістичних **імперативів**, які малодосліджені, однак, на наш погляд, повинні бути враховані в подальших наукових пошуках комплексної доктрини розвитку України та її регіонів. По-перше, інтеграційну стратегію розвитку регіонів не можна розглядати поза консолідуючими націю всеукраїнськими процесами, реалізацією української державницької ідеї та відповідним націоцентризмом як потужним мультиплікаційним націєтворчим і ренесансним вектором.

По-друге, основними чинниками у наповненні такого вектора є творення нових знань, інтелектуального продукту як високоякісного інформаційного (ідеального, духовно-культурологічного) ресурсу для випереджувального розвитку реальної економіки (і не лише її) України, функціонування та захисту національного інформаційного простору, насиченість його вітчизняним доробком, який підносив би духовність, патріотизм, збільшував синергійний ефект державних зусиль українського соціуму, а не розколював його; врешті-решт сприяв би внутрішній комунікації та поінформованості спільноти, поширенню загальнонаціональної мережі електронних бібліотек, доступність до інтернету, внутрішній та зовнішній євроінтеграції.

По-третє, вибір Україною інноваційної моделі свого розвитку, наміри створити інформаційне суспільство, знанневомістку економіку, а не консервувати вичерпну сировинну модель розвитку, інтегруватися в світовий простір, посісти там гідне місце серед розвинених держав і не бути постачальником сировини, дешевої робочої сили – усе це, як і багато інших проектів високого **духовно-інтелектуального** рівня, який відповідав би якісним змінам у світовій економіці. Методологічна візія змін визначається основним моральним імперативом: поєднати впровадження передових інноваційних технологій зі збереженням національної ідентичності ослабленого народу. Навколо такої вимоги можна було б інтегрувати регіони і консолідувати українську націю.

З огляду на це, Україні у виборі вектора інтеграції належить керуватися не територіальною подільністю на схід і захід, на північ і південь, а бажанням створити єдину **громадянську** націю, яка в просторовому загальноукраїнському політичному вимірі якнайшвидше соціалізувала б свою національну ідею та відповідно долучилася б до здобутків світового співтовариства. Йдеться про **інтеграційно-просторовий** вимір, у якому при об'єднанні України головну роль відігравали б не регіональні кордони, не наявність історичного Збруча та містечкові орієнтації регіональних партій, а усвідомлення концепції духовно-інтелектуального всенаціонального Обруча як системи світоглядного забезпечення державного будівництва; рекрутування патріотичної, інтелектуальної і моральної **еліти як критичної маси**, здатної на високому професійному рівні самовіддано та відповідально служити українському народові, припинивши ігри на штучно створених нібито регіональних протистояннях і на панацеї пропонованого, скажімо, бюджетного федералізму, посилення влади місцевих органів. Адже сьогодні вододіл не регіональний, не по Збручу, він глобальніший: Україна або українська, або в тенетах “русского мира”. Боротьба за таку Україну – це історія спротиву імперським її епітетам (малоросійська, радянська, хохлацька), еволюції анафем, накладених одержавленою церквою на буття і виховання свідомих українців, однак, жорстко переслідуваних як мазепівці, петлюрівці чи бандерівці. У новітній історії поняття “середовище” і “простір” вимагають багатоаспектного сучасного осмислення в контексті соціогуманістичних стратегій розвитку.

Історію не змінити, але її уроки пам'ятати треба: хто вибирає між модернізацією економіки та волею, позбувається і національної економіки, і державної незалежності. Це пред'являє особливі обов'язки до політичних еліт, надто амбітних щодо очікувань на цьогорічних виборах “лучних”, за Донцовим. Нині такі еліти дефіцитні на доробок стратегічних, ідеологічних, соціогуманістичних напрацювань супроводу державотворчих процесів, національно-патріотичних почувань та інших високодуховних характеристик, котрі цивілізований світ давно визнав як обов'язкові моральні імперативи якісного служіння своєму народові. Ми є свідками не інтегрування до

світових знань, впровадження новацій, передового досвіду і побудови відкритого громадянського і високоморального суспільства, а багатовекторності, незрозумілої позаблоковості, хаосу та євразійських орієнтацій.

Очевидно, що лише справжня, національно-свідома **еліта** (наукова, освітянська, менеджерська, художня, релігійна тощо) як духовно-інтелектуальний провід нації, ідеологічно озброєний українською ідеєю, базуючись на новій соціогуманістичній політиці, зможе відповідально і посилено взяти на себе проблеми історичної ваги: розробити інтеграційну **стратегію** розвитку чи то України, чи то її регіонів, концепцію нової Злуки. Визнати УНІ як інструментарій суспільного договору між народом, владою і бізнесом, що гарантувало б не лише незворотність процесів духовного і національного відродження, а й усунуло б каригідні хитання в протилежні боки “временщиків” в проведенні ними внутрішньої і зовнішньої політики України, визнанні Голодомору 1932–33 рр. геноцидом, визвольних змагань національними, надало б запропонованій соціогуманістичній доктрині світового магнетизму. Водночас, розуміння значення такої політики піднесло б загальноукраїнський потенціал Універсалу як історичного акту єдності нації, як чинника творення соборної людини, її нової ментальності та держави.

Розв’язання проблемних **світоглядних** моментів – надскладне завдання, позаяк в ньому національна еліта водночас виступає доброякісним (чи навпаки, деструктивним) суб’єктом, регіональним об’єктом і всеукраїнським предметом наукових пошуків **вектора стратегії розвитку**, значення (економічне, соціальне, політичне, культурологічне, безпекове тощо) котрого зростатиме мірою поступу України у відносинах з сусідами та її вступу в міжнародні інтеграційні структури, інституції та глобальні простори. Зовнішні ж фактори завжди діють через внутрішні сили і ресурси, а без збігу їх внутрішніх спрямувань важко, а то й неможливо розраховувати на стабільний зовнішній вектор країни назагал. Тут поки що не задіяні великі **резерви** громадських організацій, народних ініціатив, каналів суспільного телебачення, освіти, єдиної Помісної церкви тощо. Гіпотетично можна стверджувати, що цементуючою народ силою є пошук **універсуму** української ідеї, **синергії** загальнонаціональних інтересів і цінностей, які спроможні склеїти спільноту, зробити її толерантною та перетворити у соціально-економічну, культурологічну матрицю, котра акумулюватиме розмаїття барв і регіональних специфік різних територій України як багатогранний **ексклюзив єдиної громадянської нації**, а відтак – як потужний потенціал її духовного відродження на шляху використання і поповнення здобутків людства.

Отже, лише соціогуманістичний підхід до опрацювання інтеграційної стратегії розвитку української спільноти спрямовує на системне вивчення цілого комплексу чинників: економічних (виробнича та інноваційна діяльність, інвестиції і міжрегіональні зв’язки, нова інформаційна економіка, дохід і формування середнього класу, підвищення зайнятості тощо), соціальних (демографічна ситуація, соціальний захист, забезпеченість житлом, працею, охороною здоров’я, зниження рівня бідності і т. ін.), духовно-інтелектуальних (освіта, наука, культура, духовні цінності, релігійні орієнтації, вітчизняна еліта, її фаховий рівень, націє-державотворчі мотивації, інформаційні комунікації, мережі, історична пам’ять тощо). Окрім цього, він вимагає від дослідників приділення значної уваги впливові навколишнього середовища на гармонійність взаємовідносин з природою (екологія, довкілля, національна спрямованість і органічність інформаційного простору, збереження пам’яток історико-культурної

спадщини, забезпечення тяглості розвитку питомої мови, батьківських традицій, природного ландшафту територій і т. ін.).

Між тим стан реальних досліджень не адекватний цим вимогам. Якщо інноваційна модель України, її окремих регіонів ще певною мірою аналізується з позиції теорії і практики **сталого** розвитку економіки, її міжрегіональної інтеграції, екології, соціального стану людини, то фактори, які стосуються зеленої ідеології – захисту розвитку української нації, особливо в духовно-інтелектуальному, культурно-етнічному, соціально-психологічному, мовно-інформаційному, національно-ідейно-патріотичному вимірі, й далі залишаються на узбіччі. Хіба не зрозуміло, що саме останні домінують у створенні умов буття нації, що лише розв'язавши проблеми становлення нації та її державотворення, можна розраховувати на успіхи в економіці, її оновленні.

З огляду на це, на авансцену виходять дослідження з повноформатної наукової проблематики національного державотворення, мета яких якомога швидше розробити власну комплексну концепцію соціогуманістичної політики в системі нової парадигми буття нації, яка, акумулюючи певні напрацювання, включала б такі стратегічні напрямки національного і духовного відродження:

- зелену ідеологію етнодержавотворення та відповідне духовно-інтелектуальне, соціогуманістичне інформаційне забезпечення, яке, з одного боку, сприятиме формуванню опірних особистісних якостей індивідуума, з іншого, творитиме соборну ідентичність нації, її ментальну синергетику як суверена майбуття України, активного суб'єкта її державотворення, а не об'єкта чужого впливу;
- систему формування національних еліт, стратегію розвитку освіти, науки та суспільного інтелекту як базових елементів інноваційної моделі української державності, створення економіки знань тощо;
- розвиток людини як творчої особистості та збереження національної ідентичності, ментальності народу, його історичної пам'яті як запоруки культурного розмаїття світу, піднесення його духовності, інтелектуалізації, гуманізації та елітаризації суспільних відносин, зміцнення міжетнічної та міжконфесійної толерантності;
- національний інформаційніший, масмедійний простори держави і вільну комунікацію зі світовим співтовариством, творення громадянського, інформаційного суспільства, розширення його суспільних радіо-телемереж, видавничої справи, свободи слова, розвиток вітчизняного кінематографу, мистецтва тощо;
- захист питомої мови, культури, традицій і звичаїв, релігійної свободи титульного народу, створення його об'єднаної Помісної Церкви, забезпечення вільного вибору церков національними меншинами, які становлять громадянську націю держави;
- охорона здоров'я населення, природи та здорового способу життя;
- соціально-економічний, житлово-комунальний, матеріально-гуманітарний та інший соціальний захист, аби зменшити рівень бідності, міграції, водночас піднести рівень людського розвитку і матеріального добробуту.

Підвищення духовності, імплементація соціогуманістичних цілей та сенсу національної зеленої ідеології у свідомість спільноти є найвідповідальнішим у час глобалізації, водночас найскладнішим для реалізації напрямком регіональної політики держави, від якої залежать не лише **оновлення економіки**, а й формування, забезпечення цілісності та монолітності української **громадянської нації**. Така нація

буде і політичною. Здійснення такого сегмента політики може допомогти українцям твердо усвідомити вагу соціогуманістичних позитивів загальнонаціональної ідеології для зміцнення їх єдності, врешті зрозуміти істину: щоб зберегти себе як ексклюзивну цінність у світовому розмаїтті за умов посилення його зодноріднення, Україна, передовсім з позиції **середовище-спроможності** як життєздатності ковітальної нації, повинна бути одна, соборна і неподільна. Це, по-перше, стимулюватиме механізми практичного забезпечення консолідуючої дії національної ідеї з урахуванням духовно-інтелектуальних, мовно-інформаційних, етнокультурних специфік та суспільно-політичних орієнтацій окремих регіонів щодо оптимальності вибору преференцій сучасного розвитку, його інноваційно-модернізаційної складової, зрештою, ідеологічного вектора стратегічного партнерства на загальнодержавному рівневі, інтеграційних преференцій та орієнтирів.

По-друге, виокремить нагальну пріоритетність розробки соціогуманістичних основ державної **зеленої**, а не партійної ідеології, її впровадження у справді широке суспільне середовище, адекватне новому ступеню історичного розвитку українського соціуму та викликам, пов'язаних з необхідністю усвідомлення актуальності процесів державотворення та становлення нації як централізованої та євроінтегрованої. Україна зможе посісти гідне місце в європейському і світовому просторі, якщо їй вдасться розвинути свій науково-технічний, соціально-економічний потенціали, досягнути єдності релігійних конфесій, тобто тих сфер духовно-культурної діяльності суспільства (людини, громад, нації), що безпосередньо стосуються інтелектуального, інформаційного, морального контексту, його якісно нового соціогуманістичного наповнення як компенсації за колишнє приниження титульної нації сильними світу цього та міжнародного превентиву недопущення такого аморального, нелюдяного стану в майбутньому.

Vovkanuch Stepan. The new paradigm of nation and person existence is necessary for Ukraine

The narrow conception of the existing humanities policy and its inability to protect the national identity of Ukrainians in the in conditions of the increase of occupation threat of its informational space and increase of the pathogenic influence of neoimperialism of alien word on the national education, science, economy, culture etc is analyzed. In this context the necessity the wide implementation of new socio-humanistic existence paradigm with the compulsory spiritual and moral imperative of the binary protection, on the international level, the man and nations on the all stages of their renaissance, formations of its own spiritual-intellectual potential and urgency of its appropriate estimation in system of social and economic, scientific and technical, spiritual-cultural, ecological and other development has been actualized.

Key words: humanistic policy, socio-humanistic existence paradigm, binary protection of man and nation, Ukrainian national idea, informational space, spiritual-intellectual potential

Вовканыч Степан. Украине нужна новая парадигма бытия нации и человека

Анализируется узкое понимание существующей гуманитарной политики, ее неспособность защитить национальную идентичность украинцев в условиях усиления глобализационных опасностей нивелирования их информационного пространства и расширения патогенного влияния неоимпериализма на сферы отечественной науки, образования, экономики, культуры. В этом контексте освещается актуализация потребности

широкого внедрения новой социогуманистической парадигмы бытия, обязательным духовно-моральным императивом которой должна стать в национальном и международном масштабе бинарная защита и человека, и нации на всех этапах их возрождения, формирования собственного духовно-интеллектуального потенциала и насущность соответствующей его оценки в системе социально-экономического, научно-технического, духовно-культурного, экологического и другого развития.

Ключевые слова: гуманитрная политика, социогуманистическая парадигма бытия, бинарная защита человека и нации, украинская национальная идея, информационное пространство, оценка информации, духовно-интеллектуальный потенциал.

НАУКОВИЙ ДЕБЮТ

УДК: 37.011.3-051:316.343-057.4(477.83/.86)«18/19»

Анна ВАРАНИЦЯ

ВЧИТЕЛІ НАРОДНИХ ШКІЛ У СТРУКТУРІ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ГАЛИЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

З'ясовано місце народних учителів у структурі інтелігенції Галичини після її стрімкого чисельного збільшення внаслідок модернізаційних перетворень. Проаналізовано сучасні підходи до визначення інтелігенції та можливість їх застосування до вчителів початкових шкіл. В основі дослідження – порівняння тогочасних критеріїв інтелігентності з практичною професійною діяльністю вчителя та його становищем у суспільстві. Вимоги до вчителя як інтелігента стосувалися виконання ним суспільно значущих просвітницьких функцій та реалізації завдань національних рухів, що полягали в поширенні серед широких суспільних верств національної свідомості. Проте в ході щоденної роботи у школі вчитель зустрічався з низкою обставин, які ускладнювали виконання цих вимог і водночас ставили під сумнів його причетність до інтелігенції. Важливим питанням була матеріальна забезпеченість учителів, яка визначала їх спроможність організувати повсякденне життя на прийнятному для інтелігента рівні. Стверджується, що народні вчителі становили проміжну і водночас сполучну ланку в соціальній стратифікації суспільства, перебуваючи на межі між інтелігенцією та простолюдом.

Ключові слова: українська інтелігенція, Галичина ХІХ – початку ХХ ст., народні вчителі, початкова школа.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. соціальна роль учителя початкової школи зазнала суттєвих змін. Ще в першій половині століття він був малопомітною в суспільному житті особою. У цей час обов'язки вчителя часто виконували представники нижчого парафіяльного кліру, для яких робота в школі нерідко ставала зайвим тягарем на додачу до церковних справ. Світських учителів було мало і вони здебільшого працювали приватно, не втручаючись у загальносуспільні просвітницькі справи. Незначна кількість педагогів і високий рівень неписьменності в Галичині були явищами взаємопов'язаними, адже, з одного боку, в освітній сфері не було кому працювати, а з іншого – соціальний попит на професію вчителя був недостатнім для збільшення кількості педагогів. Модернізаційні перетворення, які розпочалися в Галичині зі середини ХІХ ст., базувалися на формуванні новочасного суспільства, в якому рівень освіти безпосередньо впливав на соціальний статус людини. Цьому сприяла професіоналізація та індустріалізація ринку, адже нові галузі вимагали кваліфікованих працівників. Досвід, що традиційно виконував роль універсального регулятора, більше не відповідав суспільним запитам. Так освіта стала масовим явищем, що зумовило формування розгалуженої мережі навчальних закладів та чисельної соціально-професійної верстви педагогів.

Особливо стрімко зросла потреба суспільства в учителях народних шкіл. Згідно з Державним законом про відносини церкви і школи від 25 травня 1868 р. навчальний процес передано від духовних осіб до світських, тобто представники парафіяльного кліру втратили вчительські функції¹. Державний шкільний закон від 14 травня 1869 р. встановлював обов'язкову шкільну освіту для всіх дітей віком 6–14 років, що означало потребу створення школи та працевлаштування світського вчителя майже в кожній громаді². З кінця 1860-их років кількість народних учителів почала збільшуватися. Так, якщо в 1841 р. у 1 946 школах Галичини (без Кракова) працювало 736 народних учителів і 1 409 їх помічників³, то у 1875 р. у провінції налічувалося вже 3 346 вчителів⁴, у 1880 р. – 4 434⁵, у 1905 р. – 10 661⁶, у 1910 р. – 15 038⁷, а 1912 р. – 16 005⁸. Отже, протягом 1841–1912 рр. кількість світських учителів початкових шкіл зросла в сім з половиною разів.

Чисельне збільшення представників учительського фаху призвело до двох важливих наслідків: по-перше, виявилися розмитими межі соціального походження, адже вчителями ставали вихідці з різних верств, по-друге, це посприяло консолідації вчительського середовища і вплинуло на його саморефлексію як певної цілісної групи в соціально-професійній структурі суспільства. Об'єднавчу роль тут відігравало багато чинників: однаковий рівень освіти, схожі умови праці та повсякдення, розміри заробітної плати, спільні проблеми у взаєминах із владою та суспільством. Поширенню духу солідарності серед учителів також сприяла преса. На сторінках педагогічних газет належність до вчительського фаху відігравала роль визначальної колективної ідентичності, яка переважала над можливими національними відмінностями, попри те, що саме національний чинник у цей час ставав головним критерієм самовизначення. Натомість громадсько-політична періодика розставляла акценти по-іншому, показуючи вчительське середовище як частину суспільства, покликану виконувати певну місію.

Мета статті полягає у спробі визначити місце народних учителів у стратифікації суспільства і з'ясувати критерії, покладені в основу їх зарахування / не зарахування до інтелігенції. Джерельна база роботи включає тогочасну пресу, корпус особових

¹ Gesetz vom 25. Mai 1868, wodurch die grundsätzlichen Bestimmungen über das Verhältnis der Schule zur Kirche erlassen werden // Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1869. – Wien, 1868. – S. 336–341.

² Gesetz vom 14. Mai 1869, durch welches die Grundsätze des Unterrichtswesens bezüglich der Volksschulen festgestellt werden // Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1869. – Wien, 1869. – S. 277–289.

³ Zaleski S. Ciemnota Galicyi w świetle cyfr i faktów: 1772–1902: czarna księga szkolnictwa galicyjskiego. Lwów: Polskie Towarzystwo Nakładowe, 1904. – S. 3.

⁴ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1875/1876. (Lwów, 1877). – S. 31.

⁵ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1880/1881. (Lwów, 1882). – S. 44.

⁶ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1904/1905. (Lwów, 1905). – S. 38.

⁷ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1910/1911. (Lwów, 1912). – S. 55.

⁸ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1911/1912. (Lwów, 1913). – S. 49.

джерел, а також матеріали Крайової шкільної ради – спеціальної інституції, створеної в Галичині для управління й розвитку шкільництва. У часописах досліджуваного періоду відображено конструювання образів, що входили в суспільну свідомість як ідеальні зразки поведінки вчителя. Також громадсько-політичні видання ставили перед учителями низку вимог, виконання яких було свого роду перепусткою до середовища інтелігенції. Проблеми практичної реалізації цих вимог найповніше представлені у спогадах учителів та учнів. Матеріали дисциплінарних розслідувань Крайової шкільної ради дозволяють відтворити складність становища вчителя як державного службовця, показують спричинені цим обмеження його громадської діяльності та наслідки абсолютизації вчителем вимог національного руху.

В історіографії народних учителів прийнято трактувати як частину інтелігенції, щоправда з акцентом на їхньому найнижчому матеріальному та освітньому рівні⁹. Водночас питання про неоднозначні й суперечливі моменти такого підходу досі не ставали предметом наукової дискусії, попри те, що вже чимало досліджень присвячено інтелігенції як соціальному феномену XIX ст. та питанням її критеріїв і меж. Можна виокремити три основні підходи до цього питання: соціальний, культурно-філософський (чи морально-філософський) і синтетичний.

Вихідною тезою соціального підходу є твердження про чіткі межі інтелігенції, а визначальним чинником для зарахування до її числа є рід професійної діяльності та освітній рівень, а не соціальне походження, адже в інтелігенції не існує “права народження”¹⁰. Тобто, на думку його прихильників, інтелігенція – це “клас освічених людей”, що фактично прирівнюється до інтелектуалів. В основі виділення інтелігенції в окрему верству суспільства у XIX ст. лежить процес утворення нових соціально-професійних груп, які “не вписувались” у традиційну стратифікацію¹¹. Цей “клас освічених людей” знаходився між буржуазією та аристократією, при чому як і першим, так і другим себе протиставляв¹². Західна історіографія, в якій прямого відповідника поняттю “інтелігенція” не існує, найчастіше співвідносить його з декласованою шляхтою та дрібною буржуазією, що займалась професійною діяльністю в інтелектуальній сфері¹³. Найточніше такому визначенню відповідає термін “творчий клас” (англ. “*Creative Class*”)¹⁴.

⁹ Мисак Н. Ф. Українська інтелігенція Галичини наприкінці XIX – на початку XX ст.: соціально-професійний аспект. Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Львів, 2005. – 22 с; Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст.: соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – Київ: Либідь, 1993. – С. 10–45.

¹⁰ Колоницкий Б. Интеллигенция в конце XIX – начале XX века: Самосознание современников и исследовательские подходы / Б. Колоницкий // Из истории русской интеллигенции: Сборник материалов и статей к 100-летию со дня рождения В. Р. Лейкиной-Свирской / Ред. Р. Ш. Ганелин. – Санкт-Петербург: Ин-т истории РАН, Научное общество историков и архивистов, 2003. – С. 184–189.

¹¹ Мамедов Р. Интеллигенция как социальная общность, её жизнедеятельность и роль в современном мире: Автореф. дис. докт. филос. наук. – Москва, 1993. – С. 21.

¹² Колоницкий Б. Интеллигенция в конце XIX – начале XX века... С. 181–200.

¹³ Sackowski Z. Społeczne problemy inteligencji polskiej – [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://www.kulturaswiecka.pl/node/167>.

¹⁴ Florida R. Cities and the Creative Class – [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://www.creativeclassgroup.com/rfgdb/articles/4%20Cities%20and%20the%20Creative%20Class.pdf>.

Прихильники культурно-філософських підходів натомість дивляться на інтелігенцію як на соціально-духовне угруповання, котрому притаманний специфічний світогляд та “інтелігентна поведінка”, свідченням якої є висока мораль¹⁵. Тоді інтелігенція – це соціальна група, що складається з окремих етичних індивідів, кожен з яких не просто заробляє на життя розумовою працею, а буквально “живе ідеями”. Належність особи до середовища інтелігентів визначається її відповідністю соціальним вимогам і виконанням певних зобов’язань, які покладає на неї суспільство¹⁶. Однією з головних вимог, що закріплюється за інтелігенцією в XIX ст., є спротив існуючому ладу. В історіографії існує думка, що сам термін “інтелігенція” з’явився для позначення частини суспільства, яка виявляла незгоду з існуючими політичними режимами¹⁷. Цей протест може мати різні форми: “хронічна опозиційність” до політичної системи¹⁸, спротив національній асиміляції¹⁹, традиція інакомислення у стосунку до пануючих ідеологій²⁰.

Так простежується лінія розмежування між “інтелектуалом” та “інтелігентом”. Інтелектуали становлять окрему надпрофесійну категорію освічених людей з високим рівнем ерудиції. Тобто розумова праця наближає інтелектуала до інтелігента. Однак інтелектуал не виконує тих суспільно значущих обов’язків, які лягають на інтелігенцію. Це, зокрема, стосується позиції стосовно влади: інтелектуал може співпрацювати з існуючим режимом, зберігаючи свій статус-кво, натомість, інтелігент, втрачаючи опозиційність, переходить до числа інтелектуалів. Тому щодо інтелігенції визначальною є моральна, а не професійна оцінка.

Як соціальний, так і культурно-філософський підходи мають суттєві недоліки. У першому випадку методологія занадто спрощує і схематизує проблему, зараховуючи до інтелігенції тільки за критерієм інтелектуальної діяльності, у другому – надмірно розмиває межі, акцентуючи увагу на моральних сторонах людини, які є суто індивідуальними і не піддаються узагальненню, а це фактично призводить до непізнаваності інтелігенції як суспільної цілості. Найбільш продуктивним є синтетичний підхід, що використовується, зокрема, у дослідженнях С. Пахолківа²¹. Він ґрунтується на тезі про те, що інтелігенцію потрібно трактувати відповідно до конотацій часового періоду, в якому вона розглядається.

Беручи за основу синтетичний підхід, спробуємо з’ясувати, кого в XIX ст. вважали інтелігенцією. Тогочасна громадськість Галичини розглядала інтелігенцію як еліту сус-

¹⁵ Лузан А. Інтелігенція і модернізація / А. Лузан // Інтелігенція і влада. Збірник наукових праць / Ред. Г. І. Гончарук. – Одеса: Астропринт, 2002. – Вид. 2. – Ч. 1. – С. 292–294.

¹⁶ Planning G. Fostering the Creative Class Creating opportunities for social engagement – [Електронний ресурс] – режим доступу: http://georgiaplanning.org/student_reports/2008/8-Creative%20Region/Creative_Region_report.pdf.

¹⁷ Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст.: соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – Київ: Либідь, 1993. – С. 4–12.

¹⁸ Курносів Ю. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): У 3 кн. Кн. I. / Ю. Курносів. – Київ, 1994. – С. 37–44.

¹⁹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів (Про ідею і організацію українського монархізму) / В. Липинський. – Київ – Філадельфія, 1995. – С. 143.

²⁰ Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст. – С. 4–12.

²¹ Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства і емансипація нації / С. Пахолків. – Львів: Піраміда, 2014. – 612 с.

пільства і провідника нації, що звучало особливо актуально на тлі загострення українсько-польських взаємин. Інтелігенція в такому розумінні сприймалася крізь призму виконання нею зобов'язань перед нацією: “найвысша кляса та знать народу, сей его цвѣть”²²; “кляса, котра по своєму призначенню повиннабы бути «солею народа»”²³. Важливою функцією інтелігенції було генерування ідей і творення інтелектуального простору. Ці ідеї були спрямованими на консолідацію нації та відстоювання її прав у протистояннях з владою та іншою нацією. У цьому ракурсі інтелігент постає як творчий індивідуум, який реалізовує свій потенціал на благо суспільства. Такі функції могла виконувати тільки людина з високим інтелектуальним рівнем, авторитетом у громаді та критичним мисленням. Цим пояснюється те, що до інтелігенції у ХІХ ст. зараховувалися юристи, медики, педагоги, люди мистецтва. Всі ці професії були досить добре оплачуваними, відповідно, матеріальний стан дозволяв вести так званий «інтелігентський» спосіб життя – у повсякденні, дозвіллі, можливостях саморозвитку. Умови всього цього були кращими, ніж у селян чи міських робітників, хоча й не дозволяли зрівнятися з аристократією.

Неможливо дати однозначну відповідь на питання про приналежність народних учителів до інтелігенції. Причетність народних учителів до соціально-професійної групи педагогів формально включала їх у структуру тогочасної інтелігенції Галичини, однак статус у суспільстві, рівень освіти та участь в національному русі зазвичай значно поступалися тим, кого традиційно вважали інтелігентами. Отже, постає проблема: чи роль учителя початкової школи в житті суспільства була достатньою, аби зараховувати його до інтелігенції. Шляхом до її розв'язання буде спроба простежити вимоги до інтелігенції та практичної діяльності вчителя, враховуючи його реальні можливості. Безпосереднє відношення учителя до інтелігенції потрібно розглядати в кількох площинах: по-перше, у стосунку до виконання соціально значущої просвітницької ролі, по-друге, щодо участі в національному русі, по-третє, враховуючи матеріальні можливості вести “інтелігентський” спосіб життя.

Народні вчителі були єдиною групою педагогів, від яких не вимагали вищої освіти. Учительські семінарії прирівнювалися до закладів середньої освіти, а навчальні програми із загальноосвітніх предметів за змістом відповідали програмам для гімназій²⁴. Натомість викладачі реальних шкіл, гімназій, а тим більше університетів мусили здобувати суттєво вищий освітній рівень. Згідно з міністерськими розпорядженнями 1849, 1884, 1897 та 1911 років, особи, що призначалися на вчительську посаду до закладів середньої освіти, мали завершити щонайменше сім семестрів навчання в університеті, два з яких на філософському факультеті²⁵. Університетськими професорами ставали не просто люди з вищою освітою, а науковці, які часто були визначними фахівцями в тій чи іншій сфері.

Здобуття освіти в учительській семінарії не вважалося престижним. Професія, хоча й користувалася попитом на ринку праці, значних прибутків не приносила. Окрім

²² Задачѣ руской ителигенціи. III. // Дѣло. (Львѣвъ). 1882. – Ч. 34. 5(17) мая.

²³ Наше тепершнє положєнь III. // Дѣло. (Львѣвъ). 1883. – Ч. 23. 26 лютого (10 марта).

²⁴ Alegaty do Sprawozdań Stenograficznych z Trzeciej Sesji Drugiego Peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1869. – Alegat 74. [Lwów, 1869]. – S 5–6.

²⁵ Meissner A. Spór o duszę polskiego nauczyciela. Społeczeństwo galicyjskie wobec problemów kształcenia nauczycieli // Galicja i jej dziedzictwo / A. Meissner. – Rzeszów: Wydawnictwo UR, 1999. – T. 11. – S. 10–11.

цього, народному вчителеві було складно розраховувати на кар'єрне зростання, адже найвищим щаблем, якого він міг досягти, була посада управителя школи, яка тільки додавала до педагогічної праці низку адміністративних обов'язків. Та й така перспектива була доволі сумнівною, оскільки в тогочасній Галичині діяло багато однокласних шкіл, в яких один учитель навчав усіх дітей й одночасно виконував функції управителя. Таких закладів у Галичині було 85,8%²⁶. Однокласні школи знаходилися в невеликих селах, а вакантні місця часто займали молоді вчителі одразу після закінчення вчительської семінарії. Для них єдиним варіантом професійного розвитку могло стати переведення до міста. Проте фактично суть роботи вчителя не змінювалася залежно від посади і місця праці, щоразу його діяльність розгорталася у класі на уроках.

Здобуття освіти народного вчителя було не найкращим варіантом для самореалізації. Однак кількість учителів постійно зростала. Якими ж були мотиви людини, яка вирішувала вступити в учительську семінарію? Безперечно, причини в кожного були особисті, проте, узагальнюючи, їх можна розділити на чотири групи. До першої належали ті вчителі, для яких семінарія ставала єдиним можливим варіантом здобуття професійної освіти та пристосування до умов модерної епохи. Це були переважно вихідці з неможливих сільських родин, "котрі для стипендії і скорого дослуження, якого такого удержання вступають до заводу учительського, і з них звичайно найздібнійші учителі"²⁷. Подібними мотивами керувалися жінки, для яких робота в початковій школі була однією з перших доступних форм професійної діяльності. Окрім впливу ідей жіночої емансипації, велику роль тут відігравали також матеріальні міркування²⁸. Часто батьки, які не могли фінансово забезпечити доньок, давали їм професійну освіту, щоб вони могли заробляти. Третя група тих, хто ставав учителями, "то є студенти середніх шкіл, котрі або не мали здібности до дальшої науки, або чимсь провинилися в школі, за що їх вигнали. Ті звичайно без іспитів і лише тимчасово займають посади учительські, хочь для браку укваліфікованих сидять на посадах по кілька і кальканацьт літ"²⁹. Четверта група була найменшою, сюди входили ті, хто відчував покликання до роботи з дітьми. Це, безперечно, не свідчить про відсутність педагогічного хисту в більшості вчителів. Причиною нечисленності цієї групи є те, що до вчительської семінарії вступали фактично діти, адже у 15–16 років життєва стратегія зазвичай досить невиразна, а уподобання можуть легко змінюватися.

Потенціал народного вчителя залежав власне від мотивів вибору фаху та морально-ціннісних орієнтирів. Функції, що покладалися на інтелігенцію, такі, зокрема, як служіння народу, вчитель міг виконувати або не виконувати залежно від власної позиції. Хоча його професійні обов'язки полягали в поширенні освіти, ставлення вчителя до роботи і були безпосередньо пов'язані з усвідомленням вчителя своєї просвітницької ролі в суспільстві. Люди, які ставали вчителями через обставини, наперекір власним бажанням, рідко реалізовувалися як педагоги. Вони могли десятки років досить успішно працювати у школі, але відчуття відповідальності перед суспільством до них не при-

²⁶ Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych wydane przez Krajowe Biuro Statystyczne pod red. T. Pilata. T.9.– Zesz 1.– Lwów, 1885. – S. 8.

²⁷ Дещо про учителів сільських яко провідників народних // Народ (Львів). – 1890. – Ч. 6. 15 марта.

²⁸ Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства і емансипація нації. С. 164.

²⁹ Дещо про учителів сільських яко провідників народних // Народ (Львів). – 1890. – Ч. 6. 15 марта.

ходило. Вони не розглядали роботу як служіння суспільству, а отже, не сприймали себе як інтелігенцію і тому до неї зараховуватися не могли. Інша категорія вчителів вважала школу певним етапом професійної діяльності, що передував переходу на інший рівень. Такі вчителі по кількох роках роботи часто вступали до вищих навчальних закладів. Університетська освіта відкривала перед ними широкі можливості включення до середовища інтелігенції, але водночас вони переставали бути вчителями.

Безперечно, серед народних учителів були й ті, хто усвідомлював далекосяжність результатів своєї роботи й навіть розглядав свою працю як месіанську роль. Так, наприклад, Юлія Шнайдер писала: «наді мною вітав геній рідної землі і кликав: «Не зупиняйся, йди, куди тебе веди, тривай, щоб не забула обов'язків і не жалувала марно страчених хвилин молодости. Перед тобою свята ціль; іди, добувай усіх сил, а твоя праця принесе золоті жнива, бо і яка ж праця кращі жнива принести зможе, як не та, що сягає до підстав суспільства?!»³⁰ Такі вчителі сприймали свій фак не просто як вид професійної діяльності, а як спосіб життя, пов'язуючи з цим уявлення про самореалізацію, призначення і модель поведінки в суспільстві. Усвідомлення просвітницької функції та підняття її до рівня служіння народу було тим фактором, що наближав народного вчителя до інтелігенції в сенсі інтелектуального проводу народу. Так народний вчитель виконував один із найважливіших обов'язків інтелігенції.

Попри морально-ціннісні установки вчителя існувала інша сторона проблеми – його реальні можливості реалізовувати просвітницьку місію. Народний вчитель був державним службовцем і мусив працювати на підставі навчальних планів і програм. Це обмежувало навчальний процес, тоді як просвітницька місія виключала рамки. Отже, виникав певний конфлікт: з одного боку, вчитель був зобов'язаний навчати того, що було передбачено у змісті навчальних предметів, з іншого, – як представник інтелігенції, – він мав ділитися з учнями усіма своїми знаннями. Повністю розв'язати це протиріччя було неможливо через обмеження навчальних годин та контроль з боку шкільних інспекторів. Тобто вчитель був змушений викладати те, чого від нього вимагало вище керівництво, навіть якщо це не відповідало його поглядам на процес і зміст навчання.

Не менш важливу роль щодо якості виконання просвітницької функції вчителя відігравала готовність громади приймати освіту. З цією проблемою вчителі найчастіше стикались у віддалених селах, що значно відставали за темпами модернізації від міст. Мешканці громад, які в другій половині XIX – початку XX ст. все ще жили за домодерним укладом, часто не бачили сенсу давати освіту дітям, тому, ігноруючи загальний шкільний обов'язок, не відпускали їх до школи. Такі випадки були доволі поширеними. Галицький сейм навіть встановив санкції для батьків у вигляді штрафу розміром від 1 до 5 злр. або арешту на 24 доби³¹. Проте це не дуже допомагало, і в окремих місцевостях, зокрема на Гуцульщині, відвідування шкіл залишалося невисоким. Іноді місцеві мешканці відверто вороже сприймали вчителя і намагалися його позбутися. Таку подію, зокрема, описував Михайло Ломацький. За його твердженням, селяни вирішили спалити школу: «Згорить школа, а разом із нею згорить і вчитель, – думали гуцули і ось так позбудуться «панської напасти». Полум'я охопило зразу

³⁰ Уляна Кравченко. Записки учительки / У. Кравченко / За ред. М. Чумарної. – Львів: Априорі, 2010. – С. 29.

³¹ Alegaty do Sprawozdań Stenograficznych z Trzeciej Sesji Drugiego Peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1869. – Alegaty 22. (Lwów, 1869). – S. 3–5.

стіни і дах школи. Але Поліщуківі (*вчителеві*. – А. В.) вдалося живим вискочити з палаючої школи. Просто чудом урятував своє життя»³². За таких обставин учитель не міг ефективно працювати, навіть якщо керувався найблагороднішими мотивами. Він міг почувати себе інтелігентом і ставити перед собою просвітницькі завдання, проте на практиці реалізовуватися як інтелігент не мав змоги.

Рівень інтелектуальної підготовки дозволяв учителеві виконувати суспільно значущі функції, адже він був достатнім, щоб поширювати освіту. Під цим кутом зору вчитель належав до інтелігенції. Проте важливим чинником було його сприйняття своєї щоденної роботи і себе як служителя суспільному благу. Не достатньо було виконувати функції інтелігента, потрібним було почувати себе ним та поділяти морально-ціннісні орієнтири.

Друга важлива умова включення до інтелігентської верстви передбачала участь у національному русі. Центральна проблема, яка стояла перед інтелігенцією Галичини другої половини XIX – початку XX ст., полягала в поширенні національної свідомості між широкими верствами суспільства, що дозволило б зробити національний рух масовим. У цьому контексті увага до народного вчителя зросла, адже він безпосередньо контактував з усіма соціальними прошарками. Особливо важливою була роль учителя в середовищі селян, для якого міська інтелігенція була далекою. Таким чином почав формуватися набір національних вимог до народних вчителів. Сюди належав обов'язок навчати дітей національною мовою, акцентувати їхню увагу на національних традиціях і виховувати в душі патріотизму. Передбачалося, що вчитель як освічена людина користується авторитетом в громаді, а отже, може впливати на її погляди та рішення. Цей вплив також мав сприяти поширенню національної свідомості. Ці вимоги ґрунтувалися на включенні вчителя до прошарку інтелігенції з точки зору самих інтелігентів, що власне творили тогочасні національні ідеали й потребували когось, хто міг би доносити їхні ідеї до народу.

Для більшості народних учителів перше особисте знайомство з національним рухом проходило в учительській семінарії. Помітну роль також відігравало ставлення до національного виховання в родині та досвід особистого спілкування з представниками іншої національності, проте на цьому етапі тільки закладалися загальні орієнтири. Натомість у семінарії майбутні вчителі вперше стикалися з конкретними національними вимогами щодо свого фаху. Оскільки учительські семінарії були утраквістичними, проблема національного виховання в них виглядала неоднозначно. Викладач, говорячи про завдання вчителя на національному полі, звертався винятково до однієї частини, ігноруючи іншу. Ця ж ситуація повторювалась у школі, адже у класах об'єднувалися представники різних національностей. Траплялися, хоча й рідко, випадки гострішої національної дискримінації, що переходила дозволени межі й могла призвести до звільнення професора³³.

Із другої половини XIX ст. національне виховання було враховано в теоретичній педагогіці. Так, наприклад, у підручнику з педагогіки для вчительських семінарій

³² Ломацький М. Українське вчителство на Гуцульщині / М. Ломацький. – Торонто: Вид-во об'єднання українських педагогів в Канаді, 1958. – С. 31–32.

³³ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі ЦДАЛ України). Ф. 178 (Крайова шкільна рада). Оп. 1. – Спр. 2329. – 24 арк. (Справа про звинувачення викладача учительської семінарії в Самборі у шовінізмі та поширенні національної ворожнечі між учнями).

Мечислав Барановський писав: “треба дбайливо зберігати і захищати чесноти й національні традиції, обороняти рідну мову від забруднювання, схилити молодь до вивчення своєї мови і до її виняткового вживання в сімейних і державних взаєминах”³⁴. Таким чином, учні учительських семінарій починали сприймати національне виховання як свій учительський обов’язок. Вплив утраквізму на формування національних установок майбутнього вчителя був дуже вагомим, проте він призводив до різних наслідків. Випускник семінарії міг взагалі не вносити національного аспекту в навчальний процес, а якщо включав, то його зміст був не тим, який очікувала інтелігенція його національності. В інших випадках утраквізм загострював почуття окремішності і спроби асиміляції викликали внутрішній спротив. Такі вчителі, навпаки, часто абсолютизували свою роль у поширенні національної свідомості і ставили національні інтереси вище професійних обов’язків і повноважень.

Потужним джерелом пропаганди образу вчителя як учасника національного руху була тогочасна преса, що мала надзвичайно великий вплив на формування громадської думки. Газети були найбільшими пропагандистами національних прагнень, а редакцію представляла найбільш громадсько-активна інтелігенція. У публікаціях з питань шкільництва ідеалізовано образ учителя-мученика, який, переступаючи через власні потреби й бажання, служить високій національній цілі: “Скільки тут героїства, більшого и вишого надъ героїство войнѡвъ, скѡлько вытрѣвалости, скѡлько пожертвованости въ тѡмъ серцю! Тожъ годится склонити голову предъ чеснотами – тымъ бѡльше, що въ славахъ не гомонѣтъ и не розѣтрублюея в широкѡмъ свѣтѣ, въ прилюднѡмъ житю”³⁵; “наші вчителі народні знають як належить вчити, так, щоб в серці дітей загорілась любов до Польщі – давньої і майбутньої”³⁶.

Такий образ швидко увійшов у свідомість суспільства. Альтруїзм і національна свідомість учителя перестали трактуватися як особливі чесноти, а сприймалися вже як частина його обов’язку. Схожі мотиви простежувалися також у педагогічній пресі. Незалежно від того, чи видання було польським, чи українським, учитель поставав як патріот, в опозиції до влади, при чому це був образ учителя-інтелігента: “Ми стоїмо посеред борби на межі національних спорів і знаємо, що то значить працювати в національну дусі, але й те знаємо, що значить учителя національно підпирати... Ми не торгуємо своїми національними почуваннями, ми 40 років служили безкорисно народній справі... Ми лишили ся низшим станом, не одержали орденів, не доробили ся до маєтків, а все служимо ідеям волі й національності”³⁷.

Пропаганда національних обов’язків, безперечно, мала вплив на практичну сторону роботи вчителя в школі та на його політичну активність у громаді. Національні ідеали, які інтегрувались у систему цінностей вчителя як моральні установки, на практиці часто вступали в конфлікт із реальною ситуацією, в якій він опинявся. Тобто й на цьому рівні вчитель не завжди міг реалізовуватись як інтелігент. Тут існувало два суперечливі аспекти: по-перше, можливості виявляти опозиційність до існуючої

³⁴ Baranowski M. Pedagogika i dydaktyka: do użytku nauczycieli szkół ludowych i seminaryów nauczycielskich / M. Baranowski. – Lwów: Nakł. Księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1893. – S. 56–57.

³⁵ Якъ виховувати нашѣ дѣти (III) // Дѣло. 1882. – Ч. 9. 3 (15) лютого.

³⁶ Nasze szkolnictwo a przyszłość kraju // Słowo Polskie (Lwów). – 1903. – Nr 483. 16 października

³⁷ У справі учительської платні // Прапор (Коломия). – 1908. – Ч. 9. 1 листопада.

влади та брати участь у національному русі були обмеженими через статус державного службовця; по-друге, етнічна неоднорідність учнів спричиняла складність у процесі національного виховання.

Влада у провінції вимагала від народних учителів лояльності та підтримки з тих причин, що й національні рухи. Їхня політична активність, тим більше опозиційного характеру, завжди становила небезпеку, оскільки вчителі мали можливість поширювати свої погляди серед верств, для яких авторитет влади був сумнівним, зокрема в середовищі селянства. Для багатьох селян політика була далекою, тому вони часто некритично сприймали думку осіб, що були авторитетними у громаді завдяки освітньому рівню – вчителів або священників. Таким чином активність учителя становила загрозу, яку шкільна адміністрація намагалася знівелювати. Головними формами боротьби з цією небезпекою були санкції у вигляді звільнення або переведення, що накладалися на вчителів в результаті дисциплінарних слідств. Службові рішення в таких справах у документах майже ніколи не були вмотивовані справжніми причинами, їх швидше можна було прочитати між рядків. Такі дії стосувалися переважно українців, тому що їхню агітацію вважали найнебезпечнішою. Натомість нарікання на владу польських учителів не приймали форми загальної пропаганди, були швидше орієнтовані на середовище колег по фаху³⁸.

Сюжети про покарання вчителів-русинів за участь у партіях серед матеріалів Крайової шкільної ради фігурували часто. Найсуворіше карали учасників русофільського руху. Наприклад, дисциплінарне слідство щодо народної вчительки з села Чаплі Старосамбірського повіту Йоанни Погорецької, що проходило протягом 1912–1913 років, закінчилося звільненням з забороною подальшого працевлаштування у школі, оскільки на основі свідчень мешканців села, було доведено її причетність до москвофілів³⁹. Вона, за матеріалами справи, переконувала учнів та їхніх батьків у прямому національному зв'язку галицьких русинів з народом Російської імперії. В інших випадках карали менш суворо, обмежуючись переведенням учителів до віддалених частин провінції, де їхня політична активність не відігравала б значної ролі. Так, за пропаганду ідей радикальної партії та антипольську агітацію 1901 року народного вчителя Петра Андрушевича було переведено з Рогатина до с. Микитинці Косівського повіту⁴⁰, при цьому значно знизився рівень його зарплати, оскільки оплата праці вчителя залежала від місцевості, де він викладав, та від кількості класів у школі⁴¹.

Так, учитель, що брався за активну національно-політичну діяльність у громаді, опинявся під загрозою втрати місця праці чи погіршення умов роботи та свого фінансового становища. У цьому сенсі жертвність та альтруїзм переставали бути частинами панегіричних промов і ставали реальними проблемами, які вчитель мусив розв'язати у своїй щоденній діяльності. Готовність поступатися власними інтересами

³⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 178. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 8. (Звіт Вадовицької окружної ради про розгляд справи учителя початкової школи А. Черніха).

³⁹ Там само. – Спр. 4806. – Арк. 1–22 (Справа про звинувачення вчительки народної школи в селі Чаплі Погорецької Й. в москвофільстві).

⁴⁰ Там само. – Спр. 2461. – Арк. 16–18 (Рішення про переведення П. Андрушевича до Косівського шкільного округу).

⁴¹ Alegaty do Sprawozdań Stenograficznych z Trzeciej Sesji Drugiego Peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1869. – Alegat 23. (Lwów, 1869). – S. 3

на користь колективних була тим чинником, що визначав причетність вчителя до інтелігенції в контексті національних вимог. Проте переважна їх більшість усе ж не були готовими ризикувати своїм становищем та інтересами родини заради національно-політичних ідей. Із точки зору міської інтелігенції така позиція прирівнювалася до апатичності, відсутності національної свідомості й різко засуджувалася: “Але ж є праці у Вас і учителі народні! Справді, що є, але вже такого перенудження, само пониження, та забуття власної гідности, як у них, то вже справді і серце краєся і сором чоловікови, коли глядить на сі существа, по образу божому сотворені. Буде найбільше трех, що еще не забувають на своє велике завданє і еще якось причинюються по трохи до руху. Прочі дрожать на саме імя інспектора”⁴².

Щоправда, були й спроби захисту народних вчителів від осуду, які пояснювали їхню неспроможність брати участь в національному русі “зависимістю від могучих осіб в громаді, котрі перешкоджають учителям в его хосенних змаганнях для просвіти народу”, покараннями підкуплених дисциплінарних комісій, які приписують учителям статус “соціаліст, нігіліст, бунтівник, агітатор”, “тому учитель таки змушений сидіти тихо і не рипатися”⁴³. Проте такі погляди в середовищі інтелігенції траплялися рідко, більшість її представників таки вимагала від учителя альтруїзму і самопосягати. Натомість учителів, які залишалися осторонь, не ідентифікували як частину інтелігенції, незважаючи навіть на те, що вони виконували обов’язок поширення освіти.

Діячі як і польського, так і українського національних рухів не давали відповіді на питання, як учитель повинен поводитися з учнями іншої національності. На рівні теоретичних порад частина інтелігенції, яка ніколи не стикалася з реальною педагогічною практикою, просто не бачила цієї проблеми, абсолютизуючи роль власних педагогічних ідей про національне виховання. На практиці вчителю у класі, який здебільшого складався як з польських, так і з українських дітей, набагато складніше було розмежувати “своє” і “чуже”. Учителі, щоб кваліфіковано виконувати професійні обов’язки, змушені були постійно шукати компроміс між українськістю й польськістю. У такому випадку вчитель втрачав зв’язок із національним вихованням, а якщо і зберігав його, то переставав бути педагогом й спускався до національної дискримінації дітей, що суперечило громадській моралі.

Національний компроміс не завжди суперечив переконанням і життєвому досвіду учителів, оскільки міжнаціональні конфлікти та протистояння в середовищі міських інтелектуалів у багатьох випадках були чужими й незрозумілими простому народу, для якого цілком органічним було співіснування з сусідами, які ходили до іншої церкви і розмовляли дещо відмінною мовою. Згадуючи про мирне співжиття українців і поляків, Мечислав Опалек зауважував: “На зображення з польською тематикою натрапив також в помешканні мого вчителя з народної школи Міхала Яноша, теж русина”⁴⁴. Завдяки йому М. Опалек відчував “симпатію до братнього народу і потребу товариського співжиття з русинами-ровесниками з дитячих років”⁴⁵.

⁴² Обух К. Які то руські діячі в Снятинщині / К. Обух // Народ. – 1890. – Ч. 12. 15 червня.

⁴³ Михайлишин О. Дещо про перешкоди, спиняючі діяльність учителів народних в просвіті простонародя / О. Михайлишин // Народ. – 1890. – Ч. 15. 1 серпня.

⁴⁴ Opalek M. O Lwowie i mojej młodości: kartki z pamiętnika 1881–1901 / M. Opalek. – Wrocław: Wydawnictwo Ossolińskich, 1987. – S. 21

⁴⁵ Ibid. – S. 23.

Проте вчителі не завжди були такими толерантними до учнів іншої національності. Відзначено випадки, коли вчитель-поляк міг дискримінувати й ображати учня-русина, і навпаки. Про такі факти свідчать матеріали дисциплінарних розслідувань. Так, наприклад, у 1900 р. вчителя початкової школи в Ярославі Марцелія Козака було звинувачено в шовінізмі та поширенні національної ворожнечі між учнями. Вчитель-поляк публічно висміював українську культуру як нижчу й сільську, наголошував на вищості поляків, а українських дітей називав “темними селяками”. За рішенням окружного шкільного інспектора, цього вчителя було переведено до школи в іншому місті⁴⁶. Подібна справа мала місце в 1903 р. у Жовкві, коли вчитель початкової школи Анатолій Яворський ображав національні почуття українських дітей⁴⁷. А в 1906 р. було розглянуто справу про дисциплінарне правопорушення вчителя початкової школи в містечку Цешанів Михайла Чабака, який публічно зневажав польський національний герб і ображав учнів-поляків, обзиваючи їх “ляхами” та змушуючи вчити напам’ять уривок із “Гайдамаків” Т. Шевченка, де йшлося про вбивство Гонтою своїх дітей-католиків. Його справа також закінчилася переведенням⁴⁸.

Учителю, який опинявся у змішаному за етнічним складом класі, було складно відповідати всім критеріям інтелігенції. Він змушений був розв’язувати дилему: бути, в першу чергу, патріотом чи добрим педагогом? Відповідь на це питання кожен шукав сам, проте, яким би не було рішення, його можна було звинуватити чи-то в нелояльності до політичного режиму, чи у відсутності національної свідомості або навіть зраді свого народу. Перше загрожувало його професійній діяльності та втраті джерела матеріального забезпечення, друге – осудом громадської думки.

Третім важливим критерієм зарахування народних учителів до інтелігенції був матеріальний стан чи, інакше кажучи, їхня здатність вести “інтелігентський” спосіб життя. Народні вчителі як остання ланка у структурі педагогічних кадрів мали найменші прибутки від професійної діяльності. Так, наприклад, на початку ХХ ст. середня місячна заробітна плата народного вчителя у Львові становила 150–200 крон, тоді як викладач середньої школи отримував 350–400 крон⁴⁹, а професор університету – 600–700 крон⁵⁰. Зарплата вчителя також поступалася оплаті праці інших представників інтелігенції. Відповідно, народний учитель не міг забезпечити собі такого рівня життя.

Сільські вчителі за організацією повсякдення майже не відрізнялися від селянства, а часом йому навіть поступалися. Їхній побут був далеким до умов міської інтелігенції чи навіть сільських священиків. Останнім, зокрема, частіше допомагали самі селяни, а в стосунку до вчителів громада такого обов’язку за собою не відчувала. Наприклад, один сільський учитель у газеті “Шкільництво” писав так: “Я зі свого боку мушу

⁴⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 178. – Оп. 1. – Спр. 2330. – Арк. 1–24. (Справа про звинувачення вчителя народної школи в Ярославі в поширенні національної ворожнечі між учнями)

⁴⁷ Там само. – Спр. 3110. – Арк. 1–6. (Справа про звинувачення вчителя народної школи в Жовкві в образі національних почуттів учнів-українців).

⁴⁸ Там само. – Спр. 3948. – Арк. 1–45. (Справа про звинувачення вчителя народної школи в Цешанові в поширенні національної ворожнечі між учнями).

⁴⁹ Sprawozdanie s. k. Rady szkolnej krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w roku szkolnym 1906/1907. – Lwów, 1907. – S. 58, 70–71.

⁵⁰ Мисак Н. Ф. Українська інтелігенція Галичини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: соціально-професійний аспект... С. 15.

сказати, що протягом кількालітньої праці отримав у дар чотири яйця, мішок картоплі і кварту молока. Пожертвували мені їх з метою, щоб я звільнив учнів з науки. Оскільки я прохання не виконав, то й дарів більше не отримував”⁵¹. Становище міських учителів було ще критичнішим, адже їм, на відміну від сільських колег, не надавали житла, тому вони часто були змушені орендувати кімнати чи квартири, на оплату яких витрачали значну частину заробітної плати. Говорити про домашню прислугу у випадку народних вчителів взагалі немає підстав, адже для них це становило надмірні видатки.

Народні вчителі справді виглядали як інтелігенти. Головними вимогами до їхнього гардеробу були охайність, строгість і стриманість. Зовнішній вигляд свого вчителя з львівської народної школи М. Опалек описував так: “Старший елегантний чоловік, завжди акуратно одягнений, на симпатичному обличчі виблискує золота оправа цвікеру на такому ж ланцюжку”⁵². Хоча в селах траплялися й учителі, які не надавали ваги своєму гардеробу. М. Ломацький одного зі своїх улюблених вчителів Дмитра Ботюка описував так: “Часто ходив босо, бо мав лише одну пару взуття і дуже її шанував. Босо навчав і своїх гуцулят. Ні комірця, ні краватки не носив”⁵³.

Важливішим за матеріальний стан було позиціонування себе та інтелігентська поведінка в повсякденному житті, що передбачала високий рівень культури та постійне інтелектуальне зростання. Саморозвитку інтелігенти зазвичай приділяли дуже багато часу, адже це було частиною їхньої професійної діяльності, що вимагала йти в ногу з наукою. Перед учителем потреба інтелектуального поступу не стояла настільки гостро, адже він навчав базовій грамоті, що фактично не зазнавала змін. Запас знань, винесений з учительської семінарії, був достатнім для повноцінної роботи в народній школі, але його не вистачало для того, щоб вважатися частиною інтелектуальної еліти суспільства. Оскільки прямої необхідності розвиватися та самовдосконалюватися в учителя не було, це залежало тільки від його інтересів. Часу на самоосвіту вчителі мали обмаль, адже крім роботи у школі займалися побутовими справами, які представники інтелігенції часто перекладали на слуг. Але вільний час багато вчителів таки присвячували власному навчанню. Юлія Шнайдер, наприклад, згадувала, що вивчала природознавчі науки⁵⁴, Віктор Баліцький читав класиків літератури⁵⁵, Ян Кубіш заглиблювався у філософію⁵⁶, якою також захоплювалася Ольга Дучимінська⁵⁷.

Загалом у проблемі причетності народного вчителя до інтелігенції Галичини другої половини XIX – початку XX ст. простежується певна двоякість. Його освіта була нижчою, ніж в інших інтелігентів, але достатньою для виконання суспільно значущих завдань, передусім виконання просвітницької місії. Проте вчитель міг не

⁵¹ Na ławie szkolnej a w życiu // Szkolnictwo (Nowy Sącz). – 1900. – Nr. 1. 5 stycznia.

⁵² Opalek M. O Lwowie i mojej młodości: kartki z pamiętnika 1881–1901... S. 100.

⁵³ Ломацький М. Українське учительство на Гуцульщині... С. 35.

⁵⁴ Уляна Кравченко. Записки учительки... С. 30.

⁵⁵ Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, Dział Rękopisów. – Rkp I. 13254. – S 276. (Baliński W. Wspomnienia nauczyciela z lat 1861–1921).

⁵⁶ Kubisz J. Pamiętnik starego nauczyciela / J. Kubisz – Cieszyn: Wydaw. Towarzystwa Ewangelickiego, 1928. – S. 188.

⁵⁷ Дучимінська О. Весняні дні / О. Дучимінська // Сумний Христос. – Львів, 1992. – С. 172–173, 178.

трактувати свою роботу як місію, а отже не позиціонував себе з месіанської сторони й не сприймав як інтелігента. З іншого боку, якщо він і підходив до професійних обов'язків як до служіння загальному благу, все ж залишався державним службовцем, що мусив дотримуватися встановлених правил, а отже, був обмежений змістом навчальних програм. Визначальними щодо сприйняття вчителя як інтелігента з точки зору самих представників інтелігенції було виконання ним завдань національного руху. Ці завдання були не стільки творчими, скільки полягали в ретрансляції, адже від вчителя вимагалася передача в широкі верстви вже сформованих ідей. У процесі реалізації вимог національного руху вчитель зустрічався з проблемами, які ставили його перед вибором просвітницьких чи національних пріоритетів, і знову ж таки з обмеженнями, які накладало на нього становище державного службовця. Матеріальний стан учителя був скрутнішим, ніж у середовищі інтелігенції, проте його повсякдення також відрізнялося й від життя нижчих суспільних верств. Можна зробити висновок, що народні вчителі становили проміжну і водночас сполучну ланку в соціальній стратифікації суспільства, перебуваючи на межі між інтелігенцією та простолюдом, хоча й, як освічена верства, тяжіючи до перших. Цим специфічним становищем зумовлена особлива увага інтелігентів до вчителів, адже без них ідеї інтелігенції обмежувалися б дискусійним простором інтелектуалів. Натомість учитель міг нести їх у народ, даючи імпульси їхньому практичному втіленню.

Анна Вараньця. Учителя народных школ в структуре интеллигенции Галичины второй половины XIX – начала XX в.

В статье сделана попытка определить место народных учителей в структуре социального сословия интеллигенции после ее стремительного количественного увеличения вследствие модернизационных преобразований. Проанализированы современные подходы к определению интеллигенции и возможность их применения к учителям начальных школ. В основе исследования – сопоставление критериев интеллигентности того времени с практической профессиональной деятельностью учителя и его положением в обществе. Требования к учителю как к интеллигенту касались исполнения им общественно значимых просветительских функций и реализации задач национальных движений, заключавшихся в распространении среди широких общественных слоев национального сознания. Однако в ходе ежедневной работы в школе учитель сталкивался с рядом препятствий, осложнявших выполнение этих требований и в то же время ставивших под сомнение его причастность к интеллигенции. Важным вопросом было материальное обеспечение учителей, определявшее их возможности организации повседневной жизни на принятом для интеллигенции уровне. Утверждается, что народные учителя составляли промежуточное и одновременно соединяющее звено в социальной стратификации общества, находясь между интеллигенцией и простонародьем.

Ключевые слова: украинская интеллигенция, Галичина XIX – начала XX в., народные учителя, начальная школа.

Anna Varanytsya. Elementary school teachers within the structure of the Galician creative community of the late nineteenth - early twentieth century

The article highlights the place of elementary school teachers within the structure of the Galician creative community following its rapid increase as a result of modernization reforms. The current approaches to the creative community definition as well as the possibility

of their application with regard to elementary school teachers were analyzed. The study was based on the comparison the creative community criteria of that time with practical professional work of teachers and their status in society. The requirements for teachers as creative personalities depended on the performance of socially significant educational functions and the fulfilment of the national movement objectives aimed at spreading national consciousness among broad public. However, during the daily routine in the school the teacher met with a number of circumstances that made it difficult to meet these requirements and at the same time questioned their belonging to creative community. An important issue was the material security of teachers, which determined their ability to organize daily life within a reasonable for creative community level. It has been argued that elementary school teachers were intermediate while at the same time the main link in the social stratification of society, being on the border between the creative community and the common people.

Keywords: Ukrainian creative community, Galician lands in the 19th - early 20th century, elementary school teachers, elementary school.

Юлія ПАВЛІВ

ОБРАЗИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СПОГАДІВ ЖІНОК, ДЕПОРТОВАНИХ ІЗ ХОЛМЩИНИ)

На підставі матеріалів опублікованих спогадів та записаних авторкою інтерв'ю реконструйовано образ «малої батьківщини», який зберігся у пам'яті українок, депортованих з Холмщини внаслідок подій Другої світової війни. Стверджується, що цей образ сформувався під значним впливом пережитих травматичних подій та їх емоційного забарвлення. Ключовими сюжетами у спогадах є мирне співжиття поляків і українців на Холмщині в міжвоєнний період, загострення відносин внаслідок втручання «третіх сторін», страхи й очікування, драматичні зіткнення, обставини переселення та соціально-психологічна адаптація в нових умовах. На базі анкетування нащадків переселенців простежується збереження історичної пам'яті про Холмщину в їх родинях. Здійснено контент-аналіз інтерв'ю, який дозволив показати установки, що відображають ставлення переселенок до «малої вітчизни».

Ключові слова: Холмщина, депортації, історична пам'ять, українсько-польське пограниччя, жінки у Другій світовій війні.

Холмщина належить до регіонів українсько-польського етнічного пограниччя, в яких за наслідками Другої світової війни багатомісячне проживання поряд українців і поляків було припинене методом силового розв'язання конфлікту – примусовим переселенням українського населення на територію Радянської України. Пам'ять депортованих про «малу батьківщину», картини життя з мирного часу та зміни внаслідок війни, їх спроби зрозуміти та пояснити причини всього, що з ними ставалося, є унікальним людським досвідом, який потребує вивчення та осмислення. Формування образу «малої батьківщини» відбувалося протягом усього життя, адже емоційна прив'язаність поступово переходила у відчуття та розуміння Холмщини як «малої батьківщини». Водночас помітним є те, що переселені жінки – через вплив актуальних життєвих пріоритетів (навчання, робота, сім'я) та зайнятість – особливо активно розмірковують про свою «малу батьківщину» вже в похилому віці.

Події на українсько-польському пограниччі під час Другої світової війни мали свою специфіку. Тут не відбувалися масштабні військові операції, найбільші втрати серед мирного населення були пов'язані саме з міжнаціональним польсько-українським конфліктом і примусовими депортаціями. Довоєнний досвід Холмщини також відрізнявся від інших українських регіонів через приналежність її території до Російської імперії, а згодом – через входження до складу міжвоєнної Польщі. Якщо ж події, які відбувалися в Холмщині під час Другої світової війни були дещо іншими, то їх дестабілізуюче емоційне тло – таке ж, як і в інших регіонах. Сукупність переважно негативних, травматичних спогадів, які тісно переплетені з особистісними харак-

теристиками пережитих подій, складають основу жіночого досвіду під час Другої світової війни на території Холмщини.

Психологічну травму в жінок під час Другої світової війни викликав міжнаціональний конфлікт і пов'язані з ним очікування, страх перед невідомим та смертю. Схожі фактори негативно впливали на населення і під час депортації, окрім цього, суттєвий дискомфорт створювали незадовільні умови переїзду, без дотримання будь-яких санітарно-гігієнічних та етичних норм. З одного боку втрата зв'язку із місцем свого народження, відчуття дезорієнтації у незвичних природно-кліматичних, господарських та суспільних умовах негативно впливали на процес соціально-психологічної адаптації переселенців у новій реальності. Проте ці дестабілізуючі фактори у поєднанні з емоційною прив'язаністю допомогли створити і зберегти в пам'яті переселених жінок образ Холмщини.

Образ «малої батьківщини» у свідомості переселенців – це частина історичної пам'яті, що містить дещо ідеалізовані, або ж спрощені характеристики та оцінки стосовно міжнаціональних відносин, громадського життя чи політики. На протигагу подіям Другої світової війни, які жінки подають фактологічно через їх травматичність, спогади, що пов'язані з «малою батьківщиною», переповнені емоціями. Образ «малої вітчизни» виступає не лише як частина історичної пам'яті, а й як колективний феномен подвійної ідентичності. Адже більшість переселених жінок, вважаючи себе повноцінними членами українського суспільства, ототожнюють себе також із територією Холмщини.

Мета цієї статті – на підставі опублікованих спогадів і матеріалів усної історії відтворити жіночий досвід життя під час військових дій, депортації та адаптації; реконструювати образ «малої вітчизни», який сформувався у свідомості переселених жінок; простежити процес збереження історичної пам'яті про Холмщину. Ідеологічні рамки, відсутність доступу до спеціалізованих архівів у СРСР перешкоджали дослідженню багатьох питань Другої світової війни. До сьогодні існує чимало проблем, які пов'язані з історичною пам'яттю, переоцінкою певних подій, образів. В історіографії досі переважають дослідження, в яких увагу зосереджено на перебігу військових дій, специфіці політичного устрою або ж чоловічій участі у війні, яка нерідко розглядається крізь призму її героїзації. Ролі жінок під час війни, якщо й вивчаються, то спрощено, за посередництвом образу колективної діяльності у військових формуваннях, або ж у медико-санітарній сфері. Недостатнє вивчення індивідуального досвіду жінок, особливо тих, які не брали безпосередньої участі у військових діях, призводить до фактологічного розуміння Другої світової війни, позбавленого людського чинника. Також проблема антропологізації історії виникає під час дослідження депортаційних процесів, адже в більшості робіт на цю тему висвітлено процес підготовки, перебіг депортації, проблеми із матеріальним облаштуванням, однак мало вивченим залишається питання соціально-психологічної адаптації.

До 1991 р. дослідження Холмщини та депортації українського населення вели представники української еміграції в Західній Європі та США, зокрема у праці «Нарис історії Холмщини й Підляшшя» Євген Пастернак відтворив історію цих територій у першій половині XIX–XX ст.¹ Сьогодні існує чимало публікацій, які висвітлюють

¹ Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя / Є. Пастернак. – Вінніпег, Торонто, 1989. – 465 с.

питання українсько-польського протистояння, перебігу депортаційних акцій під час Другої світової війни. Серед них можна виділити праці І. Цепенди², І. Ілюшина³, О. Савчука⁴. З. Конечного⁵, а також збірник, який підготував Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича «Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість»⁶, присвячений депортаціям 1944–1951 рр., та спільну роботу українських і польських науковців – матеріали конференції «Україна-Польща: важкі питання»⁷.

Основу джерельної бази дослідження становлять опубліковані спогади переселенців із Холмщини. Вони містять інформацію, яка відтворює умови проживання на українсько-польському пограниччі, специфіку життя поряд з поляками до протистояння, перебіг міжнаціонального конфлікту та переселенських акцій. Зокрема це збірники «Депортації. Західні землі України кінця 30-х початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади»⁸, «Книга пам'яті», вихід якої приурочений до 60-річчя польсько-українського конфлікту⁹; «Холмщина і Підляшшя: Обереги пам'яті: Історія, культура, спомини»¹⁰. Їх доповнюють, записані і проаналізовані автором з урахуванням сучасних методик усноісторичного дослідження спогади жінок, депортованих із території Холмщини. Матеріали записано протягом березня-грудня 2012 р. та в березні-серпні 2013 р. в товаристві «Холмщина» та поза ним. Усього було проведено інтерв'ювання 16 осіб, з яких 11 респонденток були жінками. Більшість осіб народилися в 1930–40-х роках, були переселені спочатку на південь України, згодом переїхали у Львів

² Цепенда І. Українсько-польські відносини у 40–50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз / І. Цепенда. – Київ, 2009. – 387 с.

³ Ілюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.) / І. Ілюшин. – Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 399 с.

⁴ Савчук О. Свої серед своїх. Депортація українців з Холмщини й Підляшшя у 1944–1947 рр. / О. Савчук. – Луцьк, 2012. – 240 с.

⁵ Konieczny Z. Stosunki polsko-ukraińskie na ziemiach obecnej Polski w latach 1918–1947 / Z. Konieczny. – Wrocław: Stowarzyszenie Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów, 2006. – 536 s.

⁶ Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Вип.2: Депортації 1944–1951. – Львів, 2007. – 294 с.

⁷ Україна-Польща: важкі питання. Матеріали IV міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава 8–10 жовтня 1998 року. – Варшава: Тирса, 1999. – Т. 4. – 348 с.; Україна-Польща: важкі питання. Матеріали IX–X міжнародних наукових семінарів істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 6–10 листопада 2001 року / Відп. ред. М. Кучерепа. – Луцьк: ВМА «Тере», 2004. – Т. 9. – 496 с.; Україна-Польща: важкі питання. Матеріали XI міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Варшава, 26–28 квітня 2005 року. – Варшава: Тирса, 2006. – Т. 10. – 370 с.

⁸ Депортації. Західні землі України кінця 30-х початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У 3 т. / Упоряд. Ю. Сливка, М. Литвин, О. Луцький та ін. / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2002. – Т. 3. – 391 с.

⁹ Процюк В. Книга пам'яті. До 60-річчя польсько-українських кривавих подій на Закерзонні / В. Процюк. – Львів: Сполом, 2004. – 739 с.

¹⁰ Холмщина і Підляшшя: Обереги пам'яті: Історія, культура, спомини / Упоряд. Г. П. Вишневецька. – Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2010. – 336 с.

або Львівську область. Завдяки спогадам вдалося реконструювати образ суспільно-громадського життя, міжнаціональних відносин напередодні Другої світової війни на локальному рівні. Також отримані матеріали дозволили частково відтворити жіночий досвід, проаналізувати специфічні умови депортації та адаптації, зокрема суспільно-психологічної, про яку в історіографії згадується лише фрагментарно. Матеріали інтерв'ю було проаналізовано з застосуванням феміністичних підходів, зокрема особлива увага приділялася жестам, міміці, артикуляції та темпу й особливостям мовлення респонденток, які сигналізують про їх емоційний стан¹¹.

Перше питання, яке постало в дослідженні, – це загальна ситуація і досвід, зокрема емансипаційних процесів, з яким жінки Холмщини увійшли у Другу світову війну. На підставі урядових переписів 1921 і 1931 рр. можна відтворити чисельність та структуру населення Холмщини напередодні Другої світової війни. Незважаючи на критерії, що були закладені в цих переписах¹², поділ на чоловіків і жінок у більшості статистичних таблиць дозволяє провести соціально-демографічний аналіз жіночого населення. Згідно з реєстром 1931 р., на території Холмщини проживало 1 043 911 чол., з яких 203 835 чол. (19,6 %) були православними. Чисельно вони переважали у Грубешівському, Холмському, Володавському, Томашівському повітах – 153 099 чоловік¹³.

Станом на 1931 р. у Люблінському воєводстві проживало 831 078 жінок¹⁴. Із них найбільше було віком 20–24 роки (1907–1911 р. н.) – 124 131 особа; віком 15–19 років (1912–1916 р. н.) – 120 011 осіб та 108 408 осіб віком 25–29 років (1902–1906 р. н.)¹⁵. Найменше було жінок похилого віку від 80 років і старше – 6 482 особи¹⁶. Така кількість молоді свідчить про позитивний природний приріст. Високий показник одружених жінок – 56 % (466 342 особи) та низький показник розлучених – лише 0,21 % (1 765 осіб)¹⁷ вказує на провідну роль інституту шлюбу та сім'ї.

¹¹ Клименкова Т. Феминистские стратегии интервьюирования и анализа данных. По страницам статьи М. Девулт / Т. Клименкова // Возможности использования качественной методологии в гендерных исследованиях. Материалы семинаров / Под ред. к.ф.н. М.Мальшевой. – Москва: МЦГИ, 1997. – С. 130–131.

¹² Макачук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма / С. Макачук. – Львов: Вища школа, 1983. – С. 144.

¹³ Tablica XI. Ludność według wyznania religijnego i narodowości // Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r. – Cz. 4. – Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Lubelskie. – Tom XVIII. – Warszawa: Główny Urząd Statystyczny Rzeczy Pospolitej Polskiej, 1927. – S. 86; Tablica XI. Ludność według płci i wyznania // Drugi powszechny spis Ludności z dnia 9. 12. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Lubelskie. – Tom XXVIII. – Warszawa: Główny Urząd Statystyczny Rzeczy Pospolitej Polskiej. – Seria C. – Zesz. 85, 1938. – S. 30–32.

¹⁴ Tablica XV. Ludność w wieku 15 lat i więcej oraz w wieku niewiadomym według płci i roku urodzenia (wieku) oraz wyznania i stanu cywilnego // Drugi powszechny spis Ludności z dnia 9. 12. 1931 r... Województwo Lubelskie... S. 50.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Tablica XV. Ludność w wieku 15 lat i więcej oraz w wieku niewiadomym według płci i roku urodzenia (wieku) oraz wyznania i stanu cywilnego // Drugi powszechny spis Ludności z dnia 9. 12. 1931 r... S. 50.

Українки у міжвоєнній Польщі відрізнялися від попереднього покоління більшою незалежністю та організованістю. Однією із найвпливовіших жіночих організацій був Союз українок, організаційно оформлений на з'їзді українських жінок у Львові 22–23 грудня 1921 р. На з'їзді були присутніми 312 делегаток від різних організацій Галичини, Волині, Буковини, Варшави, Відня, Праги, Берліна, які одностайно проголосували за єдність усіх жіночих організацій, а також було зазначено, що український жіночий рух має носити соборний характер. Однак польська адміністрація дозволила діяльність Союзу українок лише в Галичині. Основні напрями діяльності СУ свідчать про ті проблеми, які стояли перед жінками в міжвоєнній Польщі. В умовах міжнародної економічної кризи Союз українок займався вирішенням прагматичних господарських завдань. Його успішність була зумовлена громадською роботою серед сільського населення. Так, наприклад, дружини священників за сприяння чоловіків створювали в селах жіночі організації, які допомагали постраждалим у війні. Союз українок співпрацював із кооперативним рухом, який був зацікавлений, щоб українські селянки здавали продукцію в кооперативи, а не приватним особам. Важливим напрямом діяльності товариства було поширення української освіти та виховання, зокрема заснування дитсадків, організація спортивних змагань для дітей, театрів, сільських гуртків.¹⁸

Рівень громадської активності українок у Холмщині був нижчий, аніж у Галичині, де після завершення Першої світової війни, коли зменшилася чисельність чоловічого населення, і в подальші роки, коли став відчутним вплив міжнародної економічної кризи, українки зуміли утвердити статус жінки нового покоління, яка окрім материнства та домашньої праці активно діє у громадській сфері. Натомість на статус жінок у Холмщині суттєво вплинула евакуація під час Першої світової війни, а також відсутність політичного досвіду. Тому тут не існувало організацій схожих на Союз українок, а найбільш впливовою з-посеред існуючих була «Просвіта». В її межах відкривалися відділення, які мали зв'язок із Союзом українок у Львові¹⁹.

Від початку 1930-х років дедалі популярнішою ставала фахова освіта для жінок, здобуття якої було першим кроком до матеріальної незалежності жінки, її громадської емансипації та переосмислення гендерних ролей. Рівень освіченості серед жінок можна відтворити на підставі перепису 1931 р. Станом на 12 грудня 1931 р. в таких повітах, як Холмський, Томашівський, Грубешівський, Влодавський, Білограйський, Красноставський, Замостський, Більський 496 464 особи віком 10 років і старше вміли читати і писати. Із них жінок – 215 851 особа (43,4 %). Кількість неписьмених у цих повітах становила 218 822, 64, 6 % із них були жінками (141 506 осіб)²⁰.

Більшість населення Люблінського воєводства 1 509 994 осіб²¹ працювала в рільництві, з них у вищезазначених повітах – 673 009 осіб²², у тому числі 344 386 жі-

¹⁸ Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України 1884–1939 / М. Богачевська-Хом'як. – Київ: Либідь, 1995. С. 197–219.

¹⁹ Там само. С. 282.

²⁰ Tablica XVII. Ludność w wieku 15 lat i więcej oraz w wieku niewiadomym według umiejętności czytania i pisanja i według płci // Drugi powszechny spis Ludności z dnia 9. 12. 1931 r... S. 68.

²¹ Tablica XIX. Ludność samodzielna w rolnictwie // Drugi powszechny spis Ludności z dnia 9. 12. 1931 r... S. 72.

²² Ibid. S. 73.

нок²³ – 51,17 %. Поза рільництвом у Люблінському воєводстві в усіх інших сферах зайнятості працювали 715 852 особи²⁴. Частка жіночого населення складала тут 368 036 осіб²⁵ – 51,4 %. Найбільша кількість жінок була задіяна у виробничій сфері – 165 387 осіб, зокрема виготовляли одяг – 52 089 осіб, а у споживчій сфері працювало 27 231 особа²⁶. Зауважимо, що лише 17 944 жінки працювали в публічній сфері, суспільних організаціях та інституціях чи при церкві. У шкільництві, освіті та культурі жінок налічувалося 13 535 осіб, тоді як домогосподарками були 18 430 осіб²⁷.

Специфіка території Холмщини в період Другої світової війни полягала в тому, що місцеве населення постраждало насамперед внаслідок міжнаціонального конфлікту, адже військових дій тут практично не вели. Тому спогади жінок про Другу світову війну не вписуються в рамки так званої офіційної пам'яті про ці події, складовим частинами якої є одновимірна героїзація дій військових та цивільного населення.

Очікування та страх перед війною жінки Холмщини почали відчувати лише приблизно з 1942–1943 рр. Умовним орієнтиром із попереднього періоду, на який звертають увагу жінки, згадуючи про початок війни, є хіба що події 1938 р., коли відбулося руйнування православних храмів на території Холмщини:

Організували так званих «кракусів», котрі ночами нападали на українські села, били вікна, лили в муку гас. З перин і подушок випускали пір'я на вітер. Нарешті у 1938 році приїхали дві вантажні машини з людьми, озброєними бензопилами, босахами і сокирами. Розривавши стіни нашої церкви, розвалили її²⁸.

Більшість спогадів розпочинаються із загострення польсько-українського конфлікту. Адже особи, які залишили спогади, на той момент були ще дітьми, тому не запам'ятали дня 1 вересня 1939 року, або ж цей день не приніс серйозних і травматичних змін у їх життя, тоді як критичні моменти міжнаціонального конфлікту закарбувались у пам'яті:

В роки війни я була ще дошкільного віку і про цей час мало пам'ятаю, але деякі події цих років закарбувались в моїй пам'яті на все життя... Взимку тривожні події почастішали. Пам'ятаю, як в кінці зими 1944 року (на полях ще лежав сніг) поляки палили село Турковичі – це перше сусіднє село²⁹.

Одна із респонденток пригадувала, що не пам'ятає як розпочалась війна, а лише з 1942–1943 року люди почали відчувати страх:

Коли був початок війни, то люди, наскільки я пам'ятаю, не відчували того ще. Бо якось через наш населений пункт воно не пройшло. Ну коли ото вже був... розпал

²³ Tablica XIX. Ludność samodzielna... S. 73.

²⁴ Tablica XXVIII. Ludność poza rolnictwem według zawodu i płci oraz stanowiska społecznego // Drugi powszechny spis Ludności z dnia 9. 12. 1931 r... S.128.

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid. S. 128, 144, 146.

²⁷ Ibid. S. 158, 162, 166.

²⁸ Спогад Новосад (Мельник) Н. // Депортації. Західні землі України кінця 30-х початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади... Т. 3. – С. 206.

²⁹ Спогад Коцар (Гись) Л. І. // Депортації. Західні землі України кінця 30-х початку 50-х рр... Т. 3. – С. 194–195.

війни приїжджали німці в село приїжджали. Але солтис попереджав людей, що ще буде. З літаків скидали бомби, але то не той перший, коли німці прийшли... То ми того не відчули, а от вже десь сорок другий сорок третій рік ми то відчули добре. Що було: страх!³⁰

Адже тоді люди почали отримувати чутки про неминуче загострення польсько-українського конфлікту :

І от з сорок третього року починаючи тривога знову зародилась в селах: тому що політичні сили між собою посварились, а люди жили мирно, працювали, господарювали і поляки, і українці по селах рядом проживали³¹.

Окрім страху та тривоги деякі респондентки згадали про сподівання у своїх родинах на допомогу від УПА у врегулюванні конфлікту:

Польські банди часто відвідували нас ночами, забирали все, що тільки їм впадало в око. Поки було літо ми ночували у житах, жили в постійному страху. Пам'ятаю, як старші говорили говорили про УПА надіялись, що вона прийде до нас з допомогою. Та так і не дочекались...³²

Перебуваючи в постійному очікуванні небезпеки, люди намагались захистити насамперед свою сім'ю, тому в населених пунктах, де переважали українці або ж громада була добре зорганізованою чи мала зв'язки з УПА, чоловіча частина населення організовувала самооборону, яка патрулювала вночі населений пункт:

Українські мужчини пильнували свої села, ночами стояла варта при вході і виході з села, при вході ставили борони зубами доверху, щоб не можна було в'їхати в село³³.

У випадках небезпеки більшість людей переховувалась у так званих «схронах», тобто схованках, викопаних під землею на городі, у полі або ж у лісах чи полях:

Люди мусіли прятатись по лісах, то слава Богу, що коло нас ліси були. Будували собі схрони чи в садку, чи десь на городі, чи в полі, де хто схрони. І втікали в ті схрони... але то вже в сорок другий в сорок третій рік. Ну й страх був. Люди боялись, що буде завтра, бо ніхто не знав. В наше село приїхали, но солтис повідомив, він мав мотоцикл, от так їхав по селі, і попереджав, в ту хату, в ту, ту. Завжди хтось був, бо то ж роботу люди мають біля хати. І кричав: «Утікайте, утікайте». І люди втікали де, хто міг: хто до лісу, хто десь в поле в збіжжя, то по-різному було. Але страх панував, над людьми панував страх... І так втікло кілька сімей в ліс, і так поклали нас дітей одне біля другого, хто які там мав перини, коци, чи там що постелили вниз, на то

³⁰ Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною, 1936 р. н., записане у м. Львові 17 липня 2013 р. – Зберігається в архіві автора. (Прізвище за побажанням респондентки не вказується)

³¹ Інтерв'ю з Романюк Ніною Герасимівною, 1932 р. н., записане у м. Львові 15 березня 2012 р. – Зберігається в архіві автора.

³² Спогад Саєнчук Л. // Депортації. Західні землі України кінця 30-х початку 50-х рр... Т. 3. – С. 210.

³³ Спогад Барчук М. // Депортації. Західні землі України кінця 30-х початку 50-х рр... Т. 3. – С. 251.

дітей покляли, пам'ятаю то як нині, і зверху знову ті перини. І нас так докупи понакривали, а то вже був вечір – пізно, і цілу ніч так в тому лісі просиділи³⁴.

Центральне місце у спогадах переселенок займають травматичні сюжети, які пов'язані з нападами «польських бандитів», грабежем, вбивством односельців або членів родини. Під час інтерв'ю респондентки виявляли емоції через міміку (опускали погляд або ж звертали його в одну віддалену точку, злегка морщили чоло, на обличчі проступали судини, або ж губи були дещо стиснуті, з опущеними куточками) та жести (потирали руки, оточуючі предмети або намагалися заховати руки). Це свідчило про те, що їм не комфортно розповідати про пережите, траплялися також випадки, коли на очах з'являлися сльози. Натомість в опублікованих спогадах болісні й трагічні моменти жінки передали фактологічно, тобто описали пережиті події, не акцентуючи на своїх відчуттях.

Сукупність тогочасних почуттів жінки окреслили словом «страх». У цій емоції можна виділити декілька категорій, наприклад, страх, який виник під час психологічного напруження в очікуванні небезпеки, невідомого:

Ми у своїй хаті боялись жити, господарювали крадькома і лише вдень, бо напади не припинялись³⁵.

Дещо інше звучання має страх у поєднанні із жахом, коли людина перебуває на межі життя і смерті або стає свідком вбивства:

Вдерлися катюги. Я, мала дитина, знаючи навколишніх поляків, пізнала їх, знаю прізвища... Один з єзуїтів, син моєї по хресної матері, вбив мого батька. Як тільки батько відкрив, його почали відразу бити прикладами, кров залила обличчя³⁶.

Спосіб, у який жінки описали події, уникаючи розлогих характеристик власного стану, емоцій, зумовлений, насамперед, травматичністю пережитого. Однак певну роль відіграло також і те, що тема переселення мала негласне табу в радянському суспільстві, через що жінки намагалися не афішувати пережиті події, адже їх досвід відрізнявся від того уявлення про війну, який пропагували в суспільстві. У типовому образі радянської жінки не залишалося місця вияву жіночності чи власних емоцій. Радянська жінка передусім мала бути відданою своїй сім'ї, де виховувалися люди нового радянського типу, кваліфікованою та сумлінною працівницею, яка готова відмовитись від індивідуальних потреб, йти на самопожертву заради процвітання держави³⁷. У радянському суспільстві не залишалося місця для вияву індивідуальності, адже кожен громадянин став частиною масштабного механізму, тому будь-яка репрезентація жіночого досвіду була «антидержавною»³⁸.

³⁴ Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною.

³⁵ Спогад Гаврилюк Н. // Депортації. Західні землі України кінця 30-х початку 50-х рр... Т. 3. – С. 228.

³⁶ Спогад Гвоздяк В. // Депортації. Західні землі України кінця 30-х початку 50-х рр... Т. 3. – С. 294.

³⁷ Суковатая В. Гендерная идентичность и конструирование памяти кризисных моментов женской истории: женские стратегии выживания / В. Суковатая // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2009. – № 2. – С. 68.

³⁸ Там же. С. 70.

Травматичні спогади переселених жінок, пов'язані з описами або ж характеристиками сторін військового конфлікту, доволі суперечливі. Наприклад німецьких військових дві переселені жінки описали цілком по-різному, одна з них пригадала, що через невиконання сільськогосподарського контингенту населення села мали розстріляти:

Вже як німці прийшли людей мали спалити край села в stodолі: жінок і дітей, старих відокремили від чоловіків і синів старших, і закрили. Точно не відомо, але ходили згодом чутки по селі, що через те, що один господар мав корову, яка народила теля і не здав його. Але солтис зумів якось заладнати то питання і людей випустили. Найгірший спогад, то той плач, як жінки моляться, або плачуть. Коли людей випустили, окремо стояли чоловіки, окремо жінки і діти та старші люди, то умова така була, що сплять якщо ніхто не признається, і так як би той чоловік признався. І його вивели з ряду німецький військовий есесівець (високий і кремезний (люди впізнавали по чорній формі) застрелив того чоловіка у всіх на очах...³⁹

Натомість інша респондентка охарактеризувала німецьких військових, які були розквартировані в її селі, позитивно⁴⁰. Також переселені жінки неодноразово згадували, що з приходом німецької армії була знову відкрита українська школа або ж православний храм⁴¹.

Щодо образу польських військових, то прямі вказівки на те, що члени АК нападають на українців є поодинокими, у більшості випадків люди окреслюють своїх кривдників словосполученням «польські бандити», «польська банда»:

1942–43 роки. Діє сильна польська банда. Грабують, вбивають. Правда, наші поляки-односельці не йшли відкрито проти нас, а іноді навіть допомагали⁴².

Переселені жінки в умовах обмеженої інформації не знали, хто був причетний до спалення їх села або вбивства членів родини, однак запам'ятали, що це були поляки. В опублікованих спогадах відсутні елементи опису одягу «польських бандитів», які б однозначно вказували на вояків АК. Проте свідки цих подій, укладаючи спогади, могли не надати таким деталям значення, свідомо або не свідомо.

Щодо радянських військ, то 1939 р. вони асоціювалися спочатку з агітацією за виїзд у СРСР, а згодом, у 1940-х роках, із примусовим виселенням⁴³.

Згадуючи про польсько-українські відносини, переселенки звертають увагу на те, що до 1942–1943 рр. вони склалися добре, однак внаслідок зіткнення так званих «третьох сторін» погіршились. Такий дещо спрощений образ «третьох сторін» виникає через нерозуміння реальних чинників, які породжували ворожнечу, тому що

³⁹ Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною.

⁴⁰ Інтерв'ю з К. Лідією, 1934 р. н., записане у м. Львові 4 серпня 2013 р. – Зберігається в архіві автора. (Прізвище за побажанням респондентки не вказується)

⁴¹ Спогад Паньчук М. // Депортації. Західні землі України кінця 30-х початку 50-х рр... Т. 3. – С. 250.

⁴² Спогад Гриндьо Є. // Депортації. Західні землі України кінця 30-х початку 50-х рр... Т. 3. – С. 217.

⁴³ Інтерв'ю з Хільчук Стефанією Андріївною, 1930 р. н., записане у м. Львові 8 листопада 2012 р. – Зберігається в архіві автора.

пересічна людина не завжди обізнана в політиці або ж схильна перекидати вину за будь-які проблеми на владу:

В нас жили наполовину поляків, наполовину українців. До війни ми з поляками жили дружно завжди свята вони кликали нас на свята, ми кликали їх на свята. А потім під час війни, там зіткнулися треті сторони, яким певно було не вигідно, щоб поляки українці дружили, а потім почалися всякі бійки. Вони нас виганяли з наших земель, ми виїхали разом з радянською армією, коли вже радянська влада зайняла ту територію⁴⁴.

Навіть під час загострення міжнаціональних відносин були випадки, коли поляки рятували сусідів або ж односельців українців⁴⁵. Результати контент-аналізу інтерв'ю підтверджують тезу, що напередодні війни поляки та українці ладнали між собою:

Не було ніяких особливих незгод, чи щось. Можливо там десь в душі хтось... Але сваритися так во сусіди з сусідами, то ні⁴⁶.

Такий образ міг служити певною захисною реакцією, яка тісно переплетена із хоршими згадками про минуле життя на Холмщині і зміцнює в основному позитивні спогади про минуле до переселення. З іншого боку, ідеалізація польсько-українських відносин може бути проявом недостатнього осмислення, певної наївності у трактуванні подій.

На основі проведених інтерв'ю був здійснений контент-аналіз, який дав змогу виконати кількісний підрахунок текстових секвенцій, що відображали ставлення переселенців до «малої вітчизни». Для проведення контент-аналізу було виділено два типи установок у розповідях: когнітивні (нейтральні) та афективні (емоційні)⁴⁷. Загалом у свідомості переселених жінок образ Холмщини як «малої батьківщини» є сукупністю позитивних спогадів, які пов'язані з дитинством, юністю, емоціями, що тісно переплетені з географічними особливостями місцевості (ліс, річка тощо), виглядом житла, села / міста. Характеризуючи громадське життя, українсько-польські контакти до війни, переселенки зазвичай вживали словосполучення: «були прекрасні, мирні відносини, ніяких конфліктів не було». Схожі емоції (піднесені, радісні) супроводжують розповіді про громадське життя. Усвідомлене сприймання «малої батьківщини» відбувалося вже у зрілому віці, але не завжди переселені жінки однозначно і точно вказали, що Холмщина є їхньою «малою батьківщиною». Однак опосередковано на це вказує емоційне піднесення, ностальгія, позитивні образи з минулого життя.

Повсякденне життя населення Холмщини безпосередньо залежало від міжнаціонального конфлікту, який супроводжувався каральними акціями проти цивільного населення. Чоловіки були змушені або переховуватись, або захищати своє село в загонах самооборони, а жінки з дітьми залишалися вдома або ж ховались у заделегідь

⁴⁴ Інтерв'ю з Бештою Євгенією, 1932 р. н., записане у м. Львові 6 березня 2012 р. – Зберігається в архіві автора.

⁴⁵ Інтерв'ю з Лаврик Зіновією, 1938 р. н., записане у м. Львові 19 листопада 2012 р. – Зберігається в архіві автора.

⁴⁶ Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною.

⁴⁷ Боднар Г. «Там було добре і тут є непогано жити»: особливості історичної пам'яті українців переселених із Польщі / Г. Боднар // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Вип.2: Депортація 1944–1951. – Львів, 2007. – С. 26.

облаштованих схованках. Також мали місце бомбардування сіл чи розстріл мирного населення. У розповідях переселених жінок про повсякденне життя можна виділити кілька сюжетів: опис будинку, майна, праці батьків, участь переселенок у господарському житті сім'ї, громадське життя села / міста, дозвілля.

Повсякденне життя під час війни зазнало змін. Передусім вони стосувалися емоційно-психологічної складової життя жінки, а також побутово-матеріальних питань. Переселенки з Холмщини, згадуючи про повсякдення під час загострення міжнаціонального конфлікту, описують ті сюжети, які виходили за рамки звичного, попереднього життя, насамперед це травматичні події, які принесли найбільше втрат, наприклад, напад бандитів-мародерів:

У селі ночами господарювали бандити. Забирали все: коні, свині, муку, домашнє майно, одяг... Такі «відвідини» відбувалися майже кожної ночі. Мама нарахувала їх шістдесят. Потім перестала рахувати. Забрали все⁴⁸.

Такі пограбування завдавали психологічних травм. Після спалення села німецькими чи польськими військовими жінки залишалися без житла, тому змушені були жити в тимчасових укриттях, біля яких облаштовували «польові кухні» просто неба:

Мені сказали, щоб я зробила обід, буду вареники робити, сир є, звару вареників. А то як раз ми вже були погоріли, то не було вже хатів, то ми жили в буді, ще пока якусь таку временну посаду. Ну, а то всьо було на дворі, ми варили на дворі⁴⁹.

Деякі родини, втративши дім, проживали або в сусідів-поляків, або ж перехувалися в господарських приміщеннях тих українців, які не постраждали. Одна з жінок пригадувала, що після того, як їхня хата згоріла, сім'ю прийняли сусіди-поляки⁵⁰. Інша, яка разом із братом вижила під час розстрілу, організованого німецькими військовими, перехувалась у знайомих-українців у stodолі, поки її не забрали бабця зі стрийком, які жили в іншому селі⁵¹.

Деякі жінки пригадали, що попри важкий час, люди намагалися відсвяткувати релігійні свята, аби таким чином відчуті хоча б частково позитивні емоції:

Пригадую останні Великодні свята у рідному селі в 1945 році. Богу дякувати, стіл був не дуже бідний бо, самі знаєте, як наші люди намагаються спровадити свята, та радості, яку несе свято Воскресіння Господнє не було⁵².

Щодо налагодження побуту, то частина постраждалих сподівалася, що після спалення села або ж коли село залишили озброєні формування їм вдасться відновити господарство і продовжувати жити на цій території⁵³. Проте реалізація угод, підпи-

⁴⁸ Спогад Карпович (Дмитрук) Г. // Депортації. Західні землі України кінця 30-х початку 50-х рр... – С. 315.

⁴⁹ Інтерв'ю з К. Лідією.

⁵⁰ Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною.

⁵¹ Інтерв'ю з Коцірою Надією Олександрівною, 1934 р. н., записане у смт. Рудному 17 червня 2012 р. – Зберігається в архіві автора.

⁵² Спогад Винарчук О. // Депортації. Західні землі України кінця 30-х початку 50-х рр... С. 300.

⁵³ Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною.

саних 9 вересня 1944 р. РНК УРСР і ПКНВ⁵⁴ та 6 липня 1945 р. між Урядом СРСР і Тимчасовим Урядом Національної Польської Єдності⁵⁵, призвела до виселення українського населення з Холмщини.

Намагаючись пояснити причини депортаційних акцій, респондентки апелювали не лише до історичних фактів⁵⁶, а й намагалися знайти їх зв'язок із політикою СРСР, в якому після Другої світової війни, особливо в південно-східних областях, був брак населення, тому для швидшого відновлення економіки комплексу сюди були відправлені депортовані з Холмщини⁵⁷. Однак найчастіше переселені жінки пов'язували причини депортацій з міжнаціональними відносинами. Розповідаючи про погіршення українсько-польських стосунків напередодні війни і в 40-х роках, респондентки поклали вину на так звані «треті сторони», які виступали збірним образом політиків або керівників держав⁵⁸. Хоча й прямої вказівки на «причетність третіх сторін» до процесу переселення у спогадах немає, проте їх вплив на погіршення стосунків опосередковано вказує на це, адже після збройного протистояння розпочалася депортація:

Починаючи від 43-го тривога зародилася в селах, тому що політичні сили між собою посварились... людей натравили один на одного, і переросло то все це в збройне протистояння⁵⁹.

Більшість свідчень, які опубліковані в збірниках спогадів, а також респондентки в інтерв'ю акцентують увагу на польсько-українському протистоянні, процесі переселення, меншою мірою згадують про мирне життя до війни, процес матеріального облаштування і соціально-психологічної адаптації після переселення. Така специфіка зумовлена тим, що людина, яка перебуває у стресовій ситуації, відчуває страх і тривогу, найкраще запам'ятовує травматичні сюжети, особливо якщо свідками цих подій були діти. Під час розповіді, в процесі пригадування найшвидше виринає у пам'яті те, в яких умовах відбувалося переселення (вигляд вагону, його облаштування), як сім'ї їхали до залізничної станції, куди вперше потрапили, як виглядало це місце тощо. Інформативність спогадів також залежить від віку свідка та його психофізіологічних особливостей.

⁵⁴ Угода між Польським Комітетом Національного Визволення і Урядом Української Радянської Соціалістичної республіки у справі переселення українського населення з території Польщі до УРСР і польських громадян з території УРСР до Польщі. 9 вересня 1944, Люблін // Репатріація чи депортація Переселення українців з Польщі до УРСР. Збірник документів / За ред. Є. Місила. – Львів: Каменярь, 2007. – С. 39–43.

⁵⁵ Лист Л. Райхмана з доданим текстом Угоди між Урядом СРСР і Тимчасовим Урядом Національної Єдності РП від 6 липня 1945 р. УРСР. 21 липня 1945, Москва // Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття з архівів невідомих документів спецслужб. Переселення поляків та українців, 1944–1946 / Упоряд. З. Гайвончик; Державний архів служби безпеки України. Варшава – Київ, 2000. – С. 424, 432.

⁵⁶ Інтерв'ю з Ловченко (Врубель) Марією Петрівною, 1920 р. н., записане у м. Львові 27 листопада 2012 р. – Зберігається в архіві автора.

⁵⁷ Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною.

⁵⁸ Інтерв'ю з Бештою Є.

⁵⁹ Інтерв'ю з Романюк Ніною Герасимівною, 1932 р. н., записане у м. Львові 15 березня 2012 р. – Зберігається в архіві автора.

У розповідях про процес депортації можна виділити кілька ключових сюжетів. Виселенню передувала організаційна робота: укладання списків охочих переїхати, агітація радянськими уповноваженими. Переселенцям не завжди давали достатньо часу, щоб зібратись, а документи на майно та землю оформлювали поспіхом. Зокрема, за свідченнями Г. М. Короляк (Лєсюк) для збору речей дали всього одну ніч, а над ранок біля хат українців простягнулася валка возів. На залізничній станції уповноважений з переселення поспіхом готував документи на власність⁶⁰. В окремих випадках людям вдалося виїхати з майном, худобою чи сільськогосподарським реманентом:

Ми мали коня, і то що ми мали поклали на фіру і до того села. Ми приїхали, то ми мали ще всьо, так що ми біди не бачили. Бо другі люди, то вони страшно бідували, бо їм в сорок шостому році їм не дали нічого взяти зі собою⁶¹.

Дехто від'їжджав без будь-яких пожитків, насамперед постраждали внаслідок польсько-українського конфлікту. Сім'я С. Хільчук під час війни зробила у своїй хаті дві підземні схованки для речей і продуктів. Однак поляки їх виявили, спалили речі, а продукти засипали нафтою і піском⁶².

Переселенки згадують, що після приїзду на станцію їм доводилося довго очікувати на залізничні вагони (товарні) посеред поля без будь-якого укриття, часто в холодну пору року:

Сім тижнів ми сиділи, пока нас забрали вже, щоб нас завести, де мали вести. Але нас до того во не везли, але нас лишили в Сихові... Один вагон не критий, так як зараз вуглі возять. Так то на чотири сім'ї, то нас так вивозили. Там тільки дали ліжко, поставили, і ми во з братом сиділи. І на чотири сім'ї один вагон дали, то такий во квадратик був в одного вагона на одну сім'ю, бери що хочеш⁶³.

Пригадуючи переселення, респондентки відтворювали насамперед умови, в яких воно відбувалося, не лише тому, що це їх найбільше вразило. Захищаючись перед негативними емоціями, які вони переживали в той час, жінки обмежували розповідь «зовнішнім каркасом подій», адже все пережите ними було частиною глибшої психологічної травми, яка також була пов'язана з процесом адаптації. Також переселені жінки, які вижили під час загострення міжнаціонального конфлікту, залишивши назавжди місце свого народження, переживши всі труднощі депортації та подальшого облаштування, можливо, не бажають афішувати власні емоції, усвідомлюючи, що зі схожими проблемами стикалися й інші.

Опинившись у нових природно-кліматичних умовах, без належного матеріального і господарського забезпечення, а особливо після засушливих років та голоду 1946–1947 рр., переселенці почали залишати південно-східні області та переселятися в західний регіон України, адже частина з них усе ще сподівалася повернутись у Польщу. Однак тут вони зіштовхнулися зі схожими негараздами матеріально-побутового

⁶⁰ Спогад Короляк (Лєсюк) Г. М. // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: зб. наук. праць. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – Т. 2. – С. 412.

⁶¹ Інтерв'ю з Кр. Лідією.

⁶² Інтерв'ю з Хільчук С.

⁶³ Там само.

характеру, що й у південно-східних областях. Ці труднощі негативно впливали на адаптацію переселенців, на що вони неодноразово вказували у спогадах.

Першою проблемою ставали пошуки нового дому та його облаштування. Одна з респонденток пригадувала, що приїхавши до Миколаївської області, її сім'я до того часу, поки не знайшла дім, перебувала на станції у тимчасових власноруч зроблених укриттях із дошок. Згодом її мати знайшла житло (колишніх німецьких поселенців), але воно потребувало ремонту:

Ми їхали до Миколаївської області... І звичайно завезли нас на станцію, наша дорога радянська влада, почалися дощі шалені..., то був Василівський район, і станція була, така була залізнична... Ніяких дахів, нічого, ми під дощем, то що якісь двері зняли зі стайні, то ще якісь дошки, то звели, щоб на нас дощ не капав. Нікому ніякого діла не було до нас. Сказали: «Приїхали, ходіть по селах і шукайте, де можете поселитись». Ніяких пропозицій ніхто нам не давав. Мама сама, бо тата вже не було тоді... і мама із нами двома приїхала туди у Миколаївську область, і почала шукати, де би можна було б поселитись. Поселились ми в такому німецькому... німців вивезли на схід, а ті хати їхні лишились, але вони також були без вікон, без дверей, то також треба було те забивати, шукати, хто би то зробив такий дрібний ремонт⁶⁴.

У схожій ситуації опинилася й сім'я, переселена до Львова, якій довелось очікувати 7 тижнів на станції Сихів, поки батько знайшов хату в Кривчицях, де ще жили поряд поляки⁶⁵.

Соціально-психологічна адаптація жінок була тривалішою, ніж матеріально-побутова, хоча тісно пов'язана із нею, проте на її перебіг значною мірою впливала сукупність особистісних характеристик, вік, емоційний стан (напередодні і під час переїзду), віра в можливе повернення тощо. Загалом, більшість переселенців адаптувалася до нових умов. Однак на емоційному рівні зберігся зв'язок із місцем народження, який виступав як елемент історичної пам'яті – образ «малої батьківщини».

Свідки українсько-польського конфлікту зазначали, що неодноразово відчували страх за власне життя після пережитих подій. Тому, опинившись на новому місці, респонденти, які пережили всі жахи українсько-польського конфлікту, насамперед прагнули спокійного та мирного життя:

Спокою, спокійно жити, щоб нічо не турбувало, а більше що можна хотіти⁶⁶.

На темпи соціально-психологічної адаптації переселенців також впливали незвичний ландшафт і клімат. Відсутність дерев і хат, рівнинна територія, місцевість схожа на пустелю, лише сніг лежить (події мали місце перед Новим роком), – так описувала перші враження Ніна Романюк. Але найбільше вразили її та односельчан вози, запряжені волами, які люди розцінили як зневагу до них⁶⁷.

Негативні емоції, пов'язані з першим враженням, нерозуміння особливостей господарського устрою у поєднанні із труднощами акліматизації (засушливий степовий

⁶⁴ Інтерв'ю з Бештою Є.

⁶⁵ Інтерв'ю з Хільчук С.

⁶⁶ Інтерв'ю з Кр. Лідією.

⁶⁷ Інтерв'ю з Романюк Н. Г.

клімат, особливо важко було переносити влітку, коли зацвітали рослини-алергени⁶⁸), – от що найчастіше пригадували переселенки про своє життя в перші місяці після переїзду. Негативно вплинув на психоемоційний та фізичний стан переселенців повоєнний голод. Надія Мельник пригадувала, що подив і страх викликали в неї голодуючі діти, які просили хліба на залізничній станції Олевськ, тоді вона зрозуміла, в який «обіцяний рай» потрапила⁶⁹. Проте не завжди враження від нового місця проживання було негативним. Наприклад, одна з респонденток, Зіновія Лаврик, пригадувала, що ніяких поганих вражень про Донецьк у неї не залишилося, адже їй як дитині тоді сподобалося різноманіття фруктів⁷⁰.

Важливим чинником, який суттєво ускладнював адаптацію переселенців, було ставлення місцевого населення. Особливо гостро це відчували діти та підлітки. Ставлення громади до переселенців було неоднозначним і варіювалося від насторожено-прохолодного, із певною підозрою, до доброзичливого⁷¹. Хоча й кожен індивідуальний досвід переселенок є унікальним (непоодинокі випадки, коли доброта і співчуття місцевих жителів рятували їм життя⁷²), проте назагал реакція місцевого населення в південно-східних областях виходила, насамперед, із нерозуміння, чому на їх території з'явилися чужі люди, подекуди із кращим запасами їжі чи сільсько-господарського реманенту, та часткової, так званої захисної, упередженості, коли люди, які пережили голодомор, війну та були вже призвичаєні до радянської влади, обережно ставилися до будь-яких нововведень.

Новоприбулих від решти населення суттєво відрізняли мовні особливості – холмська говірка з численними полонізмами. Через це їх називали поляками, що, за свідченням однієї з респонденток, було для неї тоді образливо. Не менш травматичним досвідом для цієї жінки стало зневажливе ставлення дітей вищих офіцерських чинів, які утверджували свою зверхність у суспільній ієрархії⁷³.

Під впливом обставин, коли психологічний дискомфорт відходив на другий план із появою нових проблем, створенням сім'ї, навчанням чи роботою, переселені жінки поступово інтегрувались у нове суспільство. Попри чинники, які затягували процес адаптації, свідченням того, що переселені жінки пристосувалися до нових соціально-психологічних умов, є той факт, що вони вважають себе повноцінними членами українського суспільства, адже тут в Україні пройшла більша частина їх свідомого життя. Натомість пам'ять про Холмщину трансформувалась у так званий образ «малої батьківщини», який є складовою частиною їхньої української ідентичності.

Аби простежити процес збереження пам'яті про Холмщину в нащадків переселенців було проведено 2 інтерв'ю й анкетування 14 осіб, з яких 10 анкет заповнили жінки. На основі цих питальників можна частково відтворити процес збереження

⁶⁸ Інтерв'ю з Вовк Євгенією Степанівною, 1940 р. н., записане у м. Львові 14 червня 2012 р. – Зберігається в архіві автора.

⁶⁹ Спогад Мельник Н.М. // Українці Холмщини і Підляшшя. – Т. 2. – С. 419.

⁷⁰ Інтерв'ю з Лаврик З.

⁷¹ Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною.

⁷² Григор'єва Н. Загарбана домівка / Н. Григор'єва // Холмщина і Підляшшя: Обереги пам'яті: Історія, культура, спомини / Упоряд. Г. П. Вишнеvsька. – Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2010. – С.193–194.

⁷³ Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною.

інформації та її передачі. 6 жінок-респонденток належали до 2-го покоління (діти переселених), а 4 із них були внуками переселених. Очевидно, що найбільш інформативними виявилися анкети та інтерв'ю представників 2-го покоління, однак деякі респонденти 3-го покоління змогли точніше пригадати, звідки походили їх дід-баба, вказавши в анкетах не лише село, а й повіт.

Усі 10 респондентів та 2 інтерв'юери вперше почули розповідь про Холмщину в дитячому чи юнацькому віці (до 16 років). Більшість опитаних (6 із 10) пригадала, що часто чули розповіді про Холмщину і про переселення, які часто були сповнені сумом, ностальгією, болем, розпачем: «Дуже то її схвилювало... Така ностальгія, що людина хоче ще раз поїхати, подивитись на своє село»⁷⁴. Анкети внуків-переселенців поступаються інформативністю анкетам дітей, але представники обох поколінь найкраще запам'ятали емоційне наповнення цих розповідей.

Оповіді дітей переселенців відрізняються за емотивним та інформативним наповненням. Двоє з жінок дуже стисло переповіли основні події переселення, не вказавши року та сезону. Одна з них зазначила, куди потрапили її батьки (область), і згадала, що вони були шоковані, побачивши, в яких умовах доведеться жити⁷⁵. Інша – що її батькам нічого не вдалося взяти, адже вони були змушені втікати вночі, а також тому, що хвора прабабця не бажала виїжджати⁷⁶.

Шестеро із десяти анкетованих жінок вважають, що метою депортації українців з Холмщини було остаточне врегулювання проблеми польсько-радянського прикордоння. Більшість жінок, які заповнили питальник (7 із 10) ствердили, що радянська та польська влада причетні до організації переселення. А одна респондентка подала невеликий аналіз подій, які вплинули на переселення (адже професійно займається вивченням польсько-українських відносин): «довготривала безвідповідальність українців і поляків у побудові міжнаціональних відносин, якою скористалися сильні сусіди»⁷⁷.

Важливим для процесу збереження пам'яті є відвідини Холмщини, особисте зацікавлення цією проблематикою, передача історичного досвіду сім'ї своїм нащадкам. П'ятеро жінок відвідували Холмщину, стільки ж – не були там, така ж кількість респонденток зазначила, що знає про Холмщину лише із розповідей родичів, або дізналася про неї не лише із розповідей, а й із спеціальної літератури. Більша частина з них (8 із 10) хоча й знає про існування товариства «Холмщина», але не входить до нього через загальну зайнятість або й не надаючи цьому питанню важливого значення. Шестеро респонденток спорадично розповідають своїм дітям / родичам, знайомим про Холмщину.

Такі ж чинники можуть впливати на відвідини місця народження батьків / діда-баби. Відзначимо й те, що для декого з нащадків це або психологічно важко (побачити пусте місце / будинок інших людей на місці «батьківської хати»), або ж вони не знають, де точно була розміщена хата / господарство їх родичів, а людей, які б допомогли

⁷⁴ Інтерв'ю з Павлів (Івацшин) Оксаною Адамівною, 1963 р. н., записане у Львові 11 листопада 2012 р. – Зберігається в архіві автора.

⁷⁵ Анкета Родик Н. Д., 1946 р. н., заповнена у Львові 14 липня 2013 р. – Зберігається в архіві автора.

⁷⁶ Анкета Волощак І. І., 1944 р. н., заповнена у Львові 12 березня 2013 р. – Зберігається в архіві автора.

⁷⁷ Анкета Аркуші О. Г.

розшукати це місце, немає, адже через старість все менше залишається переселенців першого покоління чи місцевих українців-старожилів у Холмщині.

Найважливішим питанням щодо збереження і передачі історичного досвіду є усвідомлення того, чим є Холмщина для нащадків переселенців, тобто чи зберігається емоційний зв'язок, пам'ять про територію, яка вже не входить до України. Адже якщо для більшості переселенців, які вважають себе повноцінними українцями, це певний ідеалізований образ «малої батьківщини», з якою пов'язані найчастіше дитячі та спокійні, приємні спогади, то їх нащадкам уже суттєво складніше реконструювати цей образ.

Для дітей і внуків переселенців Холмщина є суперечливим простором, звідки походять їхні батьки / дід-баба – «батьківщина моїх батьків»⁷⁸, «земля, з якої походить моя мати – її батьківщина»⁷⁹, тобто відстороненим образом, адже стосується не їх, а попередніх поколінь. Водночас це місце, пригадуючи яке особа згадує і про переселеного родича, з яким має певний емоційний зв'язок: «Холмщина є емоційною пам'яттю про бабусю, то вона нагадує про неї»⁸⁰. Для деякого з респондентів не на раціональному, а на духовно-емоційному рівні Холмщина виступає образом «втраченого раю ... далекого від реальності»⁸¹.

Процесу збереження історичної пам'яті сприяє також і особисте зацікавлення певними питаннями. Більшість респонденток повідомили, що після переселення вони відвідували Холмщину: «В шістдесят першому році тільки можна було їхати туди в наші місцевості. Я в Політехнічному інституті відразу намагалася, щоб мене пустили. То був позор виробити ті документи: мене на парткому викликали, всякі питання не доречні задавали. Ну, але дуже хотілося поїхати, і побачити ті місця, де я народилася, де я жила»⁸². Жінки зазначили, що свідчень українського життя на цій території майже не збереглося, за винятком українських цвинтарів, які часто в напівзруйнованому і занедбаному стані, невеликої кількості осіб-українців, які в силу деяких причин змогли залишитися в Польщі, та пам'ятних знаків у місцях братських могил. Українці старшого віку з об'єктивних міркувань (щоб їх не депортували) не афішували українське походження, а наступні покоління в їх сім'ях полонізувалися⁸³.

Вартим уваги є свідчення Євгенії Вовк, яку при відвіданні пам'ятника в Сагрині вразило твердження місцевої польки, що тут поховані українці, яких вбили німці: «Були в Сагрині, там пам'ятник, там дуже багато. І знаєте, що обідно – полячка прийшла: «Ой цо то било» (Що то значить було). Тому, що ті кракуси, там було три-чотири сім'ї польські, вони приходили і попереджували, щоб ви, наприклад сьогодні, чи там завтра, щоб вас тут не було. А наші не знали, і вот вони всіх-всіх повибивали: і дітей, і все. І та бабця каже: «Як ми пришли на другий день, то каже і діти там лежали, і всі були знищені». А ми питаємося: «Хто ж то робив?». А ви відіте – «То немци».

⁷⁸ Анкета Поліки Т. П., 1947 р. н., заповнена у Львові 1 червня 2013 р. – Зберігається в архіві автора.

⁷⁹ Анкета Гоїн (Іващишин) Л. А.

⁸⁰ Анкета Павлів Ю.З.

⁸¹ Анкета Аркуші О.Г.

⁸² Інтерв'ю з Бештою Є.

⁸³ Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною

І вони так знаєте своїм дітям втлумачують в голову. Наші цвинтарі, а вони кажуть, що то жида поховані»⁸⁴.

Депортовані жінки були вражені тим, що в Холмщині майже не залишилося свідчень українського життя. Цей новий вигляд місцевості порушив дещо ідеалізований образ батьківщини, який закарбований у спогадах, і посилив переживання, ностальгію. Однак, з іншого боку, приїзд у місце свого народження має «терапевтичний» ефект, адже дає людині можливість ще раз відчутти себе «на своєму місці, на своїй землі», приносить психологічне полегшення. Після відвідин жінки переконуються, що повернутися туди реально немає змоги: «Немає куди, до чого вертатись»⁸⁵. Однак деякі із них висловили бажання повернутися в Холмщину, якби виникла така можливість⁸⁶. Жінки визнали таке повернення малоімовірним не лише через емоційну прив'язаність до сім'ї та близьких людей, яких, можливо, довелося б залишити, а й через психологічний дискомфорт, який виникав би під час пригадування того як було колись, і є тепер: «Тут поховані батьки, діти, я не могла б їх покинути. І мені здається я би там не могла, весь час би лягала з тим почуттям, яке то все було, яке то все тяжке було, напевно було б для мене важко»⁸⁷.

У розповідях про відвідини Холмщини жінки зосереджувалися на тому, що відрізняло від їх колишнього дому, городу, саду, або ж в якому стані православна церква, цвинтар. Тобто в центрі уваги перебували ті об'єкти, які можна назвати маркерами українського життя, а також ті, які дорогі для переселених: «Ну я тоді там була, і пізнала, де то тато похований, хоча стільки років там не були, але якось в дитячій пам'яті у мене залишилось як, де поховані бабуся і тато були на тому цвинтарі. Знайшли ми могили, відновлені тепер. Старались збирати гроші, і зробила пам'ятник тепер»⁸⁸. Перебуваючи в Холмщині, переселені жінки також згадували дитинство, відчували сум за роками, які тут провели: «Побачила стару грушку, і догадалась, що вона там не дуже давно: може дійсно тридцять, може сорок років, і думаю, то як раз моє дитинство. І такі відчуття знаєте були жалю, стояла плакала»⁸⁹. Про такі ж емоції як сум, жаль вони розповідали і своїм рідним⁹⁰.

На підставі аналізу матеріалів інтерв'ю та опублікованих спогадів жінок, депортованих з Холмщини, можна зробити наступні висновки. Спогади про життя на території Холмщини й пов'язані з цим емоції можна умовно об'єднати поняттям «мала батьківщина». Образ українсько-польського пограниччя під час Другої світової війни, який зберігся в пам'яті депортованих жінок, – це сукупність згадок, пов'язаних із загостренням міжнаціонального конфлікту, каральними акціями проти цивільного населення і примусовим виселенням. Ці події стали переломним моментом у житті депортованих насамперед через їх травматичний вплив на психіку, втрату батьків або родичів, матеріальну шкоду. Першочергову вагу мають теми про мирне співіс-

⁸⁴ Інтерв'ю з Вовк Є.

⁸⁵ Інтерв'ю з Бештою Є.

⁸⁶ Інтерв'ю з Коцірою Н.

⁸⁷ Інтерв'ю з Вовк Є.

⁸⁸ Інтерв'ю з Бештою Є.

⁸⁹ Інтерв'ю з Вовк Є.

⁹⁰ Інтерв'ю з Павлів (Іващишин) О. А.

нуванням поляків та українців у міжвоєнний період, загострення відносин під час війни та умови переселення.

Події на українсько-польському пограниччі під час Другої світової війни здебільшого представлені фактологічними сюжетами, що пояснюється їх травматичністю. Переселенки передавали лише найголовніше, найсуттєвіше, з одного боку, захищаючи себе від негативних і болючих емоцій, а з іншого – ніби позбуваючись їх за рахунок розповіді. Жінки намагалися не лише поділитися трагічним досвідом, а й навести переконливі факти, які б підтверджували непричетність української сторони до конфлікту. Намагаючись пояснити причини загострення міжнаціональних відносин і депортації, вони використовують поняття «третіх сторін». Однак, розповідаючи про конфлікт, вони різко змінюють оцінні судження, застосовуючи визначення на зразок «польські бандити», «езуїти». Протиріччя цих образів вказує на те, що жінки, розповідаючи про стосунки з поляками, керуються переважно емоціями, які закарбувались у пам'яті і впливають на створення образу «малої вітчизни».

Перебуваючи за межами «рідного дому», в незвичних природо-кліматичних умовах, відчуваючи відчуженість, сум і бажання повернутися, жінки неодноразово відновлювали в пам'яті картини цієї території. Завершений образ «малої вітчизни» формувався у свідомості переселених жінок під впливом часу не одне десятиліття, адже усвідомлення того, що ж насправді територія Холмщини означає для кожної з них, прийшло лише в похилому віці. Порівнюючи умови та середовище свого проживання до і після переселення, жінки надавали емоційну позитивну перевагу місцю свого народження, з яким були пов'язані спогади про дитинство, юність, відчуття, що тісно пов'язані із географічними особливостями місцевості (ліс, річка тощо), виглядом житла, села / міста – належність до «свого-рідного». Образ «малої батьківщини» у свідомості депортованих жінок – це водночас одна з категорій історичної пам'яті та складова частина їх територіальної ідентичності. Переселенки вважали себе повноцінними членами українського суспільства, в якому прожили більшу частину життя, проте в них залишилася прив'язаність до Холмщини. Цей емоційний зв'язок разом із проблемами матеріально-побутового характеру, гальмував процес соціальної-психологічної адаптації на новій території.

У спогадах щодо подій Другої світової війни визначальними є такі поняття, як страх, тривога, небезпека. Переживши всі труднощі міжнаціонального конфлікту та депортації, жінки в перші роки після цих подій були емоційно здатні до ірраціональних дій, щоб повернутись у місце свого народження. Тривалі очікування – спершу безпеки і чогось страшного, згодом переселення й розв'язання численних проблем облаштування на новому місці – вплинули на сприйняття часу та явищ. Жінки пригадують лише ключові моменти – трагічні, які розривають це очікування, однак їм важко відтворити, що відбувалося між ними. Деструктивний вплив війни на психоемоційний стан переселених жінок почали відчувати із загостренням міжнаціонального конфлікту в кінці 1942–1943 рр., коли відбувалися каральні акції проти цивільного населення, спалення сіл або ж їх бомбардування німецькою авіацією. Ці події вносили також суттєві корективи у повсякденне життя, адже жінки були змушені переховуватись із дітьми у схованках, які влаштовували на полі, городі чи у лісі, тоді як чоловіки здебільшого переховувались окремо або ж створювали групи самооборони.

Населення у місцевостях, де мали місце найбільші зіткнення між поляками та українцями, прагнуло насамперед врятувати життя і сім'ю, і заради цього – якнай-

швидше покинути територію Холмщини. Деякі переселенці майже нічого не взяли з собою, натомість іншим вдалося забрати деякі речі. У першому випадку було важче налагодити матеріально-побутові умови для нормального життя, однак легше залишати територію Холмщини, тому їх соціально-психологічна адаптація протікала дещо швидше. Натомість жінки, які умовно не постраждали від міжнаціонального конфлікту, швидше пристосувались у матеріально-побутовому плані, однак через триваліший емоційний зв'язок із Холмщиною важче адаптовувались. Соціально-психологічну адаптацію жінок гальмували незадовільні матеріально-побутові умови, а в південно-східних областях УРСР і природно-кліматичні обставини. Суттєвим чинником було сирітство, яке чутливіше переживали дівчата, відчуваючи себе незахищеними, відчуженими і непотрібними.

Незважаючи на матеріально-побутові та соціально-психологічні труднощі, переселені жінки адаптувались в українське суспільство, зберігши пам'ять про Холмщину як «малу втрачену батьківщину», відвідина якої мають певний «терапевтичний ефект», адже жінки переносяться в пам'яті у своє минуле, відчувають себе на «рідній землі». Водночас відсутність ознак того, що на цій території колись жили українці, пригнічує їх. Очевидно, що більше значення пам'ять про Холмщину має для самих переселених жінок, тоді як для їх нащадків – це відчужений об'єкт, який важливий для їх батьків та емоційний зв'язок із переселеним родичем, який виникає при згадці про Холмщину.

Юлія Павлів. Образи українсько-польського пограниччя періода Другої світової війни (по матеріалам воспоминаний жінок, депортованих із Холмщини)

На основі матеріалів, опублікованих воспоминаний і записаних автором інтерв'ю реконструйований образ «малої родини», збережений в пам'яті українок, депортованих з Холмщини внаслідок подій Другої світової війни. Утверджується, що цей образ сформувався під значительним впливом пережитих травматичних подій і їх емоційної окраски. Ключовими сюжетами в воспоминаннях стали: мирне спільне проживання поляків і українців на Холмщині в міжвоєнний період, загострення відносин через втручання «третьох сторін», страх і очікування, драматичні зіткнення, обставини переселення і соціально-психологічна адаптація в нових умовах. На основі анкетування представників наступних поколінь переселенців прослідковується збереження історичної пам'яті про Холмщину в їхніх сім'ях. Проведений контент-аналіз інтерв'ю, показавши установки, що відображають ставлення переселенців до «малої родини».

Ключові слова: Холмщина, депортації, історична пам'ять, українсько-польське пограниччя, жінки в Другій світовій війні.

Julia Pavliv. Images of the ukrainian-polish borderline during the period of the Second world war (on the basis of memories of women, deported from the Kholm region).

On the grounds of the published materials on memories and on the basis of the author's recorded interviews the image of «the place of birth», kept in mind of many Ukrainian women, deported from the Kholm region as a result of the Second World War, has been recreated. It is affirmed that such an image had been shaped under the considerable influence of the experienced events and their emotional colouring. The peaceful coexistence of Polish and Ukrainian people in the Kholm region during the interwar period, the aggravation of relations owing to the

intervention of the «third parties», fears and expectations, gramatic conflicts, the circumstances of resettling in a new place and socially-psychological adaptation in the new conditions are the key subjects of the memories. On the basis of questioning the descendants of settlers the preservation of the historical memory about the Kholm region can be observed in their families. The content-analysis of the interviews has been performed, which allowed to show the views that reflect the attitude of the resettled women towards their «place of birth».

The key words: the Kholm region, deportation, historical memory, the Ukrainian-Polish borderline, women during the period of the Second World War.

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТА

УДК 329.73(477)“194/195”:821.161.2-6

Марта ГАВРИШКО, Олександра СТАСЮК

ЛИСТИ З ПІДПІЛЬНОЇ ПОШТИ ПОВСТАНСЬКОГО ПОЕТА МИХАЙЛА ДЯЧЕНКА (МАРКА БОЕСЛАВА)

У статті акцентовано на епістолярній спадщині учасників національно-визвольного руху 1940-1950-х рр., підкреслено особливості функціонування листів, грипсів, записок і под. в умовах підпілля, їх інформативність та важливість для дослідження проблеми. Проаналізовано листи відомого повстанського поета, референта пропаганди Карпатського крайового проводу ОУН-б Михайла Дяченка (Марко Боєслав) до керівника Головного осередку пропаганди (ГОСП) Петра Федуна (Полтава) та референта пропаганди Станіславівського надрайонного проводу Лазаря Сміжака (Роман).

Ключові слова: український визвольний рух 1940-1950-х рр., епістолярна спадщина, Михайло Дяченко (Марко Боєслав).

Окрім офіційних документів ОУН та УПА, важливим джерелом для дослідження національно-визвольного руху 40-50-х років є листи, штафети, записки або грипси учасників підпілля. Інформаційний потенціал ділового та приватного листування повстанців величезний, адже в умовах відсутності телефонічного зв'язку підпільна пошта відіграла ключову роль в системі передачі інформації. За допомогою листів та записок повстанці координували дії окремих структур підпілля, обмінювалися думками з приводу кадрових призначень, обговорювали організаційні, майнові та особисті справи тощо. Форма листа, на відміну від наказу, розпорядження чи звіту, дозволяла вільно висловлювати свої думки та побажання, ділитися здогадами та сумнівами, виявляти емоції. Інколи повстанці писали у листах про свої приватні справи: просили прислати їм щось із побутових речей, харчів чи одягу, переймалися долею рідних і близьких, вітали один одного зі святами та ін.

Аналіз наведеної у листах інформації дає змогу більш повно та колоритно відтворити перебіг боротьби та повстанські будні, уточнити багато аспектів, пов'язаних зі структурними змінами підпілля, проведенням деяких бойових та пропагандивних акцій, організаційними функціями провідників та їхніми особистими якостями. Листи допомагають передати атмосферу та настрої, що панували в середовищі повстанців, змалювати психологічний портрет покоління, яке творило ОУН та УПА.

Листи керівника друкованих видань, а згодом референта пропаганди Карпатського крайового проводу ОУН-б Михайла Дяченка (Гомін, Славобор, Марко Боєслав, Б-с та ін.), віднайдені в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (м.Київ), містять цікаві штрихи до його біографії, організаційної діяльності та видавничо-пропагандивної роботи підпілля загалом. З п'ятьох наявних листів найбільш інформативним, безперечно, є лист М.Дяченка від 20 листопада 1945 року адресований ймовірно керівникові пропаганди Проводу Петрові Федуну (Петро Полтава). На

жаль, у листі не вказано ні псевдо одержувача, ні його поштова адреса, проте зміст послання та заторкнені у ньому проблеми дозволяють зробити таке припущення. Це частково підтверджує і форма звертання – вельми поважаний провіднику – саме так у підпіллі було прийнято звертатися до провідників найвищого рівня.

З листа дізнаємося, що М.Дяченко кілька разів намагався зв'язатися з П.Полтавою за допомогою підпільної пошти, але відповіді не отримав. Можливо, листи не доходили до адресата, але швидше за все, останній не вважав за потрібне відповідати рядовому членові пропагандивної референтури, оскільки інформацію з території Карпатського краю отримував безпосередньо від референтів ККП. До того ж з інших джерел дізнаємося, що стосунки П.Федуна та М.Дяченка, які упродовж 1945-1946 рр. переховувалися у суміжних Сколівському та Болахівському районах Станіславівської області та неодноразово зустрічалися під час організаційних нарад, не були тісними, хоча останній цього прагнув. Проте П.Федун критично ставився до поетичної творчості М.Дяченка, принаймні у 1945-46рр., та негативно оцінював його організаторські здібності, що й витворювало між ними деяку дистанцію.

Справи, про які йдеться у листі, стосуються передусім видання підпільної літератури. М.Дяченко інформує провідника про написання ним збірки віршів, поеми та книжечки оповідань для дітей й просить дозволу на їх друк. Проте, як видно з усього, цей дозвіл він отримав нескоро, адже активно друкувати свої художні твори поет почав щойно з 1947 року, а до цього у підпільній пресі переважали його публіцистичні праці («В чому наша сила» (1945), «До проблеми виховання доросту» (1945), «За національну честь і гідність» (1945), «Як живе робітник в ССРСР» (1946) та ін.). За винятком хіба невеличкої збірки віршів з невибагливим дизайном «Нові коляди» (1945р.), виданій невеликим накладом і на друкарській машинці.

Із листа довідуємося, що перші літературні твори М.Дяченка, написані у підпіллі й надіслані для апробації зверхникам, зазнавали різкої критики, що боляче вдаряло по його авторських амбіціях, адже він прийшов у підпілля, маючи певний поетичний доробок. Проте, визнаючи слушність зауважень, особливо стосовно прозових творів, поет вважав за потрібне дослухатися до критики: «хай б'ють – будуть із мене люди». Цей момент яскраво ілюструє процес становлення М.Дяченка у підпіллі як поета, письменника і публіциста та свідчить про те, що у 1945 році він був на початку цього шляху.

Лист висвітлює невідомий факт з історії видавничої справи підпілля – полеміку у середовищі пропагандистів ОУН із приводу формату журналу «Шлях Перемоги». Як впливає з тексту листа, П.Федун вважав, що це видання має мати тільки політичний характер. Проте М.Дяченко з цим категорично не погоджувався. Ризикуючи накликати на себе організаційні стягнення за обговорення наказу, він зазначає, що журнал, призначений для широкого читача, має передовсім виконувати суспільно-виховну функцію, а отже, на його сторінках потрібно друкувати багато художніх творів. При чому йому не йшлося про те, щоб друкувати свої твори, хоча як кожний автор, звичайно про це міряв, але найперше він хотів увіковічнити в такий спосіб ідеї та боротьбу ОУН: «нашу боротьбу, настрої і т.д. ніде так не зафіксується, як у літературних творах». Аналізуючи зміст журналу «Шлях Перемоги», можна стверджувати, що керівники ГОСП дослухалися до думки поета, оскільки як перше число, так і наступні номери видання містили велику кількість художніх творів.

Лист написаний у притаманній поетові відвертій та дещо емоційній манері. Особливо це відчутно у рядках, де М. Дяченко пише про свої організаційні обов'язки

та висловлює ставлення до боротьби ОУН і УПА. В окремих місцях він вдається до відвертої патетики, яка, однак, з огляду на простоту та щирість висловлюваних почуттів, звучить цілком природно: «Хай згину, але хай із чистим сумлінням стану перед Богом та Духом борців».

Чотири інших листи датовані 1948 роком і адресовані референтові пропаганди Станиславівського надрайонного проводу ОУН Лазареві Сміжаку (Роману). У них Михайло Дяченко, який тоді входив до референтури пропаганди ККП, торкається багатьох проблем, пов'язаних з діяльністю осередка, зокрема інформує про видання, які готують до друку, вказує на кількість друкованих листівок та їх призначення, ділиться недоліками у роботі, турбується справами налагодження зв'язку, повідомляє про загибель друзів тощо. Із листа датованого 17 травня 1948 року дізнаємося про прикрі граматичні помилки, яких припустилися видавці осередку, друкуючи листівку «До Української молоді», та що М.Дяченко, як редактор друкованих видань ККП, повністю визнавав свою провину. Не менш цікавою для читача буде інформація про підготовку до друку часопису «Пробоем», до якого планували вміщувати статті про боротьбу ОУН і УПА та факти з радянської дійсності. Зважаючи на це, М.Дяченко просить «Романа» надіслати йому якомога більше інформації з терену, а навіть ліквідувати когось з представників окупаційної адміністрації, щоб пізніше можна було використати цей факт із пропагандивною метою. Моральна вартість такого способу збирання інформації для преси з точки зору сьогодення вельми сумнівна, але в умовах боротьби з радянською окупаційною владою тандем Служби Безпеки з референтурами пропаганди ОУН вважався не лише прийнятним, але й доцільним.

Значна частина інформації стосується технічної сторони роботи осередку та побутових справ. Зокрема, М.Дяченко домовляється про постачання друкарського приладдя та необхідної кількості паперу, вболіває з приводу нестачі фахівців друкарської справи, через що преса та вишкільна література виходять із запізненням, просить скерувати до нього машиністку, яка вміє добре друкувати на друкарській машинці. Особливо настирливо М.Дяченко просив доставити йому радіоприймач для прослуховування новин та написання політичних оглядів, адже в криївці він не міг отримувати необхідну інформацію: «...я наразі з політики знаю тільки те, що балакають сосни і берези». Цікавими для читачів будуть повідомлення про подробиці побутового життя членів осередку: кількість харчів та інших необхідних речей, які було отримано, спосіб їх доставки, умови зберігання та використання у підпіллі.

Листи написані від руки хімічним олівцем на невеличких картках цигаркового паперу, через що текст відбивається на звороті, але загалом є доволі читабельними завдяки каліграфічному почеркові М.Дяченка. Стан збереження листів відносно добрий, лише лист до «Романа» від 17 травня 1948 року має незначні пошкодження. Лист до П.Полтави підписаний псевдом «Славобор», всю кореспонденцію, яку адресовано «Роману» – «Гомін». Документи друкуються без змін зі збереженням тогочасного правопису. Прізвища, назви населених пунктів та події, про які йдеться у листах і які вдалося ідентифікувати, прокоментовано у примітках.

С.У.

Вп. Друже Провіднику!¹

Я написав до Вас уже три записки, а від Вас не одержав жодної відповіді. Не знаю, чи Ви їх не одержали, чи не хочете зі мною переписуватися. Все таки в це останнє не вірю. Із кур'єрами Човгана² висилаю одного свого кур'єра. Прошу передати ним для мене відповідь.

Вам напевно вже відомо, де я знаходжуся. Терен – пожалься, Боже! Рук до праці треба, а їх немає. Хочу в дечому допомогти тереновим. У цій справі порозумівся я вже зі Вс.³ Правда терен до праці тяжкий. Риск життя великий, але без ризику нема революції. Хай згину, але хай із чистим сумлінням стану перед Богом та Духом борців. Роблю все відповідно до моїх сил та здібностей. Може скажете – пуста фраза. Ні. Провірте та спитайте людей.

Щодо ред.-письменницької праці. Пишу, щоб зафіксувати нашу боротьбу в літературі. Вправді останньо, як Вам відомо, вдарила мене критика по голові. Я трохи задурів був зразу від цього удару. Мав навіть жаль до критиків. Але швидко прийшов до притомності та й сказав собі – хай б'ють – будуть із мене люди. Сьогодні пересилаю Вам свою поему⁴. Скажіть, як Вам подобається. Прошу показати її теж шановному критикові, що критикував мого «нешасного» «Чотового Марка». Признаюся щиро, що вона таки трохи заприкра для мене. Прогріхи в новелі є, але все-таки не такі тяжкі.

Писав мені Пр. Л.,⁵ що стоїте на становищі, що «Ш.П.»⁶ повинен мати більше характер політичний. Я не хочу з Вами сперечатися. Наказ є наказом. Але, все-таки, думаю, що не візьмете мені за зле, коли я вискажу свою щирю думку. Отже моя думка така. «Ш. Перемоги» призначений для широких мас. Я стою на становищі, що масам у першу чергу потрібне громадянсько-суспільне виховання, а відтак щойно політичне. Політичного вироблення треба нашим керівним органам, але для цього повинен бути інший орган. Таким органом повинен бути «Пропагандист»,⁷ «Радіовісті»⁸ і т.д. Тому прошу вирішити засадничо справу – чи містити в «Ш.П.» такі речі, як поезії

¹ Ймовірно лист адресований П. Федуну (Полтава).

² Човган – особа не ідентифікована.

³ Хміль Михайло - «Всеволод», «Карло», «99-5». Нар. 1921 р. у с. Кукільники Галицького р-ну. Закінчив Станіславську гімназію. В 1943-1944 рр. був референтом юнацтва Станіславського обласного проводу ОУН. Із листопада 1944 р. і до дня загибелі – провідник Станіславського окружного проводу ОУН. Загинув 7 червня 1947 р.у сутичці із МГБ в Чорному Лісі біля с. Хмелівка Богородчасного р-ну.

⁴ Мова йде про поему «Хай путь спасення вам свята», написану М.Боеславом у березні 1945 року й присвячену командирові куреня УПА «Скажені» Василеві Андрусюку «Різуну»

⁵ Кочій Омелян - «Черлян», «Левко», «Гайдар». Нар. 1918 р., у м. Станіславів. Господарсько-фінансовий референт Станіславського обласного проводу ОУН, а потім Карпатського Крайового проводу, заступник референта пропаганди Карпатського крайового проводу ОУН. Загинув 21.04.1947 р. у перестрілці з військами 154-го залізничного полку військ МВД під командуванням старшого лейтенанта Тимофєєва

⁶ «Шлях Перемоги» - журнал Карпатського крайового проводу ОУН (1945-1947рр.).

⁷ «Пропагандист» -- журнал осередку пропаганди ККП (1945-1947рр.)

⁸ «Радіовісті» -- інформаційне видання осередку пропаганди ККП (1945 р.)

й оповідання, чи ні? Якщо ні, то в такому разі, де їх містити. Ви ж самі знаєте нашу боротьбу, настрої і т.д. ніде так не зафіксується, як у літературних творах.

Деякі люди з нашого вузького ред. кола мені поза очі кажуть: «Нащо писати вірші до газетки?» Це прямо мене ображує, мовляв, я напихаюся зі своїм крамом. Тому прошу дуже засадничо вирішити ці справи.

Я маю готову збірку віршів⁹. Чи дозволяєте випустити її бодай у 200-300 прим.? Розуміється, що перед випуском я дав би Вам її до перегляду.

Щодо молоді. Якщо Ви одержали мою записку, де я широко про цю справу писав, то прошу дати мені відповідь. Я подумав що 2 місяці випускати для доросту книжечку з 3-4 оповіданнями. Перша книжечка буде готова за 1-2 тижні. В першій половині грудня пришлю Вам її до перегляду. Випускати щомісяця тяжко. (Брак техн., матеріалів та людей, що писали б.).

Чи у Вас є вже людина на приміті, що спеціально опікувалася б вихованням молоді?

Прошу написати мені, яких Вам справ у терені допильновувати. Я вже зачав дукучати тереновим тутешнім працівникам, щоб не занадто засиджувалися в бункерах, а таки бралися до роботи. Зазначаю, що все, що я роблю, узгідною з місцевими тереновими чинниками. Між іншим тепер веду боротьбу зі самогонними баняками, бо аж страшно, як народ розпивається. Дуже прошу дати мені відворотну відповідь на усі заторкнені мною проблеми в записках.

Г.Сл.

П. 20.XI.45.

ГДА СБУ. Ф. 13, спр. 398, т.18, арк. 32-34.

Здоровлю щиро

Славобор

Друже Роман¹⁰!

Дня 23. IV. 48 р. одержав від Вас:

а) тарадайку з корбочкою¹¹

б) кілька клиночків (в другій торбочці)

в) картоплю

г) листа.

Ані ключа, ані отвйортки, як Ви зазначаєте в своєму листі, немає. На мойому пункті це напевно не пропало, тільки або з місця не вислано, або дядько загу-

⁹ Мова йде про збірку «Нові коляди», видану 1945 року.

¹⁰ Сміжак Лазар – «Марко», «Модест», «Омелян», «Добромір», «Антон», «Орест», «Роман», «Володимир», «Нестор». Нар. 1923 р. у с. Угринів Тисменецького р-ну Івано-Франківської обл. У 1943 р. навчався у Львівській електро-механічній школі. У цьому ж році вступив до ОУН. Із 1945 р. до початку квітня 1949 р. очолював референтуру пропаганди Станіславського надрайонного проводу. Поряд з тим із 1947 р. був провідником Станіславського міського проводу ОУН. Другого квітня 1949 р. захоплений у полон оперативною групою відділу 2-Н Станіславського обласного УМГБ. Суджений на 25 років. Покарання відбував у Воркутинських таборах. Із ув'язнення звільнився 23 листопада 1956 р. Постійно проживав у с. Угринів. Помер в 1997 р.

¹¹ Ймовірно йдеться про ротатор.

бив. негайно займіться тим, бо без тих річей, не в силі навіть перечистити ровера. Д-г Петро¹² каже, що ті речі були в Кайдаша¹³ і чи він прислав до Вас не знає.

2. Нам потрібним є дуже форнер¹⁴. І хоч висилали купити, не дістали. Від Петра довідуюсь, що в д-га Мак.¹⁵ є якісь пачки на пересилки, які можуть нам підійти, тож прошу Вас взяти це під увагу і при нагоді вкинути на віз.

Був би вдячним, якщо б у Вас там знайшлась якась банька з 10-літрова на нафту.

3. Прізвище швагра: Савчук Володимир¹⁶ (повтаряю Савчук). Дуже Вас прошу вишліть туди як ми домовились по змозі якнайскоріше.

4. Співчуваю з Вами у зв'язку з акцією «демократів» і хвалюсь, що в мене спокійно та прощу Бога, щоб і далі так було, а щось зробив би.

Вкінці пригадую, що від доставки решти річей залежить наша робота, тому додержте реченців.

Бажаю крепкого здоровля!

С.У.

25. IV. 1948 р.

Підпис (Гомін)

P.S. Форнери не треба багато, якщо б ви могли купити, то прошу. Нетерпеливо чекаю радіє. Нічого не знаю, скажіть, коли хоч надіятись?

ГДА СБУ. Ф. 13, спр. 398, т.18, арк.43.

¹² Духнович Прокіп – «Іван», «Петро», «Дар», «Мар'ян», «Ч-2», «2-2», «254», «132-Б». Народився у 1920 р. в с. Крилос Галицького р-ну. Членом ОУН став у 1938 р. В СБ працював із 1943 р. Був референтом СБ Станіславівського надрайонного проводу та субреферентом СБ Станіславівського окружного проводу в 1946–1948 рр. В 1948 р. призначений референтом СБ Калуського окружного проводу ОУН. На цій посаді перебував до дня своєї загибелі в сутичці із оперативно-чекістською групою МГБ 18 листопада 1950 р. в лісовому масиві ур. Глибокий потік біля с. Бережниця Калуського р-ну. Поручник СБ із датою старшинства від 16 серпня 1948 р. Керівник СБ Станіславівського надрайонного проводу. Нагороджений Бронзовим хрестом за заслуги (2.09.1948) та Срібним хрестом за заслуги посмертно (20.10.1951).

¹³ Особу не ідентифіковано.

¹⁴ Фанера.

¹⁵ Микитюк Михайло – «Чорноморець», «Максим», «Субота», «Борзенко», «К-40». Народився у 1918 р. на Коломийщині. Закінчив педагогічний інститут, вчитель. В ОУН вступив у 1941 р. Був працівником нествановленого підрайонного проводу ОУН на Коломийщині, а з 1942 до 1943 р. працював у Косівському районному проводі ОУН. В 1943–1944 рр. входив до складу Товмацького (Тлумацького) повітового проводу. У червні 1944 р. призначений провідником Тлумацького повітового, а після структурної реорганізації мережі підпілля в 1945 р. – Тлумацького надрайонного проводу ОУН. У червні 1945 р. переведений на посаду провідника Станіславівського надрайонного проводу ОУН. Надрайонним провідником був до 6 вересня 1949 р. Загинув 16 вересня 1949 р. у сутичці із оперативною групою відділу 2-Н Станіславівського обласного УМГБ на схилі г. Ріпна у Солотвинському р-ні Станіславівської обл. Нагороджений Бронзовим хрестом за заслуги (2.09.1948).

¹⁶ Володимир Савчук -- швагер (брат дружини) М.Дяченка Марії Савчук, який був зв'язаний з підпіллям і через якого М.Дяченко надсилав рідним матеріальну допомогу.

Друже Роман!

Не знаю, чому, але уважаю, що зайшла якась поважна причина до того, що 27. IV.48 р. від Вас ніхто не прибув. Надіючись, що буде хтось 30. IV.48 р. пишу до Вас цього листа з бажанням, щоб він чим скорше до Вас попав.

Найважливішою справою в мене – це матеріали до нашого «Пробоем»¹⁷. Ходить тут так про дії УПА, як і з життя радянської дійсності. Цих останніх Ви всі зобов'язались достарчати, тому я пригадую Вам, що до сьогодні від Вас я не маю нічого. Найбільш пожаданими такі матеріали є зі Східних областей, але не минати і заходу. В зв'язку з тим я дуже Вас прошу, щоб до 10.V. 48 р. найдалше таких матеріалів Ви мені прислали і то побільше. Було б незле, якщо б до того часу Ви змогли через агенти когось «коцнути»¹⁸ в Р. чи Г.¹⁹, а я вже, в свою чергу, гарно примістив би це в належному місці.

До звіту прошу долучити зокрема стан зброї (кількість і якість в уживанні і змагатинованій).

До № 1 «Пробоем» прийдеться мені написати міжнародний огляд, а я наразі з політики знаю тільки те, що балакають сосни і берези, тож не забувайте!

Прізвище швагра Вам подав в попередньому листі, але на всякий випадок подаю ще раз: Савчук Володимир.

Підчас нашої зустрічі в терені Д-га Павла²⁰ впали сл. п. Ярема, Леся і Воля²¹. Ворішки під нашою маркою довідались про пункт, куди ці мали прийти по газети і зробили засідку.

Бажаю крепкого здоров'я!

С.У.

29. IV.48 р.

Підпис (Гомін)

Слава Україні!

ГДА СБУ. Ф. 13, спр. 398, т.18, арк.44.

П. 14.03. 1948 р.

¹⁷ «Пробоем» -- видання Карпатського Крайового Проводу (1948р.).

¹⁸ Коцнути – у даному випадку вчинити агентат.

¹⁹ Ймовірно це перші букви назв населених пунктів.

²⁰ Когуч Павло – «Павло». Народився 9.09.1923 р., в с. Павлівка Тисменецького р-ну. Закінчив гімназію та педагогічні курси. Працював вчителем. У 1943 р. пішов до УНС. Стрілецький вишкіл пройшов у відділі УНС Василя Андрусика – «Різуна». Закінчив Старшинську школу. Був інтендантом у сотні «Змії». В 1944 р. чотовий сотні «Залізни» куреня «Скажені» із ТВ 22 «Чорний Ліс» ВО 4 «Горверля». У 1945–1947 рр. командував сотнями «Месники» та «Заведії» на теренах вказаного Тактичного відтинка. В 1947 р. призначений організаційним референтом Станіславівського надрайонного проводу ОУН, а у вересні 1950 р. став провідником цього надрайонного проводу. 14 лютого 1951 р. загинув у криївці під час сутички із оперативною групою відділу 2-Н Станіславівського обласного УМГБ в лісі Стінка біля с. Вікторів Галицького р-ну. Поручник УПА із датою старшинства від 22 січня 1946 р. Лицар Бронзового хреста бойової заслуги.

²¹ Мова про кур'єрів ОУН. Особи не ідентифіковані.

Друже Роман!

Дня 29. IV. 48 р. я написав до вас листа, якого Ви напевно одержите разом з цим. Я писав його і розчисляв, що коли від Вас не було нікого 27. IV. 48 р., то може бути 30. IV. 48 р., але розчислився, бо Ваш чоловік приїхав ще 28. IV. так, що мій лист чекає аж другої нагоди. Сьогоднішній мій лист хай буде конвітуванням одержання в останнім Вашім транспорті:

два мішки картоплі з цвяшками в тому ж і ключі
листа

В своїому листі Ви оправдуєтесь за свої недотягнення, а я сказав би радше, що їх ще фактично до цього часу не було, так що правду сказавши, виглядає, що або у Вас цілком спокійно, або що Ви ризикуєте на всю, тільки аби додержати умовлених реченців.

Дійсно цікавий є факт, який подаєте відносно приміщення арештованих в другій області. Що це має значити?

Від мене: 1. Наша майстерська вже майже в порядку без одної основної частини **станка** і цілої купи дрібних, і тому прошу Вас перш усього вислати мені станок, а до нього в додатку добрі обценги і 1 м. флянелі. Це ті речі без яких ми своєї майстерської пустити в рух не можемо. Уявіть собі, що за дурною флянелею їздив чоловік вже в три міста і не дістав. Маю вражіння, що так він її шукав.

Не думайте, що з форнера я вже зрезигнував, але з тим можу почекати, зрештою я за ним поробив заходи в різні сторони так, що коли не звідти, то звідти, але дістану. Не зашкодить, коли одержу від усіх.

2. В дальшому нам потрібний папір і то грубий (газетний). Тонкий на листівки в нас є так, що такого висилати нам зараз не треба, а може нам вистарчить на цілий сезон.

Дуже важлива справа на будуче. В нас є цвяшки²² і добрі під кожним оглядом, яких можна б уживати, якби не те, що деяких або взагалі немає, як **а, і, о**, або **є**, але замало **н, к, р, в, ь** (м'який знак). Всі ці букви до нього є в тому шрифті, що десь там лежить Вами захований. Д-г Петро мені говорить, що він уже пропав, бо дядьки, які його магазинували в руках «демократів». Як фактично я не знаю. Якщо це неправда, то прошу поробити заходи, щоб мені його доставити, а якщо таки правда, тоді прошу поцікавитись, чи не можна б через людей, яких має др. Максим в Р. і К.²³ дістати вище поданих мною поодиноких букв, форму їх Вам пересилаю в 4-ох цвяшках.

Пістоль Г-і²⁴ я залишив на ліжку під головою. Д-г Кайдаш²⁵ його бачив.

Д-г Дніпро²⁶ прислав мені зараз після від'їзду з двох кабанців шинки і лопатки, троха сала і ребер. Все копчено. Я тішився аж натішився. Одну шинку з'їли зараз на другий день, другу через кілька, а коли перед учора заглянули до решти, щоб часом не псувалось, то показалося, що решта б шинок вже взагалі і пересмерділи, загнили, так що залишилось нам на свята кілька ребер і може з кілограм сала. Трудно буде і так. Цеї п'ятниці прислав муку, пише, що 1 м., але здається, що нема більше, як 4 пуди.

²² Мова про друкарські шрифти.

²³ Ймовірно мова йде про населені пункти Станиславівської обл. Рожнятів та Калуш.

²⁴ Не ідентифіковано.

²⁵ Не ідентифіковано.

²⁶ Не ідентифіковано.

Сьогодні зважимо. Чорт його знає, кого чіплятись чи дядька одного, чи другого, чи там взагалі метра не було. Пише рівнож, що висилає 100 ячюк, а я одержую 67 шт.

Щоб на будуче це не повторялось, на мойому пункті все будеться в очах, хто привезе, переважувати чи перечислювати. Інакше бути не може.

Цим хочу і кінчати з тим, що щораз зазначую, що з нічого, про що я до Вас в котрому-небудь листі писав не ризигную! Як тільки трошка дороблюсь, дам Вам більше спокою, а зараз за докучання вибачте.

Бажав би Вам веселих свят, але вже пізно, бо ніж Ви його одержите буде по святах.

Бажаю кріпкого здоровля!

1. V. 1948 р.

Підпис

ГДА СБУ. Ф. 13, спр. 398, т.18, арк.40-42.

С.У.

(Гомін)

Друже Роман!

Дня 15.V.48 р. я одержав Ваш лист з 14.V.48 р., а з ним все те, що пишете, крім плоскогубців. Точно твердити не хочу, що їх немає, бо треба б ще раз перевірити на пункті, може там вони залишилися.

Попереднім зв'язковим я вислав Вам 300 штук листівок і писав, куди вони і чому призначені. Сьогодні висилаю решту. Ця решта призначена на терени заходу!

Загальні завваги: Листівок «До Укр. Мол.» випустив 700. Осталось ще не добитих до того числа 700 шт., тобто для д-га Дам'яна²⁷ 300 і на два р-ни д-га Зінька²⁸.

В листівку вкрались дві скандальні помилки. Обидві їх знайдете у підписі. Мало бути Провід ОУН Північно-Східних Укр. Земель, а вийшло як бачите. Вина в цьому моя. Чорт його знає, як воно сталося. Факт той, що аж у половині роботи я додивився. Змінити вже було неможливо, бо до Вас і до Зінька вже вислано, тому так і залишив у всіх. Друга помилка це граматична, в тому ж таки підписі, а саме: має бути Східно-Українських, а не Східньо-Укр.

Ось ці два основні бики, які відібрали мені на два дні гумор. Що до змісту і всього іншого, буду чекати всяких зауваг від людей. Технічно вийшло не задовільно тому, що поганий папір. На доброму виглядає чудово, але я хочу зужиткувати і поганий, не викину, зрештою доброго в мене багато не було і вибив тільки тих 900 пр., що післав Вам і 300 думаю вибити для Дам'яна.

Відносно помилок нікого не інформуйте, хіба що хтось сам зверне увагу, тоді поясніть, але тільки другу, тобто граматичну, а першої навіть не пояснюйте, тільки так може бути і все.

²⁷ Кравчук Роман («Максим»), «Панас», «Гончаренко», «Лісовий», «Семен» «Степовий Дам»яна» та ін.) -- нар. 6.10.1910 у м.Кам»Янка Бузька Львівської обл. Навчався у Золочівській гімназії, член ОУН з 1930р.Член Крайового проводу ОУН(б) ЗУЗ (1940-1941рр.) , організаційний референт Проводу (1942-1951), крайовий провідник ОУН ЗУЗ (1943-1951), заступник Голови Проводу на українських землях (1950-1951), Голова Президіальної колегії УГВР (1950-1951), член Головної Команди УПА. Загинув 21.12.1951 біля с.Вишнів Рогатинського р-ну Станіславівської обл.

²⁸ «Зінько» – надрайонний ОУН Костопільщини (Рівненщина)???

Призначаючи Вам кількість листівок, я відступив від попередньої своєї постанови і вислав менше, а це тому, що не знаю, які Ви сьогодні маєте можливості і де поширювати літературу. Ходить тут про СУЗ. Тому прошу мені на слідуючий раз подати ті Ваші можливості, а я зміню розподіл. Цим разом для Павла я вислав 2500 шт., а Вам, вчисляючи Дам'яна, 1200 шт. Отже, разом Схід забирає 3700 шт.

2. Пишете про потребу вишкільної літератури, а я можу тільки на разі сказати, що буде, бо нічого не маю з двох причин: 1. Зінько прислав пізно машинку, 2. Ви не прислали валка до цикльостиля.

На черзі у нас зараз «Пробоем», до якого нічого не маю і з цикльостиля. Якийсь вишкіл. Найгіршою перешкодою в роботі, це брак людей. Нема кому. Та уявіть собі що цілий наш склад – це троє чоловік. П. Н. і я.²⁹ Хоч як розприділюй ту роботу, -- не виходить, тому я вже в попередньому своєму листі до Вас писав, що коли б Вам трапилася якась не з претенсіями машиністка - давайте сюди.

3. Згадуєте про Переяслав, тож не забувайте про нього.

4. Радіо, яке Ви мені прислали, хоч пишете, що у Вас воно грало дуже добре, в мене не пописується³⁰. На довгих хв. чуть-чуть щось чути, на середніх кілька станцій і на коротких кута[...]³¹. Від того вже одні нагальні батареї вичерпалися. Я заложив другі і вчора по кількох днях гри і ті мабуть вичерпалися, бо граючи поволі замовкло. Перевірити не мав часу але думаю, що так само батареї. Взагальному я не погоджуюсь не тільки з совєцьким дрантям, але так само з німецьким, чи хоч американським. Для прикладу хоч би. Вже три нім. апарати в цьому році Ви купили, але чи хоч один з них щось в дійсності варт, а гроші коштують і то багато. Дрантя дрантям, д-же Роман, хоч воно і американське. Ясно, що коли нічого ліпшого дістати не можна, то мусимо обходитися з чим-небудь, але якщо можна, то воно і краще, і дешевше замість трьох поганих одно а добре. Я стягаю до себе то, яке Ви прислали мені минулого року, не знаю тільки чи воно в порядку. Побачу. Наразі хай так буде. Не забувайте тільки про постачання мене батареями.

5. Слідуючи зв'язком прошу прислати фарбу, головню чорну, і мої речі від К.³²

6. Цим разом висилаю Вам тільки текст присяги члена ОУН. Форму звіту не можу, бо не було часу вибити на машинці, ну і думав, що дістану такий папір, але не дочекався, так що і грипса не маю на чому написати.

7. Мимо Вашого напевно незадоволення, через Ваш пункт висилаю пошту на Дніпра. Роблю це тому, що не маю кого вислати на його пункт, а по-друге вже і боюсь, бо ціла Я.³³ говорить, що до такого-то дядька ходять партизани. Враховуючи це, Ви мені напевно вибачите і цим разом доручите, а далі я з ним порозуміюся.

8. Справи, які Ви мені описували дійсно болючі. Так, Ви маєте рацію. Ці вічні пльотки вже навченого можуть вивести з рівноваги. В тій спр. я буду говорити з д-ом Дніпром. Баби, лепетуки, прачки, а не муштини ті [...]³⁴ революціонери. Встид, ганьба, скандал і більш нічого.

²⁹ Особи не ідентифіковано

³⁰ Не пописується – у даному випадку не працює належно.

³¹ Текст нечитабельний.

³² Не ідентифіковано.

³³ Ймовірно мова про с.Ямницю Тисменецького р-ну Івано-Франківськ. обл.

³⁴ Текст нечитабельний.

Щоб у нас сьогодні щось подібного творилося, сьогодні, коли немає часу обернутися, щоб не думати про роботу, яка лежить нам не тільки на карку, але й на серці! Ні, це не тільки скандал, це злочин і злочин супроти революції – народу. Боляче і аж гидко про це не тільки писати, а й думати.

Я кінчаю тим, що прошу Вас прислати мені, що необхідне, а з ним: 1. валок до цикльостиля. 2. фарба. 3. мої речі, 4. тушонку і 5. баньку на нафту, бо тут ніяк дістати.

Не забувати і про обіцяний шрифт і звіти. Якщо є у Вас грубший папір – газетний, то пришліть. Паперу старайтесь закупити чим побільше.

Як зі знімками, чи викликані ті фільми, що у мене роблені з[...]³⁵???

Пришліть мені пару фільмів.

Не шкодило б, якщо б Ви прислали мені і добрі вісті з Л.³⁶, але в них я і сумніваюсь, і їх добрих не надіюсь. Трудно!

Бажаю крепкого здоров'я.

17.V. 48 р.

Гомін

P.S. Якщо у Вас є калька – пришліть. Якщо немає, то постарайтесь купити.

ГДА СБУ. Ф. 13, спр. 398, т.18, арк. 35-37. (Арк. 38-39 зв. – переклад цього листа на російську).

Марта Гавришко, Александра Стасюк. Письма из нелегальной почты повстанческого поэта Михайла Дяченка (Марка Боеслава).

Статья акцентирует внимание на эпистолярном наследии участников украинского национально-освободительного движения 1940–1950-х гг., показывает особенности функционирования писем, грипсов, записок и под. в условиях подполья, их информативность и исключительную важность для изучения проблемы. В частности, проанализированы письма известного повстанческого поэта, референта пропаганды Карпатского краевого провода ОУН-б Михайла Дяченка (Марко Боеслав) руководителю Главной ячейки пропаганды (ГОСП) Петру Федуну (Полтава) и референту пропаганды Станиславовского надрайонного провода Лазарю Смижаку (Роман).

Ключевые слова: украинское национально-освободительное движение 1940–1950-гг., эпистолярное наследие, Михайл Дяченко (Марко Боеслав).

³⁵ Текст нечитабельний.

³⁶ Не ідентифіковано.

Андрій СОВА

ПЕЧАТКИ ОРГАНІЗАЦІЇ “ПЛАСТ” У СТРИЮ (1920-ТІ РР.)

У статті на основі неопублікованих архівних матеріалів, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у Львові, розглянуто сфрагістичні пам'ятки пластових куренів та структурних підрозділів організації у Стрию. Охарактеризовано виявлені відтиски за такими ознаками: матеріал, форма, розмір, зображення, датування. У додатку опубліковано каталог, виявлених відтисків печаток та їх зображень.

Ключові слова: Стрий, “Пласт”, печатки.

У роки незалежності сфрагістика зробила значний крок уперед, а її досягнення перевершили здобутки дотогочасного стану наукового розвитку проблеми¹. Однак маловивченими надалі залишаються печатки українських громадських організацій на західноукраїнських землях кінця ХІХ – першої третини ХХ століття, серед яких одну з ключових позицій займав “Пласт”. У 1911–1930 роках, у часі його легального існування в Галичині, пластові курені, гуртки та структурні підрозділи затвердили та використовували у своїй діяльності відповідну атрибутику: прапори, відзнаки, нагороди, однострої, гімни, печатки. Останні й досі ще мало вивчаються дослідниками, за винятком кількох студій автора цієї статті та публікацій, де пластові печатки подано лише як ілюстративний матеріал без належного наукового опрацювання. Аналіз досліджень, присвячених “Пласту”, показав, що праці емігрантських авторів – В. Леника² і сучасних українських вчених – І. Андрухів³, Я. Боднара⁴,

¹ Розвиток історіографічних студій національної сфрагістики від 1991 р. до 2008 р. докладніше див. у статтях Віталія Перкуна: *Perkun W. Badania sfragistyczne na Ukrainie 1991–2004 / W. Perkun // Pieczęć w dawnej Rzeczypospolitej / Pod red. Z. Piecha. – Warszawa, 2006. – S. 355–363; Перкун В. Українські сфрагістичні студії 1991–2008 рр.: стан та перспективи досліджень / В. Перкун // Український історичний журнал. – Київ, 2010. – Випуск 1. – С. 199–215.*

² *Леник В. Українська організована молодь (молодечі організації від початків до 1914 р.) / В. Леник. – Мюнхен–Львів, 1994. – 181 с.*

³ *Андрухів І. Українські молодіжні товариства в духовному відродженні краю (кінець ХІХ – 1939 р.) / І. Андрухів. – Івано-Франківськ, 1991. – 88 с.; Андрухів І. Західноукраїнські молодіжні товариства “Сокіл”, “Січ”, “Пласт”, “Луг”. – Івано-Франківськ, 1992. – 80 с.; Андрухів І. Українські молодіжні товариства Галичини: 1861–1939 рр. (Короткий історичний нарис) / І. Андрухів. – Івано-Франківськ, 1995. – 72 с. та ін.*

⁴ *Боднар Я. Б. Теоретичні та методичні засади фізичного виховання молоді Галичини кінця ХІХ – початку ХХ століття (до 1939 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. фіз. виховання і спорту: спец. 24.00.02 “Фіз. культура, фіз. виховання різних груп населення”. – Львів, 2002. – 18 с.*

О. Вацеби⁵, В. Виздрика⁶, Ю. Візитів⁷, О. Дем'янюка⁸, Я. Луцького⁹, В. Окаринського¹⁰, Р. Пальчевського¹¹, Б. Савчука¹², О. Сича¹³, Б. Трофим'яка¹⁴, І. Шумського¹⁵ та інших дають певне уявлення про його історію та діяльність. Однак у них відсутній системний виклад та аналіз символіки “Пласту”, зокрема й печаток. Упорядники книги “Пласт у Станиславові та Івано-Франківську (1911–2009 рр.)” Андрій Чемеринський та Василь Іваночко помістили у книзі 12 пластових печаток (9 – з 1920-х рр., 3 – сучасні)¹⁶. Петро Содоль опублікував відтиски 4 пластових печаток (2 різні відтиски Першого пластового полку ім. П. Конашевича-Сагайдачного у Львові, 1 – Верховної Пластової Ради у Львові, 1 – Верховної Пластової Команди у Львові)¹⁷. Як в першому, так і другому випадках, пластові печатки подані лише як ілюстративний матеріал. Проте без будь-яких підписів, не вказано їх розмір та інші характеристики, без яких не можливо уявити ролі цих пам'яток. Наукове вивчення проблеми фактично розпочато автором цієї статті¹⁸.

⁵ Вацеба О. М. Нариси з історії спортивного руху в Західній Україні / О. М. Вацеба. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997. – 232 с.

⁶ Виздрик В. С. Військово-патріотична діяльність УВО–ОУН серед української молоді Галичини (1920–1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. – Львів, 2004. – 18 с.

⁷ Візитів Ю. М. Пластовий рух на Волині в міжвоєнний період: Монографія / Ю. М. Візитів. – Рівне: Волинські обереги, 2008. – 180 с.

⁸ Дем'янюк О. Й. Український молодіжний рух Західної України: від зародження до боротьби за українську державність: Монографія / О. Й. Дем'янюк. – Луцьк: ПВД “Твердиня”, 2007. – 180 с.

⁹ Луцький Я. В. З історії туристично-краєзнавчої роботи в “Пласті” (1911–1930 рр.) / Я. В. Луцький. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. – 60 с.

¹⁰ Окаринський В. М. Пласт в українському національно-визвольному русі (1911–1939 рр.): Монографія / В. М. Окаринський. – Тернопіль, 2006. – 222 с.

¹¹ Пальчевський Р. С. Український молодіжний рух на західноукраїнських землях (20–30-і рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. – Чернівці, 2000. – 20 с.

¹² Савчук Б. Український Пласт 1911–1939 рр / Б. Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1996. – 268 с.

¹³ Сич О. М. Пласт: нарис витоків, історії, сьогодення / О. М. Сич. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. – 76 с.; Сич О. Пласт – український скавтинг: нарис витоків, історії, сьогодення / О. Сич. – 2-ге вид., змінене, доповнене. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2012. – 288 с.

¹⁴ Трофим'як Б. Є. Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (з початку 30-х років ХІХ ст. до 1939 р.): Навч. посібник / Б. Є. Трофим'як. – Київ: ІЗМН, 1997. – 424 с.; Трофим'як Б. Є. Гімнастично-спортивні організації у Національно-Визвольному русі Галичини (Друга половина ХІХ ст. – перша половина ХХ ст.) / Б. Є. Трофим'як. – Тернопіль: Економічна думка, 2001. – 694 с.

¹⁵ Шумський І. І. Молодіжний рух у Західній Україні (1920–1939): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. – Чернівці, 2001. – 20 с.

¹⁶ Пласт у Станиславові та Івано-Франківську (1911–2009 рр.) / Упорядники Андрій Чемеринський та Василь Іваночко. – Івано-Франківськ: “Лілея-НВ”, 2009. (Пластова бібліотека, ч. 9). – С. 16, 24, 75, 185. (загальна кількість сторінок книги 224).

¹⁷ Содоль П. “Золота Книга” І пластового полку / П. Содоль // Пластовий шлях. Журнал пластової думки та інформації. – 2011. – Ч. 2 (166). – С. 42.

¹⁸ Сова А. О. Актуальні питання вивчення символіки українських молодіжних організацій Галичини кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. / А. О. Сова // Український визвольний рух / Центр досліджень

Мета статті – привернути увагу до сфрагістичних пам’яток молодіжної організації “Пласт”, розпочавши їх наукове вивчення на прикладі відтисків печаток “Пласту” в Стрию, які виявлені в Центральному державному історичному архіві України у Львові. Завдання дослідження полягає в докладній характеристиці пам’яток, беручи до уваги їх якісні та функціональні особливості: матеріал, форма, розмір, зображення, легенда (напис). Джерельною основою дослідження стали фонди №№ 358 (Шептицький Андрей (Роман-Марія-Александр, 1865–1944), граф, митрополит Галицький греко-католицької Церкви, архієпископ Львівський, єпископ Кам’янець-Подільський,

визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. – Львів, 2007. – Збірник 9. – С. 157–180; *Сова А. О.* Сфрагістичні пам’ятки 10-го куреня УУСП “Чорноморці” / А. О. Сова // Знак. Вісник Українського геральдичного товариства. – Львів, 2007. – Ч. 42. – С. 2 (пердрук без дозволу автора: *Сова А. О.* Сфрагістичні пам’ятки 10-ого куреня УУСП “Чорноморці” / А. О. Сова // Чорноморець. Листок дружнього зв’язку 10-го куреня УПС / А. О. Сова. – Філадельфія, 2008. – 5 березня. – Ч. 75. – С. 26–27); *Сова А. О.* Печатка пластового куреня “Лісові Чорти” у Львові / А. О. Сова // Знак. Вісник Українського геральдичного товариства. – Львів, 2009. – Вересень. – Число 48. – С. 3; *Сова А. О.* Символіка українських молодіжних організацій “Сокил”, “Січ”, “Пласт” та “Луг” у Галичині (кінець XIX століття – 1939 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 “історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни”. – Львів, 2009. – 17 с.; *Сова А.* Печатка пластового музею у Львові / А. О. Сова // Пластовий шлях. Журнал пластової думки та інформації. – Львів, 2011. – Ч. 4 (168). – С. 38–39; *Сова А.* Печатки пластових куренів на Волині у 1920-х рр. / А. О. Сова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне: РДГУ, 2011. – Випуск 22. – С. 270–273; *Сова А.* Актуальні питання вивчення печаток українських організацій “Сокил” “Січ” “Пласт” і “Луг” у Галичині (кінець XIX ст. – 1939 р.) / А. О. Сова // Сфрагістичний щорічник. – Київ: НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Інститут спеціальних історичних дисциплін Музею Шереметєвих, 2011. – Вип. I. – С. 402–427; *Сова А.* Печатки пластового куреня імені Івана Богуна в Олександрії (1920-ті рр.) / А. О. Сова // Знак. Вісник Українського геральдичного товариства. – Львів, 2012. – Квітень. – Число 56. – С. 3–4; *Сова А.* Печатки як джерело до історії організації “Пласт” у Галичині (1910–30-ті роки) / А. О. Сова // Книжкова та рукописна культура: історія, методологія, джерельна база: тези доповідей і повідомлень: міжнародна наукова конференція (Львів, 17–18 травня 2012 р.) / упорядкування і наукова редакція Лариси Головатої; Центр незалежних історичних студій; Інститут історії України НАН України; Канадський інститут українських студій Альбертського університету; Національний університет “Львівська політехніка”. – Львів, 2012. – С. 32–35; *Сова А.* Печатки пластових відділів у Бережанах (1920-ті рр.) / А. О. Сова // Землі Опілля в природно-географічному та історико-культурному розвитку України. Матеріали четвертої науково-практичної конференції, Бережани, 28 вересня 2012 року. – Тернопіль: Астон, 2012. – С. 61–68; *Сова А.* Сфрагістичні пам’ятки пластових відділів у Бережанах (1920-ті рр.) / А. О. Сова // Знак. Вісник Українського геральдичного товариства. – Львів, 2012. – Серпень. – Число 57. – С. 3–4; *Сова А.* Ще одна печатка пластового куреня “Лісові Чорти” / А. О. Сова // Пластовий шлях. Журнал пластової думки та інформації. – Львів, 2012. – Ч. 3 (171). – С. 56–57; *Сова А.* Печатки пластових відділів у Калуші / А. О. Сова // Знак. Вісник Українського геральдичного товариства. – Львів, 2013. – Квітень. – Число 59. – С. 4–5; *Сова А.* Нові печатки організації “Пласт” у Бережанах (1920-ті рр.) / А. О. Сова // Бережанська гімназія: сторінки історії. Матеріали міжнародної наукової конференції, Бережани 19 вересня 2013 р. / Бережанський краєзнавчий музей / упор. Наталія Бойко, Надія Голод. – Тернопіль, 2013. – С. 52–63; *Сова А.* Печатки 21 пластового куреня імені Івана Богуна у Чорткові / А. О. Сова // Знак. Вісник Українського геральдичного товариства. – Львів, 2013. – Вересень. – Число 61. – С. 5 та ін.

культурний і церковний діяч, меценат, дійсний член НТШ), 389 (Верховна пластова команда, м. Львів), 404 (Редакція журналу “Молоде життя”, м. Львів”), 410 (Тисовський Олександр, професор біології, педагог, письменник, засновник “Пласту”, суспільно-політичний діяч 1886–1968). Усього виявлено та проаналізовано 12 різних печаток пластових відділів Стрия. У додатку опубліковано каталог відтисків печаток.

Автор переглянув та опрацював декілька тисяч пластових документів, які зберігаються в ЦДІА України у Львові. Це протоколи засідань, нарад, конференцій, плани їх діяльності, інструктивні матеріали, періодичні видання, звіти, описи мандрівок та таборів, звернення, відозви, листування тощо. У них вміщено чимало документів із відтисками печаток пластових куренів та структурних підрозділів у Стрию. Стрийські пластуни печатками завіряли звіти, листи, книги протоколів, звернення, реєстраційні картки членів, зголошення до таборів тощо. За підрахунками автора понад 460 документів завірено печатками пластових відділів у Стрию.

Для відтисків печаток використовували переважно фіолетове чорнило, рідше – чорне. Поки що не виявлено печаток із сухим тисненням, які застосовували у своїй діяльності інші молодіжні товариства Галичини¹⁹. Із друкованих печаток відома лише одна – 2-го куреня старших пластунів “Червона Калина”, яка датована 3 квітня 1930 року і зображена на запрошенні з нагоди посвячення прапора Загону “Червона Калина” 27 квітня 1930 року в Стрию²⁰. У документі, на якому є відтиск цієї печатки, зазначено: “Ваша Достойносте! Маємо честь запросити Вас на Свято Посвячення Прапора Загону “Червона Калина”, яке відбудеться в п'ятиліття існування Загону, дня 27. Квітня 1930 р. в Стрії, з такою програмою: о год. 11.45 – Посвячення Прапора в парохіяльній церкві; о год. 16 – Святочна академія і торжественне вбивання цвяшків. В Стрії, 3. квітня 1930. За Штаб Загону Ярослав Рак в. р. отаман Осип Тюшка в. р. писар. Р. С. Цвяшок доручимо підчас вбивання”²¹.

У своїй діяльності пластові відділи Стрийщини використовували печатки круглої, овальної та прямокутної форми. Розміри печаток коливались: круглі в межах від 35 мм

¹⁹ Наприклад товариство гімнастичне “Сокіл” у Львові мало печатку із сухим тисненням. Відтиск круглий, розмір – 23 мм. Без зображення. Текст розділений двома зірочками та двома квіточками. Див.: Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові). – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 14; ЦДІА України у Львові. – Ф. 410. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 13.

²⁰ Через арешти польською поліцією пластунів у Стрию посвячення прапора перенесли на серпень 1930 р. Див.: Падох Я. Стрийський Пласт. Нарис історії / Я. Падох // Стрийщина. Історико-мемуарний збірник Стрийщини, Скільщини, Болахівщини, Долинщини, Рожнятівщини, Журавенщини, Жидатівщини і Миколаївщини / Ред. І. Пеленська, К. Баб'як. – Нью-Йорк–Торонто–Париж–Сідней, 1990. – Т. 1. – С. 482, 483, 485; Падох Я. Загін “Червона Калина” / Я. Падох // Загін Червона Калина. Ювілейне видання пластового Загону “Червона Калина”. – Стрий–Нью-Йорк, 2000. – С. 23–32; Ерденбергер В. До історії прапора Загону “Червона Калина” / В. Ерденбергер // Загін Червона Калина. Ювілейне видання пластового Загону “Червона Калина”. – Стрий–Нью-Йорк, 2000. – С. 240–242.

²¹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 40. Аналогічний документ опублікований у 2000 р. Див.: Оригінал запрошення на Свято Посвячення Прапора Загону “Червона Калина” в Стрії // Загін Червона Калина. Ювілейне видання пластового Загону “Червона Калина”. – Стрий–Нью-Йорк, 2000. – С. 241. У зацитованому документі зазначено число 553, у опублікованому – 121. Тобто щонайменше запросили на урочистості 553 особи.

(2-ий курінь старших пластунів Загін “Червона Калина”)²² до 37 мм (5-ий пластовий курінь ім. кн. Ярослава Осмомисла)²³, овальні від 29х39 мм (46 пластовий курінь ім. Буй-Тур Всеволода)²⁴ до 37х46 мм (5-ий пластовий полк ім. кн. Ярослава Осмомисла)²⁵. Також виявлено одну печатку прямокутної форми (Команда Стрийського Пластового Коша)²⁶. Серед круглих виняток становить печатка 2-го куреня старших пластунів “Червона Калина”. Її розмір – 60 мм²⁷.

Зображення на печатках могло бути довільним. Однак поширеним було застосування організаційної емблеми – Тризуба і трипелюсткової лілієї, мистецьки сплетених в одну гармонійну цілість, авторство якої належить професору Академічної гімназії у Львові Миронові Федусевичу та графіку Робертові Лісовському. Таке зображення міститься на 10 печатках пластових відділів у Стрию. Рідше на печатках фіксуємо відбитки територіальних символів, наприклад, лева (Управа V Зв'язку Новиків у Стрию)²⁸, червоної калини – символу України (2-ий курінь УУСП “Червона Калина” в Стрию). Лев зафіксований лише на трьох печатках пластових відділів Галичини. Перший на вже загуданій печатці Управи V Зв'язку Новиків у Стрию, другий – пластового полку ім. Івана Богуна у Перемишлі²⁹, третій – Уладу Новиків у Львові³⁰.

Легенди печаток виконано друкованим шрифтом, написи були україномовними, вжито скорочення: “гурт.” – гурток, “ім.” – імені, “к.” – курінь; “кн.” – княгиня, князь; “п.” – полк, “пл.” – пластун, пластунка; “пл.” – пластовий; “сам.” – самостійний, “ст.” – старший; “У. У. С. П.” – Улад українських старших пластунів. Вивчаючи написи на печатках, важливо враховувати, що абрєвіатури та скорочення містять додаткову інформацію. Наприклад, пласто́ве гасло “Скоб” складається з початкових літер чотирьох слів: “сильно, красно, обережно, бистро”. Ще у 1913 р. один із засно-

²² ЦДІА України у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 15; спр. 724. – Арк. 15; спр. 729. – Арк. 143, 144, 145, 159, 160, 170, 175, 176, 181; спр. 882. – Арк. 1, 1 зв.; спр. 883. – Арк. 1 зв., 4, 5 зв., 6, 9, 10 зв., 12, 13, 15, 16, 19, 20 зв., 20 а, 24, 26, 27 зв., 28, 29, 30, 33, 35, 36 зв., 37 зв., 39, 43; спр. 884. – Арк. 14; спр. 888. – Арк. 14 зв., 21 зв., 27 зв., 30; спр. 893. – Арк. 14 зв.

²³ ЦДІА України у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 42, 45, 46; спр. 37. – Арк. 63, 64 зв., 65 зв., 67, 68 зв.; спр. 64. – Арк. 13; спр. 727. – Арк. 1 зв., 2, 3, 13, 14 зв., 21, 26, 43 зв., 50, 51, 53, 63 зв., 70, 71, 76, 77, 85 зв., 86, 87, 89, 90, 91 зв., 92, 93, 94, 102, 111 зв., 112, 113, 115, 118, 119; спр. 729. – Арк. 180.

²⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 42 зв., 98 зв.; спр. 32. – Арк. 138 зв., 139; спр. 34. – Арк. 49, 50 зв.; спр. 729. – Арк. 76, 104, 105, 108, 115, 127, 128, 138, 141, 146, 148; спр. 731. – Арк. 11; Ф. 404. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 24.

²⁵ ЦДІА України у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 107 зв.; спр. 32. – Арк. 53 зв., 55 зв.; спр. 33. – Арк. 46 зв.; спр. 63. – Арк. 13; спр. 728. – Арк. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7; спр. 729. – Арк. 1, 14, 15, 19 зв., 27, 29, 30, 31, 33, 63, 69, 70, 72, 73, 79, 80, 96, 104 зв., 119, 120, 121, 122, 123, 124, 132, 133, 142, 190; спр. 731. – Арк. 2, 5, 6, 8, 14, 18, 21, 22, 23; Ф. 404. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 8; Ф. 410. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 17.

²⁶ ЦДІА України у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 67 зв., 68 зв., 87 зв., 88 зв., 91 зв.; спр. 39. – Арк. 91; спр. 724. – Арк. 27 зв., 28 зв., 29, 31; спр. 882. – Арк. 6, 10, 15.

²⁷ ЦДІА України у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 40.

²⁸ ЦДІА України у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 727. – Арк. 32, 38, 56, 64, 109, 122.

²⁹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 10, 11, 12, 13, 21 зв.

³⁰ ЦДІА України у Львові. – Ф. 358. – Оп. 1. – Спр. 135. – Арк. 3 зв.

вників “Пласту” Олександр Тисовський писав: “Предкладаю, щоби кличем наших пластунів були отсі чогири слова, які висказують повний зміст пласту: “Сильно, красно, обережно, бисто” зібрані в однім вислові “скоб”. Скоб – се заразом назва орла (*Haliaeetus albicilla*), величиною і силою другого по орлі сизім, прегарної птиці, що панує по всій Україні, а гніздить ся головно над озерами і великими ріками. Нехай ся птиця буде заразом символом українських пластунів, нехай назва “Скоб” буде найвисшим почесним титулом пласту. Нехай укр[аїнські] пластуни здоровлять ся висловом “скоб”, а відповідають словом “знаєм”, пригадуючи собі тим, як їм слід поступати, щоби стати правдивими, добрими синами свого народу”³¹. Дещо уточнену позицію щодо цього гасла наведено у наступній книзі автора “Життя в Пласті”: “Кличем інших, чужих уладів є: “Готовся”. Йому в українськiм Пласті відповідає клич “Сильно, Красно, Обережно, Бисто”! Значіння обох кличів те саме: Пластун має готуватися до боротьби з життям, з трудними нераз обставинами. Має готуватися, щоби показатися завжди й всюди паном положення для добра батьківщини і для власного хісна (користі. – А. С.). Щоби це довершити, він мусить вміти робити все сильно, красно, обережно й бисто. Це одначе не легка штука і до сього треба пластунови мати і як найліпше розвинути в собі всі здібности, якими обдаровує природа нормального чоловіка. До цього саме змагає Пласт”³².

Таким чином у Центральному державному історичному архіві України у Львові вдалося виявити 12 різних відтисків печаток пластових відділів, які існували у Стрию, зокрема Команди Стрийського Пластового Коша – 2 відтиски³³, 2-го куреня старших пластунів “Червона Калина” (попередня назва 2-ий курінь старших пластунів ім. І. Богуна) – 3, Управи 5-го Зв'язку Новиків у Стрию – 1, 5-го пластового куреня ім. Я. Осмомисла – 3, 8-го пластового куреня ім. кн. Ольги – 1, 14-го самостійного гуртка (згодом 16-го куреня) старших пластунок “Спартанки” – 1, 46 пластового куреня ім. Буй-Тур Всеволода – 1. На більшості печатках міститься зображення організаційної емблеми, тобто Тризуба і трипелюсткової лілеї, що мистецьки сплетені в одну гармонійну цілісність. Воно вказує на те, що це виключно українська структура, яка є частиною міжнародного скаутського руху. Стрийські пластуни у печатках наслідували львівську традицію.

Сподіваюся, що ця публікація дасть поштовх і приверне увагу до поставленої проблеми. Перспективи подальших досліджень полягають в опрацюванні матеріалів краєзнавчих музеїв та приватних колекцій на наявність матриць та їх відтисків на документах пластових відділів Стрийщини³⁴. Це дасть можливість зібрати по

³¹ Тисовський О. Пласт / О. Тисовський. – Львів: Накладом “Вістий з Запорожа”, Львів, улица Руська 20, 1913. – С. 4.

³² Тисовський О. Життя в Пласті. Основи пластового знання для Української Молоді / О. Тисовський. – Львів: Накладом Верховної Пластової Ради у Львові, 1921. – С. 36.

³³ В Інституті спеціальних історичних дисциплін Музею Шереметьєвих у Києві зберігається матриця печатки, яка зображена на рисунку 1. Вона в доброму стані. За інформацією з достовірних джерел ця матриця куплена декілька років тому Олексієм Шереметьєвим у Києві на одному із аукціонів. Місце зберігання інших 11 матриць не встановлено.

³⁴ У ЦДІА України у Львові вдалося виявити документи з відтисками печатки 40 пластового куреня ім. І. Черняти у Конюхові. Відтиск чорнильний червоний, чорний, фіолетовий, овальний, розмір: 37х46 мм. Зображення: трипелюсткова лілея з Тризубом. Легенда: “40. ПЛАСТОВИЙ

максимуму всі відтиски печаток та матриці, їх систематизувати, проаналізувати, порівняти з печатками пластових відділів інших українських територій та опублікувати окремим каталогом.

КАТАЛОГ

Матеріал: фіолетове, чорне, коричневе чорнило.

Форма: круга.

Розмір: 36 мм.

Зображення: трипелюсткова лілея з Тризубом.

Легенда: КОМАНДА СТРИЙСЬКОГО ПЛАСТОВОГО КОША. Текст розділений зірочкою.

Датування: 11.12.1925 р. – 5.02.1930 р.

Місце зберігання:

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 45.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 1 зв.,

84 зв., 85 зв., 99 зв.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 65 зв., 66 зв., 92 зв., 124 зв.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 100 зв., 101 зв.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 19 зв., 91, 96 зв.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 18 зв., 19 зв., 25 зв.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 13 зв.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 113. – Арк. 57, 144.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 257. – Арк. 18.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 724. – Арк. 8 зв., 11 зв., 13 зв., 17 зв., 18 зв.,

20 зв., 23 зв., 35 зв.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 725. – Арк. 14.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 726. – Арк. 3, 23.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 727. – Арк. 45 зв.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 729. – Арк. 65, 126, 153, 166, 172 зв., 174,

180 зв.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 795. – Арк. 14 зв., 78.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 796. – Арк. 75 зв.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 812. – Арк. 19 зв.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 882. – Арк. 3, 5, 6, 10, 15, 21.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 888. – Арк. 22.

КУРІНЬ ім. І. Черняти в Конюхові”. Текст розділений двома зірочками. Датування: 25.12.1925 р. – 18.11.1928 р. Докладніше див.: ЦДІА України у Львові. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 99 зв.; спр. 32. – Арк. 128 зв., 129 зв.; спр. 34. – Арк. 32; спр. 36. – Арк. 1; спр. 38. – Арк. 100; спр. 109. – Арк. 24; спр. 257. – Арк. 1, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 15, 16, 18.

Матеріал: фіолетове чорнило.

Форма: прямокутна.

Розмір: 59х39 мм.

Зображення: трипелюсткова лілея з Тризубом.

Легенда: КОМАНДА СТРИЙСЬКОГО ПЛ. КОША Ч: _____

Датування: 18.05.1929 р. – 22.05.1930 р.

Місце зберігання:

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 67 зв., 68 зв., 87 зв., 88 зв., 91 зв.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 91.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 164. – Арк. 3 зв.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 165. – Арк. 106 зв.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 169. – Арк. 81 зв.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 170. – Арк. 84 зв.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 171. – Арк. 82 зв.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 172. – Арк. 40 зв., 138 зв.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 175. – Арк. 79 зв.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 176. – Арк. 9 зв.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 180. – Арк. 19 зв.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 724. – Арк. 27 зв., 28 зв., 29, 31.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 795. – Арк. 12 зв., 79 зв.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 796. – Арк. 69 зв., 71 зв.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 882. – Арк. 6, 10, 15.

Матеріал: фіолетове чорнило.

Форма: кругла.

Розмір: 35 мм.

Зображення: трипелюсткова лілея з Тризубом.

Легенда: П. К. СТ. ПЛ. ім. І. БОГУНА в СТРИЇ. Текст розділений двома зірочками.

Датування: 28.09.1926 р. – 8.05.1930 р.

Місце зберігання:

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 15.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 164. – Арк. 85.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 167. – Арк. 71.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 168. – Арк. 31, 36, 40.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 170. – Арк. 21.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 180. – Арк. 22.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 724. – Арк. 15.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 729. – Арк. 143, 144, 145, 159, 160, 170, 175, 176.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 791. – Арк. 5 зв.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 793. – Арк. 10 зв., 12, 13 зв., 14, 15, 16 зв.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 794. – Арк. 2, 3, 4, 6, 7.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 799. – Арк. 92.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 811. – Арк. 5.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 883. – Арк. 1 зв., 4, 5 зв., 6, 9, 10 зв., 12, 13, 15, 16, 19, 20 зв., 20 а, 24, 26, 27 зв., 28, 29, 30, 33, 35, 36 зв., 37 зв., 39, 43.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 888. – Арк. 14 зв., 21 зв., 27 зв., 30.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 961. – Арк. 742 зв.

Матеріал: фіолетове чорнило.

Форма: кругла.

Розмір: 35 мм.

Зображення: трипелюсткова лілея з Тризубом.

Легенда: П. К. СТ. ПЛ. в СТРИЇ. Текст розділений двома зірочками.

Датування: 20.03.1929 р. – 8.05.1930 р.

Місце зберігання:

ЦДІАУЛ. – Ф. 358. – Оп. 1. – Спр. 135. – Арк. 4 зв.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 173. – Арк. 80.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 729. – Арк. 181.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 795. – Арк. 12, 13 зв., 14 зв., 17.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 796. – Арк. 13 зв., 29.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 882. – Арк. 1, 1 зв.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 884. – Арк. 14.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 893. – Арк. 14 зв.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 961. – Арк. 743 зв.

Матеріал: чорна друкована.

Форма: кругла.

Розмір: 60 мм.

Зображення: трипелюсткова лілея з Тризубом. Навколо неї по колу кетяги червоної калини.

Легенда: “ЗАГІН ЧЕРВОНА КАЛИНА” 2. К. У. У. С. П. В СТРИЇ. Текст розділений хрестиком.

Датування: 3 квітня 1930 р.

Місце зберігання:

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 40.

Матеріал: фіолетове чорнило.

Форма: круга.

Розмір: 36 мм.

Зображення: лев, обернений праворуч, в короні спинається лапами на скелю.

Легенда: Управа V З'язку Новиків в СТРИІ. Текст розділений двома зірочками.

Датування: 29.05.1928 р.

Місце зберігання:

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 727. – Арк. 32, 38, 56, 64, 109, 122.

Матеріал: фіолетове, чорне, коричневе чорнило.

Форма: овальна.

Розмір: 37x46 мм.

Зображення: трипелюсткова лілея з Тризубом.

Легенда: V. Пластовий Полк ім. кн. Ярослава Осмомисла в СТРИЮ. Текст розділений однією зірочкою.

Датування: 12.09.1922 р. – 2.01.1928 р.

Місце зберігання:

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 107 зв.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 53 зв.,

55 зв.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 46 зв.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 13.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 151. – Арк. 45.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 165. – Арк. 12.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 167. – Арк. 123.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 168. – Арк. 20.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 169. – Арк. 49.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 173. – Арк. 9.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 174. – Арк. 95.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 728. – Арк. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 729. – Арк. 1, 14, 15, 19 зв., 27, 29, 30, 31, 33, 63, 69, 70, 72, 73, 79, 80, 96, 104 зв., 119, 120, 121, 122, 123, 124, 132, 133, 142, 190.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 731. – Арк. 2, 5, 6, 8, 14, 18, 21, 22, 23.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 961. – Арк. 873, 874.

ЦДІАУЛ. – Ф. 404. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 8.

ЦДІАУЛ. – Ф. 410. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 17.

Матеріал: фіолетове чорнило.

Форма: овальна.

Розмір: 35,5х46 мм.

Зображення: трипелюсткова лілея з Тризубом.

Легенда: V. Пластовий Кур. ім. кн. Ярослава Осмомисла в СТРИІ. Текст розділений однією зірочкою.

Датування: 1.02.1930 р. – 13.02.1930 р.

Місце зберігання:

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 18 зв.,
19.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 729. – Арк. 180.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 882. – Арк. 9.

Матеріал: чорне, фіолетове чорнило.

Форма: кругла.

Розмір: 37 мм.

Зображення: трипелюсткова лілея з Тризубом.

Легенда: V. ПЛАСТОВИЙ КУРІНЬ ім. кн. Ярослава Осмомисла в СТРИІ. Текст розділений двома зірочками.

Датування: 5.02.1928 р. – 11.10.1929 р.

Місце зберігання:

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 42, 45,
46.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 63, 64 зв.,
65 зв., 67, 68 зв.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 13.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 113. – Арк. 65, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75,
88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109,
110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 156, 157.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 727. – Арк. 1 зв., 2, 3, 13, 14 зв., 21, 26, 43 зв.,
50, 51, 53, 63 зв., 70, 71, 76, 77, 85 зв., 86, 87, 89, 90, 91 зв., 92, 93, 94, 102, 111 зв.,
112, 113, 115, 118, 119.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 729. – Арк. 180.

Матеріал: фіолетове, коричневе, чорне чорнило

Форма: кругла

Розмір: 35 мм

Зображення: трипелюсткова лілея з Тризубом.

Легенда: VIII. пл. п. ім. кн. Ольги в Стрию. Текст розділений двома зірочками.

Датування: 11.09.1922 р. – 20.11.1929 р.

Місце зберігання:

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 8 зв., 9.

- ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 76, 112 зв.
 ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 61 зв.
 ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 55 зв., 56 зв., 57 зв.
 ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 65, 65 зв., 67.
 ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 87 зв., 88, 89, 91 зв., 92 зв.
 ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 6.
 ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 3.
 ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68,
 69.
 ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 79. – Арк. 10.
 ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 59.
 ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 113. – Арк. 68, 175, 177, 178.
 ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 724. – Арк. 1, 4, 5.
 ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 727. – Арк. 27, 27 зв., 28, 29, 30, 33, 34, 35,
 35 зв., 36, 37, 39, 40, 42, 54, 54 зв., 55, 58 зв., 59, 60, 61, 61 зв., 62, 63, 65, 67, 68, 78,
 78 зв., 79, 80, 81, 82, 84, 103, 103 зв., 104, 105, 107, 108, 110, 120, 120 зв., 121, 124,
 127, 128.
 ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 729. – Арк. 4, 5, 7, 10, 12, 13, 41, 78, 91 зв., 92,
 93, 96 а, 103 зв., 106 а, 130 зв., 151, 152, 155, 168.
 ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 732. – Арк. 1.
 ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 896. – Арк. 28, 34, 40, 43, 44, 45.
 ЦДІАУЛ. – Ф. 404. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 9.
 ЦДІАУЛ. – Ф. 410. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 13.
 ЦДІАУЛ. – Ф. 410. – Оп. 1. – Спр. 94. – Арк. 10.

Матеріал: фіолетове чорнило.

Форма: круга.

Розмір: 36 мм.

Зображення: трипелюсткова лілея з Тризубом.

Легенда: 14. САМ. ГУРТ. СТ. ПЛ. “СПАРТАНОК” В СТРИЇ³⁵. Текст розділений двома зірочками.

Датування: 3.01.1928 р. – березень 1930 р.

Місце зберігання:

- ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 123.
 ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 57.
 ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 164. – Арк. 3.
 ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 165. – Арк. 106.
 ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 169. – Арк. 81.
 ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 170. – Арк. 84.
 ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 171. – Арк. 82.
 ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 172. – Арк. 40, 138.
 ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 175. – Арк. 79.

³⁵ Цією печаткою завірялися документи 16 куреня старших пластунок “Спартанки” у Стрию. При цьому переправляли легенду печатки.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 176. – Арк. 9.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 180. – Арк. 19.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 724. – Арк. 7 зв., 11, 13, 17, 20 зв., 28, 31 зв.

Матеріал: фіолетове, чорне чорнило.

Форма: овальна.

Розмір: 29х39 мм.

Зображення: трипелюсткова лілея з Тризубом.

Легенда: 46. пл. к. ім. Буй-Тур Всеволода в Стрию. Текст розділений двома зірочками.

Датування: 29.09.1925 р. – 6.04.1927 р.

Місце зберігання:

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 42 зв., 98 зв.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 138 зв., 139.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 49, 50 зв.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 168. – Арк. 17.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 729. – Арк. 76, 104, 105, 108, 115, 127, 128, 138, 141, 146, 148.

ЦДІАУЛ. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 731. – Арк. 11.

ЦДІАУЛ. – Ф. 404. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 24.

Андрей Сова. Печати организации «Пласт» в Стрые (1920-е гг.)

В статье на основе неопубликованных архивных материалов, хранящихся в Центральном государственном историческом архиве Украины во Львове, рассмотрены сфрагистические достопримечательности пластовых куреней и структурных подразделений организации в Стрые. Охарактеризованы обнаруженные оттиски по следующим признакам: материал, форма, размер, начертание, датировка. В приложении опубликованы каталог выявленных оттисков печатей и их изображений.

Ключевые слова: Стрый, «Пласт», печати.

СПОГАДИ

УДК 82-94:[061.1СН(477.83-25):80]“195/197”

Роман КИРЧІВ

ВІДДІЛ ЛІТЕРАТУРИ ІНСТИТУТУ СУСПІЛЬНИХ НАУК АН УРСР КІНЦЯ 1950-Х – ПОЧАТКУ 1970-Х РОКІВ

Пишу цей спогад про відділ літератури колишнього Інституту суспільних наук АН УРСР з ініціативи теперішнього спадкоємця цієї установи Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України. Намагаюся при цьому відповісти на низку запитань, які мені задано стосовно цієї теми. Часові рамки нарративу визначаються роками моєї праці в цьому відділі. Але в деяких моментах за ці межі виходжу.

* * *

Отож, відділ літератури новоствореного на початку 50-х рр. Інституту суспільних наук увійшов у мою свідомість ще під час навчання на філологічному факультеті Львівського педагогічного інституту (закінчив 1953). Студентом я любив відвідувати Львівську бібліотеку Академії наук, а мій викладач української давньої літератури Пархом Кирилович Яременко (тоді доцент, згодом професор) заохотив бувати у відділі цієї бібліотеки по вул. Радянській (тепер Винниченка), 24. Це, мовляв, колишня бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка і там особливо добре працюється.

Там і справді добре працювалося. Якась особлива атмосфера, доброзичлива працівниця-бібліотекарка, мила літня жінка Ольга Пилипівна Богуславець, яка приязно зустрічала тебе і намагалася допомогти в пошуках потрібного.

У цьому ж будинку містився й Інститут суспільних наук. Придавало йому значущості й те, що це будинок легендарного Наукового товариства ім. Шевченка. Я про це знав, бував тут ще коли в ньому базувався Етнографічний музей – також колишнє творіння НТШ. Наступна атракція. Поряд з приміщенням бібліотеки, в цьому будинку за стіною – кабінет ще одної львівської легенди, академіка Михайла Возняка (1881–1954) – визначного літературознавця, керівника відділу літератури Інституту суспільних наук і завідувача кафедри української літератури Львівського університету ім. І. Франка.

Для мене був він легендою, оскільки різні публікації в пресі визначного вченого, його популярні видання прозового фольклору привернули мою увагу ще в підлітковому і юнацькому віці. Студентом я вже читав його тритомну «Історію української літератури», добуту приватним шляхом, бо в той час вона була закритою для читача, перебувала в спецфонді. Тепер, у бібліотеці, я мав нагоду бачити живого автора цієї небуденної праці. Його кабінет був з'єднаний з бібліотекою залізними дверима, з яких нерідко виходив академік, прямуючи до стелажів по потрібну книжку. Бібліотекарка спішила допомогти йому, але зазвичай він сам намагався обслужити себе, прикладаючи сідці до верхніх полиць. Сам заходив і до книгосховищ, мабуть, за звичкою ще з часів НТШ. Ці металеві двері кабінету М. Возняка, які збереглися в теперішньому

науковому залі бібліотеки (але вже не діючі), живо нагадують мені незабутні епізоди захопленого споглядання за вченим.

Уже коли я готувався до вступу в аспірантуру і писав влітку 1954 р. реферат «Літературно-критичні статті Івана Франка в газеті “Kurjer Lwowski”», під час одного з «виходів» академіка до бібліотеки Ольга Пилипівна представила йому мене як одного з тих наймолодших, що вивчають творчість великого Каменяря. Він, почувши моє прізвище, відразу поцікавився його стосунком до сучасників І. Франка – братів Богдана та Павла Кирчівих. А коли я сказав, що це брати мого діда, він порадив зайнятися в майбутньому їх дослідженням. І додав, що реферат про І. Франка, коли він буде написаний, він охоче подивиться.

На жаль, того ж року, восени, важкохворого вченого таки з його кабінету забрали до лікарні, а невдовзі, наприкінці листопада 1954 р., він помер. Я був на велелюдному похороні, який проводився на офіційному рівні з палацу Потоцьких.

Постать М. Возняка надала заснованому і очолюваному ним відділові літератури якогось особливого шарму в моїх очах. Я уважно стежив за публікаціями його науковців, більшість із яких знав в обличчя. Коли в аспірантурі писав дисертацію «Комедії Івана Франка», консультувався з франкознавцями цього відділу, зокрема з Михайлом Нечиталюком, Олексієм Деєм, Олексієм Морозом (багатолітнім деканом філологічного факультету Львівського університету, який після смерті академіка деякий час очолював відділ літератури), Степаном Щуратом. Був невимовно щасливим, коли до другого випуску видання відділу «Дослідження творчості Івана Франка» (вийшов у видавництві АН УРСР у 1959) була прийнята моя стаття «Погляди І. Франка на комедію». І тихо мріяв про майбутню працю в цьому відділі.

* * *

Зупинився на деяких моментах того, яким я бачив відділ літератури Інституту суспільних наук, яким він мені видався ще до мого буття в ньому. Повинен сказати, що вже в ці початкові роки історії відділу його імідж, як і взагалі Інституту, був високий в очах громадськості. Цю комплексну гуманітарну академічну установу очолював відомий і високоавторитетний учений, професор (а від осені 1958 р. – академік) *Іван Крип'якевич*, у ній працювало чимало знаних особистостей із західноукраїнської наукової інтелігенції ще дорадянського часу. І наймолодше покоління наукових та науководопоміжних працівників поповнювалося значною мірою уродженцями західних областей України.

Така незвичайна концентрація «местних» в Інституті ідеологічного профілю була вельми прикметною і, правду кажучи, дивною для того часу. Тим більше, що в складі працівників були непоодинокі недавно відпущені з тюрем, засланы, таборів та інші проскрибовані в очах радянської влади. Не раз застановляюся над цим «дивом», яким був Інститут суспільних наук тоді, в 50–60-х рр. Очевидно, був це певний пропагандистський трюк для Заходу. Дивіться, мовляв, ви там галасуєте про утиски українства, дискримінацію у Львові місцевої інтелігенції, а тут – академічний інститут, і хто ним керує, хто в ньому працює!

Думаю, що директор мав у цій ситуації певні преференції, зокрема щодо добору кадрів і формування планів наукової роботи. Без сумніву, все це розглядалося, погоджувалося в різних компартійних інстанціях і органах, та все ж на його думку й побажання зважали. Ситуація змінилася, коли після виходу Івана Петровича в середині 1962 р. з директорської посади на пенсію, в Інституті прийшла ера директорування

ставлеників і номенклатурників Львівського обкому партії, а з нею й негласне так зване «ідеологічне оздоровлення» установи зі зростанням, за словами Ярослава Ісаєвича, «частки ненаукового пропагандистського баласту».

Прийняттям на роботу в Інституті суспільних наук я також великою мірою зобов'язаний саме директору Крип'якевичу. Після закінчення аспірантури у Львівському педагогічному інституті восени 1957 р. призначення на працю у вузі я не одержав, хоча за чинним положенням воно мені належалося: була написана й рекомендована до захисту кандидатська дисертація, складені кандидатські іспити. Завадили, мабуть, біографічні перипетії зі студентського часу (виключення з Дрогобицького учительського і Львівського педагогічного інститутів з політичною мотивацією).

Довелося шукати роботи. Тодішній начальник Львівського обласного управління культури Ярослав Вітошинський, звернувши увагу на мої виступи в пресі з театральними рецензіями, запропонував мені посаду «інспектора по театрах» (так вона називалася) у своєму відомстві. Але я дивився на це заняття як на тимчасове.

Десь напровесні 1958 р. мені потелефонували з Інституту суспільних наук і запросили на розмову з директором. Знаю, що про мене йому розповів Олексій Мороз, який на той час уже повернувся на своє деканування в університеті, передавши посаду завідувача відділу Степанові Щурату. Про цю дуже пам'ятну і, сказав би, доленосну для мене розмову я докладніше розповів у спогаді «Магія імені вченого»¹. Незабаром, у квітні того ж року, я був прийнятий на посаду молодшого наукового співробітника відділу літератури Інституту.

Властиво, мене було зараховано до новостворюваного підрозділу відділу – сектору слов'янських літератур. Керівником цього підрозділу була призначена молодий кандидат філологічних наук, випускниця слов'янської філології Львівського університету Марія Мундяк-Мольнар, яка вже зарекомендувала себе як успішна дослідниця українсько-чеських і словацьких літературних зв'язків. На жаль, восени 1958 р. вона раптово померла. Ідея директора організувати спеціальну славистичну структурну одиницю в Інституті так і залишилася не зреалізованою. Однак за його наполяганням у плани наукової роботи відділу була введена тема цього профілю – «Українсько-польські літературні і літературно-фольклорні зв'язки», розпрацьовувати яку було доручено мені.

Відділ літератури – один із найбільших за кількістю працівників в Інституті, розміщувався в кількох кімнатах у різних частинах будинку: на першому поверсі у двох кімнатах, де тепер читальні зали відділу україніки Львівської національної наукової бібліотеки НАН України, до яких був вхід з проїзду від брами; на другому – три кімнати і кабінет завідувача і на третьому по балкону в кутку – дві невеликі кімнати.

Майже всі науковці, яких я застав у відділі, були мені вже відомі. Із старшого покоління – це *Марія Деркач*, дослідниця творчості Лесі Українки, добрий знавець архіву І. Франка, в якому вона працювала ще до війни і з перевезенням якого після радянського «визволення» до Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка в Києві, також тривалий час працювала там. Гарна, мила й доброзичлива людина, терпелива наставниця молодих науковців. *Микола Матвійчук* – уродженець Східного Поділля, учасник

¹ Кирчів Р. Магія імені вченого // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – С. 618–623. – (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Т. 8).

війни, член Спілки письменників України. Був якось споріднений з Коцюбинськими, знаю, що, зокрема, підтримував зв'язки з Михайлиною Коцюбинською (вона була у його домі). У відділі він продовжував працювати над своєю давнішою темою про фольклор у Горького, видав монографію і захистив докторську дисертацію на цю тему. Займався поточною літературною критикою. Завжди усміхнений, жартівник, але стриманий, щось було в ньому недосказане. Якось у розмові зі мною його дружина Марія Олексіївна проронила фразу: «Якби ви знали, як багато пережила наша родина». Але то був час, коли розкриватися люди не зважувалися. До старших належав і *Григорій Нудьга*. Він походив з Полтавщини, був із репресованих і до відділу прийняли його ще, здається, стараннями першого завідувача М. Возняка. Деякий час перед працею в Інституті Г. Нудьга був зайнятий у редакції львівського журналу «Жовтень», часто там друкувався. Особливо став нам відомим після того, як видав у 1956 р. двотомник «Пісні та романи українських поетів». Це видання в серії «Бібліотека поета» «Радянського письменника» вражало своїм незвичайно багатим змістом і високим рівнем наукової підготовки: обширна вступна стаття-розвідка (83 с.) і докладні, насичені інформацією академічні примітки. Ще аспірантом я мав нагоду часто бачити його в бібліотеці, з шанобою вітався з ним.

У середній, так сказати, віковій ланці науковців відділу виділявся *Олексій Дей* – родом з Чернігівщини, учасник війни, рухливий і плідний дослідник творчості І. Франка, фольклористичної проблематики й історії української журналістики. Особливо помітними в той час стали його монографії «Іван Франко і народна творчість» (1955) «Українська революційно-демократична журналістика» (1959). Останню він захистив як докторську дисертацію і незабаром (1962) переїхав до Києва на посаду завідувача відділу фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР.

Поважним і вдумливим науковцем зарекомендував себе *Іван Цапенко*. Він досліджував художні особливості прози І. Франка, східнослов'янський народний епос, думи. У 1955 р. захистив кандидатську дисертацію «Специфіка і шляхи розвитку фольклору (на матеріалі східнослов'янського епосу)». Видав монографію «Питання розвитку героїчного епосу східних слов'ян» (1959). На жаль, ця гарна і мудра людина якось дуже передчасно відійшла з життя.

Помітним у цій середній віковій частині співробітників був *Степан Трофимук*. Походив з Волині, у час війни був у радянських партизанах, після закінчення Львівського педінституту навчався в аспірантурі Інституту літератури ім. Т. Шевченка, написав кандидатську дисертацію «Розвиток революційної літератури в Західній Україні», яку захистив у 1954 р. і видав монографією у 1957 р. З 1953 р. працював у відділі літератури, активно друкувався в періодиці, виступав як літературний критик.

З 1953 р. у відділі літератури працював *Павло Малий*. Досліджував зв'язки Володимира Короленка з Україною. Кандидатська дисертація (1956) і монографія (1958) «Україна в публіцистиці В. Г. Короленка». Виступав як рецензент і літературний критик.

Однією з працівників відділу першого набору була *Марія Вальо* (з 1951). Досліджувала українську історичну драматургію та життя і творчість Ірини Вільде. Захистила кандидатську дисертацію (1962) і видала монографію на цю тему. Виступала в пресі з літературно-критичними статтями і театральними рецензіями.

До середнього покоління науковців відділу належала *Марія Мундяк* (працювала з 1953). Досліджувала творчість І. Франка (кандидатська дисертація «Оповідання

й повісті І. Франка з селянського життя як твори критичного реалізму», 1954) й українсько-чехословацькі літературні зв'язки. Спільно зі словацьким науковцем Михайлом Мольнаром підготувала збірник «Зв'язки Івана Франка з чехами та словаками» (Братислава, 1957). Виступала з літературно-критичними статтями.

Бібліографом відділу працював *Мирослав Мороз* (з 1957). Підготував і захистив кандидатську дисертацію «Питання бібліографії і атрибуції творів Івана Франка» (1963). У відділі опрацював бібліографію творів І. Франка (вийшла друком 1966). Як репресований радянськими органами, у 1960 р. був звільнений з роботи в Інституті.

Молодше покоління працівників відділу складала науковці, які прийшли одночасно зі мною і після мене: *Леонтина Мельничук-Лучко* (з 1958), театрознавець, кандидатська дисертація і монографія «Саксаганський-актор» (1959). Досліджувала драматургію Мирослава Ірчана (монографія 1963) й історію західноукраїнського театру міжвоєнного двадцятиріччя («Тернистим шляхом...», 1961), виступала зі статтями з історії українського театру і театральними рецензіями. *Зінаїда Нестер* (з 1959) – кандидатська дисертація «Гумор і сатира в творчості Степана Васильченка» (1959) і монографія на цю тему – 1962 р. *Микола Родько* (з 1958). Закінчив аспірантуру у Львівському педагогічному інституті. Кандидатська дисертація «Проза Івана Микитенка» (1961) й однойменна монографія (1960). Виступав з історико-літературними й теоретичними статтями та рецензіями. *Павло Яцук* (з 1959) досліджував творчість Михайла Павлика, Степана Чарнецького. Кандидатська дисертація «Михайло Павлик – організатор революційної журналістики і публіцистики» (1961), книжка «Михайло Павлик. Літературно-критичний нарис» (1959). Автор літературно-критичних статей і рецензій. *Мирослава Гурладі* (з 1961), кандидатська дисертація «Проблема позитивного героя в творчості Дм. Фурманова» (1952). Авторка досліджень, літературно-критичних статей, нарисів і рецензій на твори радянської літератури, книжок «Риси сучасності. Нотатки про нариси і нарисовців» (1962), «Великі роки. Шляхи українського радянського нарису, його проблеми та герої» (1968).

У 1964 до відділу прийшов *Любомир Сенік*, який закінчив аспірантуру у Львівському педінституті, захистив кандидатську дисертацію «Роман А. Головка “Мати” в літературному процесі 20-х – на початку 30-х років» (1962) і мав уже помітний доробок у дослідженні історії радянської літератури і літературній критиці. У 1965 р. групу франкознавців відділу поповнив Ігор Моторнюк – кандидатська дисертація «Іван Франко і проблеми літературної критики» (1966), автор історико-літературних і літературно-критичних статей.

У 1962-1963 рр. співробітником відділу був *Іван Дорошенко*, працював над монографією «Іван Франко – літературний критик» (1966), яка була захищена як докторська дисертація.

Ще до мого приходу у відділ деякий час працювали фольклорист, літературознавець і журналіст, дослідник драматургії І. Франка *Михайло Нечиталюк* (1951–1955); літературознавець, дослідник наукової і громадсько-культурної діяльності М. Драгоманова *Іван Романченко* (1953–1955); Літературознавець, дослідниця творчості М. Коцюбинського *Марія Іцук* (1955–1958); літературознавець і театрознавець, вузівський викладач *Яків Білоштан* (1955–1956). Я усіх їх знав, спілкувався з ними. Я. Білоштан був моїм науковим керівником в аспірантурі, М. Нечиталюк – офіційним опонентом на захисті моєї кандидатської дисертації «Комедії Івана Франка» (1961).

Як видно навіть з наведеної стислої інформації, відділ складали підготовлені та назагал творчо обдаровані й активні науковці. Завідувачем відділу я застав уже Степана Щурата, який саме тоді змінив на цій посаді О. Мороза. С. Щурат – син відомого поета і вченого академіка Василя Щурата, вихованець львівської школи філологів – не тільки за університетською освітою (закінчив Львівський університет), а й тією науковою традицією, яка культивувалася в НТШ з часу Михайла Грушевського й Івана Франка. У розмовах С. Щурат згадував про виконання різних доручень батька щодо полагодження справ у друкарні та канцелярії НТШ, про гостювання в батьківській домівці І. Франка та багатьох інших відомих діячів української науки, літератури і мистецтва.

До речі, це була родинна традиція Щуратів, що в своїй оселі вона зазвичай приймала визначних діячів української культури. Уже в 1940 р. під час перших відвідин радянського Львова у помешканні академіка В. Щурата побували Павло Тичина, Максим Рильський, Микола Бажан, Іван Козловський та ін. А за німецької окупації у ньому зупинялося чимало науковців і митців, які зі східних теренів України прямували на Захід. Був тоді, за згадками С. Щурата, і відомий Юрій Шевельов, який у своїх спогадах чомусь неприхильно і некоректно висловився про В. Щурата (як і, до речі, про деяких інших відомих українських львівських учених)².

Цю родинну традицію відкритості свого дому для багатьох гостей продовжував після смерті батька і С. Щурат. Кожний раз, коли названим та іншим відомим особистостям доводилося бувати у Львові, вони вважали своїм обов'язком відвідати Щуратів. У свою чергу П. Тичина, М. Рильський уважали б образою, якщо б С. Щурат, будучи в Києві, не завітав до них.

Згадую про ці речі, за словами С. Щурата, як про свідчення того елітного і водночас демократичного духу, який він уособлював у відділі. В установах Академії наук він працював з перших, ще довоєнних радянських і повоєнних років. Був одним із фундаторів відділу літератури Інституту суспільних наук. Проте не спішив обзавестися науковими титулами і званнями, що з його підготовкою, знаннями і зв'язками було б нескладно.

Кандидатську дисертацію «Рання творчість Івана Франка» захистив у 1954 р. У 1956 р. опублікована його монографія на цю тему. Оперта на збереженому в архіві батька листуванні І. Франка та іншому документальному матеріалі з цього періоду, ця монографія щодо повноти і ґрунтовності у висвітленні теми і досі залишається неперевершеною, стала франкознавчою класикою.

Франкознавча тематика увійшла у наукову діяльність С. Щурата ще в довоєнний період, коли в 1940–1941 р. у відділі літератури під керівництвом М. Возняка розгорнулася праця над підготовкою 25-томного видання творів І. Франка. Можна сказати, що його частка праці є в тих двох томах цього проекту, які встигли вийти до початку німецько-більшовицької війни. Брав участь і в підготовці післявоєнного Франкового 20-томника.

Отож, С. Щурат був глибоко зануреним у вивчення франкової творчості, одним із найкомпетентніших і найавторитетніших її дослідників. Оригінальне опрацювання циклу

² Див.: Шевельов Ю. (Юрій Шерех). Я – мене – мені (і довкруги). Спогади. – Харків–Нью-Йорк, 2001. – Т. 1. – С. 263.

бориславської прози І. Франка, зокрема його головного твору – повісті «Борислав сміється», стало предметом докторської дисертації С. Щурата, успішно захищеної 1971 р.

У відділі літератури Інституту суспільних наук під керівництвом С. Щурата продовжувалися франкознавчі студії. У 60-х рр. група працівників відділу була залучена до підготовки 50-томного зібрання творів І. Франка, яка проводилася під егідою Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Нам було доручено опрацювати 26, 27 і 28 томи, які охоплювали літературно-критичні праці І. Франка 1876-1892 рр. До складу редколегії видання був залучений С. Щурат, досить часто його запрошували до участі в засіданнях цього органу.

Перші томи цього видання почали з'являтися щойно з 1976 р. – вже після ліквідації відділу літератури. Ім'я С. Щурата в складі редакційної колегії тут уже не значиться, але як співредактор зазначених трьох томів він фігурує. Названі і працівники відділу, які підготували тексти й коментарі цих томів (відповідно: Р. Кирчів, І. Моторнюк, М. Родько, Л. Сенік, Г. Нудьга, С. Трофимук) з додатком співупорядників і співкоментаторів з персоналу Інституту літератури в Києві.

Всі науковці відділу опрацьовували індивідуальні теми з літературознавства, фольклористики, літературно-фольклорних зв'язків, історії української журналістики, театрознавства. Ці праці систематично публікувалися книжками у республіканських виданнях, а також статтями у наукових збірниках і журналах.

Фактично всі співробітники відділу літератури активно виступали в пресі як літературні критики, театральні рецензенти, деякі були членами Спілки письменників (М. Матвійчук, С. Трофимук, Г. Нудьга, М. Гурладі), Спілки журналістів (П. Яшук, П. Малий), членами репертуарної колегії при Львівському обласному управлінні культури (Л. Мельничук-Лучко, М. Вальо, Р. Кирчів), членами редколегій різних видань. Присутність і діяльність відділу літератури була помітною в культурному житті Львова. Його співробітники були доповідачами на різних літературно-мистецьких заходах, виступали з лекціями на підприємствах, в установах міста й області, брали участь у наукових конференціях різних рівнів. Наукові й науково-популярні публікації співробітників відділу привернули до себе увагу в Україні та поза її межами.

Особливе пошвавлення в життя відділу внесла т. зв. «хрущовська відлига», час, коли відновлювалася деяка частина заборонених до того сторінок і постатей історії української культури, коли на зібраннях і в пресі заговорили про розширення прав і функцій української мови. Науковці відділу, зокрема з молодшого і середньовікового складу, активно включилися в ці процеси, підписували групові й індивідуальні звернення до громадськості і влади, брали участь у зібраннях з виступами поетів, яких згодом буде названо «шістдесятниками», тощо.

У той час розгорнулися дослідження Г. Нудьги про поширення та популярність української пісні в світі. Відомі факти стосовно цієї теми він істотно розширив і збагатив багатьма новими джерелами, здобутими як у бібліотеках Радянського Союзу, так і за кордоном з допомогою й при посередництві різних кореспондентів. До речі, й відомого українського співака в Канаді Йосипа Гошуляка. Систематизація матеріалу за країнами світу надавала цій праці монументального змістового і структурного окреслення. Оприлюднення результатів цього дослідження статтями й брошурою «Українська пісня серед народів світу» (Київ, 1960) викликало широкий резонанс. Окрім друкованих відгуків на них, автор одержував і непоодинокі читацькі листи, які, пригадує, показував нам – колегам.

Оригінальні студії здійснив Г. Нудьга в рамках комплексної програми дослідження жанрів української літератури, що тривалий час розпрацьовувались у відділі: монографії «Пародія в українській літературі» (Київ, 1961), «Українська балада (з теорії та історії жанру)» (Київ, 1970), збірники «Бурлеск і травестія в українській поезії першої половини XIX ст.» (Київ, 1959), «Українська балада» (Київ, 1964), «Думи. Постичний епос України» (Київ, 1969), «Чумацькі пісні» (Київ, 1969).

З відходом О. Дея до Києва в 1962 р. і смертю І. Цапенка в 1963 р. у відділі помітно ослаб фольклористичний сегмент досліджень. Його найбільшою мірою тепер представляв Г. Нудьга своїми студіями про резонанс українських пісень і дум в інших країнах світу та деякими іншими працями. Властиво, фольклористика певною мірою залишилася хіба що в дослідженнях літературно-фольклорних зв'язків, зокрема в працях М. Матвійчука про використання фольклору у творчості М. Горького і деяких інших російських письменників та в моїх опрацюваннях присутності української теми в польській літературі.

Як згадувалося, на пропозицію директора І. Крип'якевича я розпочав свою наукову роботу в Інституті суспільних наук з дослідження українсько-польських літературно-фольклорних зв'язків. Першою була розвідка «Україніка в польських альманахах доби романтизму», яка була опублікована окремою книжкою (Київ, 1965). Ця праця була позитивно оцінена в українській і зарубіжній, зокрема польській, науковій критиці. А ще перед тим була опублікована доповідь «Український фольклор у слов'янських літературах», підготовлена у співавторстві з О. Деєм, О. Зілинським і Н. Шумадою на V Міжнародний з'їзд славистів (Софія, вересень 1963). Мені належить у ній опрацювання пов'язань польської літератури з українським фольклором. Розпрацювання цієї проблеми я продовжив у монографії «Український фольклор у польській літературі (період романтизму)», виданій у 1971 р.

Супутнім результатом дослідження були науково-популярна брошура «У творчій співдружності (українсько-польські літературні зв'язки)», антологія «Українською музою натхнені (Польські поети, які писали українською мовою)» (обидві – 1971) та низка статей і розвідок про творче звертання до української історії, усної народної словесності і навколишньої української дійсності старопольських письменників, літераторів епохи Просвітництва й, особливо, романтизму.

Прихильна оцінка цих робіт заохочувала до подальшої праці в цьому напрямку і стосовно наступних літературних періодів – польського письменства другої половини XIX ст. (позитивізму-реалізму) і новітнього часу. Автор зібрав великий матеріал для такого продовження, його підтримував і керівник відділу.

Однаке зверху примітною була деяка незацікавленість цією темою. Особливо, коли автор виявив намір вийти з нею як з докторською дисертацією.

До того ж, з середини 60-х рр. посилювалося залучення науковців відділу до різних планових колективних робіт. Уже згадувалося про участь у підготовці зібрання творів І. Франка. На той час припадає саме розпал роботи над колективною монографією «Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель у єдиній Українській Радянській державі», що мала бути науково-пропагандистським (використовуючи модне новочасне слово) брендом Інституту суспільних наук до 30-річчя радянського «визволення» Західної України 1939 р.

До написання низки розділів і підрозділів цієї праці (про літературу, фольклор, театр на західноукраїнських землях у різні періоди їхньої історії) були залучені пра-

цівники відділу літератури. Вона вийшла в 1968 р. і, слід зауважити, попри очевидну ідеологічно-пропагандистську заангажованість, за пізнавальною фактологічною насиченістю і багатьма неординарними інтерпретаційними акцентами була в свій час незвичайним явищем. Історики-ортодокси, особливо із Львівського університету, конче хотіли створити цій праці імідж ідеологічно хибної, немарксистської. Але завадило головно те, що в складі її редколегії значилося прізвище відомого борця проти «українського буржуазного націоналізму», тодішнього секретаря Львівського обкому партії з ідеології В. Маланчука.

У другій половині 60-х рр. у відділі розгорнулася робота над колективним дослідженням «Історія українського літературознавства» – у двох томах. Була надія, що «хрущовська відлига» дасть змогу завести до змісту цієї праці і потрактувати в науковому дусі багато такого, чого досі в радянському літературознавстві не заторкувалося або висвітлювалося необ'єктивно. Під таким кутом зору було розпрацьовано докладний проспект цього дослідження, кожному науковцеві відділу було доручено написати певну частину його тексту у рамках конкретно визначеного планового часу.

Праця виконувалася під безпосереднім керівництвом і контролем завідувача відділу. Перший том, за звичною тогочасною регламентацією, представляв українське літературознавство дорадянського часу, а другий – уже післяжовтневих десятиліть, включно з найновішими. Але, зрозуміла річ, без доробку в цій сфері позарадянських, зокрема українських діаспорних, авторів.

Оскільки опрацювання тексту було доручено здебільшого авторам із відповідним досвідом хронологічно і проблемно наближених їхніх літературознавчих студій, ця праця виконувалася інтенсивно і результативно. Виконавці намагалися заглибитися в матеріал, максимально охопити опубліковану, в тому числі і спецфондівську літературу, а також і рукописні архівні джерела. Написання роботи просувалося досить динамічно особливо тому, що розпрацювання її частин і розділів було максимально наближене (хронологічно і проблемно) до літературознавчих інтересів і попереднього досвіду та знань виконавців.

На засіданнях відділу систематично обговорювалися написані тексти. Усі наукові співробітники були зобов'язані і брати участь в дискусії та ухваленні рішень. З цих обговорень у мене зафіксувалося враження, що ця робота виконувалася добротнo і мала всі підстави стати за своїм якісним рівнем подією в українському літературознавстві. Окремі авторські частини у вигляді статей були надруковані у журналах і наукових збірниках.

Робота наближалася до закінчення. Її завершенню й оприлюдненню перешкодила біда, яка нависла над відділом наприкінці 60-х – початку 70-х рр. внаслідок злісних інсинуацій і безпідставних звинувачень.

Ця праця залягла в архіві Інституту у вигляді машинописних текстів. Не знаю, чи збереглася вся, бо, як подекуди, хтось за дорученням академічного керівництва прийжджав з Інституту літератури з Києва, переглядав її і щось забрав зі собою.

Але коли на початку 90-х рр., уже за незалежності, відділ літератури відновився, можна було з певним доопрацюванням у нових можливостях використати цей чималий доробок з участю ще живих тоді його авторів. Пам'ятаю, що тоді це питання піднімали. Чия в Інституті (тепер уже імені Крип'якевича) «заслуга», що цього не сталося?! А науковій історії українського літературознавства в нас і досі немає.

* * *

Такий в основному науково-тематичний спектр роботи відділу літератури Інституту суспільних наук у час мого перебування в ньому.

Щодо внутрішньовідділівської атмосфери.

Коротко кажучи, була вона винятково сприятливою для праці, наукового самовираження і самопочуття кожного. Передусім, завдяки тому, що переважну більшість особового складу відділу становили, як уже мовилося, люди, налаштовані на поважну наукову роботу, творчо обдаровані особистості. Вони високо цінили можливість інститутської науково-дослідницької праці і не допускали у відділі чогось такого, що ставило під загрозу таку можливість. На це мусили зважати ті поодинокі працівники, яким з амбіційних чи кар'єрних мотивів не все подобалося у відділі і які, можливо, були не від того, щоб «розкрутити» якусь інтрижку. Так, скажімо, О. Дей був явно невдоволений тим, що не він, а хтось інший керує відділом. Але повинен був сидіти тихо, бо розумів, що більшість його не підтримає. Зрештою, він скоро (1962) був удостоєний керівної посади в Києві.

Другим головним чинником належної наукової аури у відділі була, як згадувалося, поважна й авторитетна постава його керівника С. Щурата. Він вимогливо і водночас дуже людяно, доброзичливо ставився до роботи всіх працівників, не допускав і вміло протидіяти залученню до діяльності та взаємин у відділі якихось позанаукових тенденцій, конфліктних ситуацій, які виникали особливо на ґрунті обговорення і рекомендації до друку виконаних планових наукових праць.

Такі обговорення проводилися на засіданнях відділу. Крім двох призначених рецензентів, які повинні були представити письмові відгуки, обговорювані тексти були зобов'язані читати і всі інші науковці відділу. Обговорення зазвичай набували характеру дуже змістовних і цікавих дискусій, в яких стикалися різні погляди на певні питання. Не раз вони розходилися з позицією автора, але ухвалена і запротокольована на засіданні думка змушувала його дослухатися до неї і врахувати в подальшому (упродовж визначеного часу) доопрацювання рукопису.

Така процедура і вимогливий рівень апробації на відділі наукових завдань особливо вражали новоприбулих працівників, не звиклих, вочевидь, до подібних вимог. І дехто навіть сприймав критичну складову таких обговорень болісно і як вияв тенденційного ставлення. Але з часом звикав і усвідомлював, що на обговорення належить подавати добротню опрацьований текст, а не що-небудь.

Особливо повчальними були такі відділівські обговорення і теоретичні семінари для нас – молодих науковців. Тут була можливість багато почерпнути для поглиблення знань з літературознавства і досвіду науково-дослідницької праці. Вельми повчальними з цього погляду були, зазвичай, виступи і судження старших колег, зокрема Г. Нудьги, М. Деркач, С. Щурата, О. Дея, М. Матвійчука.

Чи не найголовнішою темою, що в той час фігурувала в наших обговореннях на відділі і так, у розмовах, була, як згадувалося, реабілітація офіційно заборонених і замовчуваних сторінок і фактів з історії української літератури і літературознавства. Після розвінчання культу особи Сталіна влада пішла на певне привідкриття дверей до цієї проблеми – до вибіркового зняття табу з імен і явищ. Наукова громадськість прагнула більшого – і в зв'язку з цим частими стали виступи на різних зібраннях і публікації в пресі на цю тему.

У працях відділу наголошувалося на потребі активізації і нових підходів до висвітлення явищ літературного процесу та озвучення невідомих і маловідомих фактів. М. Родько і Л. Сенік заглибилися у вивчення «Розстріляного відродження» української літератури в Радянській Україні 20–30-х рр.

Особливий ентузіазм у висвітленні досі закритого і замовчуваного в українській літературі проявив С. Трофимук. Як дослідник т. зв. «революційної» (властиво, про-радянської) літератури на західноукраїнських землях у міжвоєнний період – 20–30-ті рр. ХХ ст., він добре знав літературний процес того часу, а тому, крім толерованих радянським режимом постатей (С. Тудора, О. Гаврилюка, Я. Галана, П. Козланюка, А. Волощак, К. Пелехатого та деяких інших), намагався ввести в літературознавчий дискурс й імена, які були поза владно санкціонованим списком.

С. Трофимук, зокрема, належав до тих перших, що заговорили про потребу реабілітації родини літераторів і митців Крушельницьких (письменника, громадсько-культурного діяча і педагога Антона Крушельницького та його двох синів Івана й Тараса та дочки), які на початку 30-х рр. виїхали зі Львова в Радянську Україну для участі в розбудові нової соціалістичної культури і там були знищені більшовицькими каральними органами. Він ініціював повернення в історико-літературний актив творчості галичанина Василя Бобинського – колишнього січового стрільця, який також приєднався до радянського культурного будівництва і там був репресований. С. Трофимук опублікував низку статей про В. Бобинського і підготував видання його вибраних творів. Він автор однієї з перших у радянській пресі статей про небуденну постать української поезії першої половини ХХ ст. Богдана Ігоря Антонича.

Своє бачення цих та інших діячів української культури, їхньої значущості і безпідставності їх замовчування, як і применшення, С. Трофимук гаряче обстоював на засіданнях відділу і в товариських розмовах. Упродовж усього часу праці в Інституті суспільних наук моє робоче місце було в кімнаті разом з Г. Нудьгою і С. Трофимуком. Тому в пам'яті зафіксувалося чимало з цих розмов і темпераментної участі в них незабутнього Степана Михайловича. Г. Нудьга нерідко намагався пригасити пафос його медитації, показуючи на двері до сусідньої кімнати, де були особи, при яких треба було висловлюватись обережно. С. Трофимук, мабуть, уповаючи на своє партизанське минуле, не дуже хотів зважати на цю обставину.

І, як виявилось згодом, помилково. Його емоційні вільнослів'я таки записувалися за дверима до спеціального зошита, який було пред'явлено кому слід, коли постала т. зв. *справа відділу літератури*. Зазнав гострої критики як член партії і по лінії Спілки письменників України – за притуплення партійної пильності в оцінці реабілітованих літераторів. Офіційний страж правовірної більшовицької ідеології на львівському ґрунті В. Маланчук не раз згадував С. Трофимуку його статтю «Поет весняного похмілля» («Жовтень», 1964) за захвалювання, мовляв, «буржуазно-естетської» і «релігійно-містичної» поезії Б. І. Антонича.

Але партизанський епізод таки врятував С. Трофимука від гіркоти позбавлення місця праці в Інституті, якої зазнала група науковців відділу літератури.

* * *

І в свій час, і згодом у спогадах різних людей неоднозначно потрактовано події у відділі літератури на початку 70-х рр., з якими пов'язане звільнення з посади

завідувача С. Щурата, усунення з роботи кількох працівників і врешті – ліквідація цієї структурної одиниці Інституту. Зазвичай мовиться як про головну причину – невміле, примітивне вирішення конфлікту зі старшим науковим співробітником відділу М. Гурладі. Вона прийшла з посади вузівського викладача російської літератури Львівського педагогічного інституту, а після його об'єднання і перенесення на початку 60-х рр. до Дрогобича, – деякий час працювала в цьому останньому. Особа амбітна і з великою підтримкою в партійних органах, відповідальним працівником яких (Львівського обкому) був її чоловік.

У нас не було сумніву, що до відділу вона була спеціально інкорпорована – для «підсилення». Як науковець не відзначалася нічим помітним, займалася поточною критикою – здебільшого рецензуванням творів львівських літераторів. Була прийнята до Спілки письменників України, мала широкі видавничі преференції у Львові. Деякий час поводилася у відділі досить спокійно, але коли почалися обговорення її виконаних планових робіт, звична у відділі вимогливість і критика сприймалася нею насторожено, болісно. Надто – коли в 1970 р. підійшло чергове переобрання її на новий строк праці на посаді старшого наукового співробітника, а вона за майже десятилітнє перебування на цій посаді не змогла представити нічого зі свого доробку, що годилося б для академічного видавництва. Справді, видала в Києві в 1962 і 1968 рр. названі вище книжки, але це були в кращому разі есеїстичні, науково-популярні, а не наукові праці. До того ж, брала за них гонорари, чого не мала робити, оскільки тематично і матеріалом ці публікації були пов'язані з її плановими завданнями в Інституті, за які їй видавалася зарплатня.

Цей казус викликав серйозну критичну розмову на відділі і претензії в дирекції та партійній організації Інституту. Закиди науковцеві такого характеру вважалися в той час надто поважними. Гурладі не мала чим їх спростувати, тому сама чи за чиєюсь намовою обрала для захисту політичне озвучення цього конфлікту – потрактувала критику на свою адресу як нападки ідейних супротивників.

Такі акценти зазвучали, зокрема в її реляціях в різні інстанції партійних органів, коли на відділі було сказано, що вона не відповідає займаній посаді і прийнято рішення не рекомендувати її на новий строк.

Треба зазначити, що С. Щурат реалістично бачив і оцінював цю ситуацію, у розмовах з нами запевняв, що рішення про звільнення М. Гурладі нічим добрим для відділу не закінчиться. Був переконаний, що високі покровителі не залишать її без захисту, а тому вважав за краще її не рухати. Але до цього мудрого і розважливого судження не дослухалися.

Особливо наполягав на усуненні М. Гурладі тодішній директор Інституту Мирослав Олексюк. Пам'ятаю, що він викликав кожного з працівників відділу до себе в кабінет і рішуче переконував, що це треба зробити. Головно з його подачі і вчена раді Інституту більшістю голосів підтвердила рішення відділу.

І досі не можу зрозуміти, чи це була недалекоглядність директора – також, до речі, ставленика і фаворита обкому партії, чи це була його свідома участь у тій грі, яку вже тоді затіяли вище, щоб при тій зручній нагоді розправитися з відділом – одним з найпотужніших і найперспективніших наукових підрозділів інституту та заодно провести чергову кадрову «чистку» в установі. У своїх заявах М. Гурладі потрактувала рішення відділу і вченої ради як розправу над нею ворожих антирадянських елементів, що діють і мають вплив в Інституті. Наводила цілий список працівників Інституту,

які свого часу були репресовані, чимось «прогрішилися» супроти радянської влади, виявляють несумісні з комуністичною ідеологією думки і настрої.

Пам'ятаю одну з таких реляцій, що повернулася з Києва до Львівського обкому з резолюцією високого функціонера ЦК компартії України і була передана в партбюро Інституту для ознайомлення, показав мені її під великим секретом тодішній вчений секретар Сергій Ступницький. У ній значилися імена Г. Нудьги, С. Щурата, М. Вальо, С. Трофимука, Р. Кирчіва та деяких науковців з інших відділів. Вражало, що в інформації про компромат кожного поряд з даними, почерпнутими з досьє спецслужб, фігурувало і чимало вигадок, довільних домислів, пущених у свій час в обіг. Скажімо, щодо мене, то, крім формулювання наказу про виключення в 1949 р. з Дрогобицького учительського інституту («за прояв українського буржуазного націоналіста»), приплутувалася й агітація проти вступу в комсомол, залякування товаришів. С. Трофимуку інкримінувалися намагання реабілітувати ворожих до радянської влади письменників, націоналістичні висловлювання тощо.

Потягнулися з перевітками різні комісії. З'явилася спеціальна постанова Львівського обкому КПУ, в якій констатувалися «істотні хиби» й «ідеологічні упущення» в роботі Інституту та названа група його науковців, які в минулому притягалися до відповідальності «за антирадянську діяльність». Не забарилися й відповідні «оргвисновки». Переформовано і змінено особовий склад ученої ради Інституту, звільнено з завідування відділом С. Щурата, відкрився розгляд особових справ звинувачених працівників, у тому числі й по партійній лінії, посипалися догани.

Наді мною нависло виключення з партії, якого наполегливо домагався тодішній голова партійної комісії Львівського обкому Закрой. Тоді я мав нагоду пізнати справжнє тортування на засіданні райкомівської партійної комісії, стиль роботи і ставлення до людини, якої, мабуть, не відрізнялися від середньовічної інквізиції. Захистили від розправи партійна організація Інституту, підтримана секретарями з ідеології Червоноармійського райкому Фільварочним і Львівського обкому К. Пирожакком. Обійшлося доганою, але каральні санкції на цьому не припинилися.

На посаду завідувача відділу призначено доцента Федора Неборячка, який довгий час керував кафедрою української літератури Львівського університету і був там секретарем парткому. Під час спільної подорожі на славистичну конференцію у Вінниці восени 1971 р. він розповів мені, що прийняти цю посаду його «вмовили» у відділі науки Львівського обкому партії, щоб, мовляв, урятувати відділ літератури. Тоді він привів до відділу своїх молодих підопічних з університету, згодом відомих літературознавців, тепер професорів Тараса Салигу і Богдану Крису.

Ф. Неборячок досить швидко зорієнтувався, що «врятувати» відділ йому не вдасться, і щоб не бути учасником розправи, яка насувалася, він не забарився виїхати зі Львова до Полтави на вакансію завідувача кафедри української літератури педагогічного інституту. Керівником відділу літератури Інституту суспільних наук стала М. Гурладі, але також не на довго, бо в 1973 р. відділ перестав існувати. Того ж року вона «преміювана» гідністю доктора філологічних наук.

А перед тим, наприкінці вересня 1972 р., у руслі всеукраїнських репресивних акцій влади проти дисидентського руху звільнено з роботи у відділі літератури С. Щурата, М. Вальо і Р. Кирчіва. Г. Нудьгу поки що не рухали, оскільки на початку наступного року йому виповнювалося 60 – літній пенсійний вік, і якийсь там параграф не дозволяв усувати в такій ситуації з роботи. С. Трофимук, пройшовши

«баню» партійного «очищення», залишився в Інституті завдяки участі в радянському партизанському русі на Волині в час Другої світової війни.

Наполегливі захисні дії, численні заяви в різні інстанції допомогли мені поновитися на науковій роботі. Але не в Інституті суспільних наук, а в Музеї етнографії і художнього промислу, який мав статус академічної наукової установи. До речі, коли я домагався, щоб мене повернули в Інститут суспільних наук, голова комісії ЦК компартії України, яка займалася у Львові справами звільнених з роботи науковців, сказав, що цього зробити не можуть, оскільки відділ літератури буде ліквідований. Отож, доля відділу вже тоді, восени 1972 р., була вирішена.

М. Вальо прийняли на роботу у відділі бібліографії Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка АН УРСР. Найбільше в цій ситуації потерпів С. Щурат. Навесні 1971 р. він успішно захистив докторську дисертацію «Бориславський цикл художньої прози Івана Франка». Але то був час, коли вже повним ходом закрутилися описані події. Він був усунений від завідування, М. Гурладі звідкись витягнула його епізодичні виступи у пресі періоду німецької окупації, звинуватила в потуранні ідеологічно хибним тенденціям у науковій роботі відділу тощо. Це, вочевидь, завадило дальшому проходженню його докторської справи у Вищій атестаційній комісії в Москві, спричинило затримку з затвердженням. Але перед звільненням з роботи у вересні 1972 р. він уже мав ВАК-івське підтвердження докторського ступеня, який, окрім морального, вже не приніс йому жодного іншого задоволення. Усунення з Інституту відбулося під виглядом виходу на пенсію.

Сповнений сил, творчих планів і бажання працювати 62-літній високо ерудований і кваліфікований гуманітарій змушений був перейти на домашню екзистенцію при мізерній тоді пенсійній оплаті. Заробіток дружини-педагога – також невеликий, так що й матеріально стало сутожно. Він не жалівся, але дуже гірко було спостерігати переживання цієї доброї і високодостоїнної людини. Якось я сказав, що варто було б йому звернутися до керівництва Академії і до партійних органів (як членові партії) з клопотанням про можливість продовжувати наукову працю. Але він категорично відповів, що ніколи нікого не буде про це просити. І з гіркотою додав: багато з тих, хто міг би допомогти, не раз сиділи за оцим столом (показуючи на гостинний стіл у вітальні його помешкання), але тепер вони мене не знають.

Зайнявся упорядкуванням чималої домашньої бібліотеки і батьківського архіву, частину якого передав Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаніка АН України. Якось вдалося намовити його написати короткі, але вельми цікаві спогади «Слово про батька. Спогади» («Жовтень», 1988, № 4) і «Дещо з мого життєвого шляху» у книжці дружини Олександри Гургули-Щурат «Два крила» (Львів, 1996, с. 5-62), підготовленій і виданій дочкою вченого Василюною Щурат-Глухою. Це гарні причинки до нашої не надто багатой літературної мемуаристики. Але болючих справ у відділі літератури тут автор не заторкував.

Уже в час горбачовської «Перебудови», я звернувся до тодішнього першого секретаря Львівського обкому партії Я. Погребняка з заявою, датованою 2 серпня 1988 р., в якій порушувалося питання про перегляд справи несправедливої ліквідації відділу літератури в Інституті суспільних наук та виправлення заподіяної його науковим працівникам моральної кривди і шкоди. У заяві (цитую за збереженою в мене машинописною копією) зазначалося: «Як громадянин і комуніст, не можу не сказати, що цих науковців, праця яких була насильно перервана в інституті, я добре

знаю, особливо на основі майже півторадесятилітнього спільного місця роботи, і можу характеризувати їх виключно позитивно. Це відомі і заслужені вчені: доктор філологічних наук Щурат С. В., кандидат філологічних наук, письменник, автор багатьох унікальних праць Нудьга Г. А., кандидат філологічних наук, дослідниця-літературознавець Вальо М. А. Незавидна доля й інших працівників ліквідованого відділу літератури (одного з найсильніших і найпродуктивніших в Інституті суспільних наук), які змушені були піти з установи або перекваліфікуватися в інших її підрозділах. Добре підготовлені, висококваліфіковані і компетентні, вони могли багато зробити для розвитку українського літературознавства, до речі, однієї з найбільш заниклих і відсталих нині галузей гуманітарної науки у Львові.

Справедливість вимагає також, щоб до належної громадянської та партійної відповідальності була притягнута і головний інспіратор усієї цієї афери науковий співробітник Інституту суспільних наук, доктор філології Гурладі М. С. – за свідомі злочинні інкримінації і наклепи, за вчинену моральну і матеріальну кривду багатьом людям і заподіяну шкоду науці».

Коли через якийсь час я поцікавився реакцією на цю заяву, мені відповіли у відділі науки Львівського обкому, що тов. Михайло Брик, який у той час був уже директором Інституту суспільних наук і який добре знав події початку 70-х, оскільки був задіяний у їхньому перебігу як заступник і завідувач відділу науки обкому, сказав, що немає рації і потреби переглядати цю справу. На мою репліку, що моя заява адресована не тов. Брику, а першому секретареві обкому, відповіли, що в обласному комітеті партії цілком поділяють таку позицію.

На цьому й поставлено крапку.

* * *

Роки праці у відділі літератури і взагалі в Інституті суспільних наук для мене глибоко пам'ятні і надзвичайно значущі. Перекоаний, що так скаже кожен з тих, хто проходив у ті роки науковий вишкіл у цьому Інституті. Це справжня Альма-матер мого наукового становлення і духовного громадянського визрівання. Тут я побачив, що і в умовах тоталітарної системи, яка виїдала в людині душу і нівечила талант, можна зберегти в собі Людину, Гідність і здатність робити щось потрібне і важливе. Так, наступаючи собі на горло, всі ми – хто більше, а хто менше – змушені були платити данину цій системі. Водночас переважна більшість людей в Інституті, яких я бачив і знав, наполегливо шукала можливості реалізувати себе в чомусь науково продуктивному, корисному – навіть тоді, коли виконувалися роботи на замовлення і зобов'язання зверху, скажімо, монографія «Торжество історичної справедливості» і том «Львівська область» «Історії міст і сіл РСР».

Я не поділяю дуже завуженого погляду, що біда, яка стряслася над відділом на початку 70-х рр., була спричинена конфліктом з фавориткою властей і її доносами. Аналіз складових цього дійства і тоді, і, тим більше, з відстані часу переконує, що справа була куди складнішою. Відділ робив багато такого, що не зовсім подобалося «владі імушним». А найголовніше, що його ядро складала група авторитетних вчених, яким з правовірного ідеологічного погляду не довіряли і які були невігідними для ручного керування.

До цього зовсім не надавався Г. Нудьга, він займав надто тверду громадянську і наукову позицію. С. Щурат категорично відмовився від пропозиції виступити літе-

ратурознавчим експертом на судовій розправі над дисидентами. Я був присутній у його кабінеті, коли подзвонив телефон і він різко відповів: «Я застарий, щоб писати дурниці!» Поклавши слухавку, пояснив, що пропонували з газети написати «чергову агітку». На мою заувагу, що так не можна відповідати, оскільки все це фіксується і передається у відповідні інстанції, сказав: «Вони повинні знати, що вчений все-таки не “Mädchen für alles” (дівчина для всього. – Р. К.)».

Про такі настрої, судження, висловлювання у відділі, а також неблаговидні з погляду режиму біографії непоодиноких його працівників знали і пам'ятали. Мені витикали не тільки перипетії зі студентського часу, але й позитивну оцінку на обговоренні репертуарної колегії та в рецензії для газети вистави за п'єсою О. Корнієнка «Сусіди» у Львівському драматичному театрі ім. М. Заньковецької (1959), успіх якої у широкого глядача налякав владу, і вистава як ідейно порочна була заборонена³.

Серйозні застереження мали в партійних органах виступи і публікації С. Трофимука та непоодиноких інших науковців відділу. І сама спроба усунути ставленицю цих органів з установи дала підстави розцінити її як вияв спротиву, непокори.

Словом, відділ літератури був у влади не на доброму рахунку, був для неї певною проблемою. Не сталося б конфлікту з М. Гурладі, напевно, було би змодельовано щось інше як привід для вирішення цієї проблеми. Надто вже очевидним є, що звичайний виробничий епізод – констатацію професійної невідповідності займаній науковій посаді – потрактовано так неадекватно і розіграно владними чинниками так масштабно.

У той час, коли я мав нагоду спостерігати відділ літератури зблизька, це була напевно унікальна науково-дослідна літературознавча структура не тільки на львівському ґрунті, але й у всеукраїнських вимірах. Вона мала своє міцне й авторитетне наукове ядро, яке через особистості М. Возняка, С. Щурата, М. Деркач, Г. Нудьги та науковців молодшого покоління їхньої школи регенерувало і певною мірою продовжило в нових умовах філологічну традицію І. Франка й Наукового товариства ім. Шевченка. Ця традиція постулювала пріоритет наукової фактології і методології. Ідеологічні доктрини хоч і декларувалися в силу обставин, але явно були не на першому місці.

Культивований у відділі напрям досліджень «до джерел» мав підтримку в науковій молоді, вже фіксувався певними дослідницькими здобутками й обіцяв подальші продуктивні результати для української національної науки. Цього небажаного з погляду офіційного політичного курсу також не могли не помітити пильні стражі тоталітарної системи.

Накреслений тут великий позитив винесеної з молодих років візії відділу літератури і його людей, вочевидь, не позбавлений певного суб'єктивізму. Проте і з віддалі часу та пізнішого досвіду автора в основних своїх рисах він залишається незмінним.

2013 р.

³ Докладніше про це див. у: Кирчів Р. Епізод з колишнього театрального життя Львова // Дзвін. – 2012. – № 9. – С. 94–96.

РЕЦЕНЗІЇ

Ігор СОЛЯР

РЕЦЕНЗІЯ

на монографію Івана Васюти: “Галицько-волинське село між світовими війнами” (Львів, 2010)

Іван Васюта належить до найвідоміших дослідників комуністичної доби і посткомуністичної епохи соціально-економічних процесів в Західній Україні в міжвоєнний період ХХ ст. У пострадянський період автор надрукував дві монографії: “Політична історія Західної України”, “Галицько-волинське село між світовими війнами”. У новій монографії “Галицько-волинське село між світовими війнами” (Львів, 2010) він спробував проаналізувати ряд проблем: 1) розвиток товарно-капіталістичного землеробства і тваринництва; 2) реформування аграрного устрою; 3) соціально-економічна структура галицько-волинського села; 4) становище галицько-волинського селянства; 5) селянський рух.

З’ясовуючи розвиток товарно-капіталістичного землеробства і тваринництва, автор, передусім, схарактеризував етнополітичні та економічні фактори, які впливали на аграрну еволюцію в селі Західної України у 1920–1930-х рр. Встановлення нового адміністративно-територіального устрою, національна політика урядів ендеції та санації достатньо фахово з’ясовано І. Васютою. Водночас дослідник детально проаналізував результати переписів населення у 1921 та 1931 рр. в Другій Речіпосполитій, дискутуючи з Л. Василевським, В. Кубійовичем, В. Огоновським. З’ясовуючи загальні риси розвитку промисловості в краї, автор охарактеризував динаміку міського і сільського населення і на цій основі прослідкував процеси урбанізації. І. Васюта, як зрештою й значна більшість дослідників цієї проблеми в радянську епоху, робить висновок, що “колонізаційно-імперська політика польських урядів виражала прагнення їх вирішити водночас з іншими соціальною проблему відносного перенаселення в корінній Польщі, в господарській же сфері ключовим завданням їхньої економічної політики було збереження історично складеного становища Західної України як аграрно-сировинного придатку внутрішньої метрополії”¹. Акцентуючи увагу на розвитку промисловості Західної України, дослідник констатував неспроможність її поглинути частину великого надлишку робочої сили села і забезпечити продукцією землеробства і тваринництва широкий ринок збуту та повномасштабну промислову переробку товарної продукції. Аналізуючи галузеву структуру промисловості в

¹ Васюта І. К. Галицько-волинське село між світовими війнами. – Львів, 2010. – С. 27; Його ж. Селянський рух на Західній Україні в 1919–1939 рр. – Львів, 1971; Його ж. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз’єднання (1918–1939). – Львів, 1978; Його ж. Формування робітничо-селянського союзу в революційній боротьбі на Західній Україні 1921–1939. – Львів, 1988.

Західній Україні, автор виділив лише розвиток високопродуктивних галузей гірництва, підприємств з первинної обробки сільського господарства, лісу, будівельних матеріалів. Інші галузі, на його думку, перебували в стані хронічної стагнації.

Аналіз соціальної структури населення краю, на мою думку, є неповним. Потребує визначень той набір категорій населення, який використовує автор: якщо з власниками засобів виробництва, підприємцями, найманими робітниками, службовцями все зрозуміло, то терміни “самодіяльна людність”, “маргінали”, “чорнороби”, “люмпени”, “халупники”, “розумові працівники”, “фізичні робітники” потребують детальніших уточнень.

Хронологічно розвиток сільського господарства І. Васюта поділив на три етапи: 1919–1929, 1929–1933, 1934–1939 рр.

Аналізуючи масштаби деградації сільського господарства у роки Великої депресії 1929–1933 рр., Іван Васюта констатував 1) спад цін на сільськогосподарські продукти; 2) зuboжіння “широких народних мас”; 3) масове розорення та пролетаризацію селянства; 4) скорочення попиту на сільськогосподарські знаряддя і машини; 5) зменшення вживання мінеральних добрив; 6) зменшення посівних площ; скорочення поголів’я худоби. Проте автор не пояснив тези про те, що криза у сільському господарстві до певної міри сприяла росту відробітків і тимчасовому відродженню інших пережитків феодалізму на селі. У параграфі жодного факту щодо підтвердження цієї тези не наведено.

Розвиток сільського господарства Західної України в середині та другій половині 1930-х рр. дослідник схарактеризував в порівнянні з минулими періодами. Зокрема автор дійшов висновку, що “саме екстенсивний спосіб господарювання абсолютної більшості сільських виробів зумовив, здавалося б, парадоксальне явище: в економічно відсталих селах Західної України і Західної Білорусії виробничі показники статистики майже з усіх видів сільськогосподарської продукції господарств селян і поміщиків в умовах економічної кризи 1929–1933 рр. і наступного застою виробництва були вищі, аніж в Центральній і особливо Західній Україні, де господарство велося здебільшого інтенсивним способом удосконаленої агрокультури². І. Васюта з’ясував, що кризові явища загалом повільно долалися в зерновому виробництві та конярстві і швидше у картоплярстві, льонарстві, тваринництві, свинарстві та молочарстві Польщі.

Для повноти аналізу економічних процесів у сільському господарстві автор ілюстрував свої висновки численними статистичними таблицями: 1) динаміки збору врожаїв чотирьох головних зернових культур і картоплі в Західній Україні (1928–1936); 2) динаміки поголів’я худоби; 3) динаміки пересічних урожаїв, поголів’я худоби і переробки молока у воєводствах Західної України; 4) динаміки посівних площ, валового збору врожаїв та урожайності сільськогосподарських культур; 5) приріст урожайності сільськогосподарських культур у господарствах великих землевласників (понад 50 га) у порівнянні з господарствами до 50 га; 6) розподіл живого інвентаря за основним категоріями скотовласників станом на 30.06.1938 р.

І. Васюта виділив вагомий роль сільськогосподарської кооперації в соціально-економічному житті Західної України. Після екскурсу в історію зародження кооперації в краї автор відзначив підтримку польськими урядами кооперативного руху. Виділено активність Крайового ревізійного союзу (з 1928 р. називався Ревізійним союзом укра-

² Васюта І. К. Галицько-волинське село... – С. 80.

їнських кооперативів), базовою територією якого була Галичина: у 1928 р. на 100 населених пунктів її території припадало 60 кооперативів, у т. ч. 74 – у Тернопільському воєводстві, 70 – у Станиславському і 44,4 – у Львівському³. Дослідник справедливо зауважив переважаючі впливи УНДО і УСРП в українській кооперації, хоча поза увагою залишилися москвофільські кооперативи. Крім цього, дослідник проаналізував напрями діяльності товариства “Сільський Господар”, яке співпрацювало з українською кооперацією.

Аналізуючи реформування аграрного устрою, автор спробував з’ясувати історичні передумови аграрних реформ і характеризував земельне законодавство ЗУНР та Польщі. І. Васюта констатував, що фермерсько-поміщицька земельна реформа “реалізувалась у Західній Україні шляхом парцеляції і польської осадницької колонізації”, а проводили їх окружні земельні управління, Державний сільськогосподарський банк або самі власники поміщицьких маєтків⁴. Надто об’ємний екскурс в історію аграрного устрою в Австро-Угорській та Російській імперіях, на мою думку, зайвий. Не є аргументованим висновок автора, що “на територіях, що раніше були під владою Російської та Австро-Угорської імперій, аграрний капіталізм фермерського типу міг встановитися тільки внаслідок революційно-демократичних аграрних перетворень і насамперед відчуження землеволодіння поміщиків”. Це підхід лівих і ліворадикальних політичних сил до розв’язання аграрного питання. Водночас дослідник детально розкрив підходи провідних польських та українських партій щодо розв’язання аграрного питання в Другій Речі Посполитій. І. Васюта також наголосив на особливостях реалізації земельної реформи в Західній Україні: “Для польських володарів аграрне питання в Західній Україні було проблемою не тільки соціально-економічною, а й політичною, зумовленою тим, що національно й соціально поневолене українське селянство самовіддано боролось як за землю, що перебувала здебільшого у володінні польських поміщиків, так і проти польської анексії за соборну незалежну Україну”⁵.

Аналізуючи соціально-економічну структуру галицько-волинського села, дослідник виділив шість проблем: 1) соціально-економічну характеристику поміщицького господарства; 2) використання машин і найманої праці та витіснення відробітків капіталізмом у поміщицькому господарстві; 3) зміни у землеволодінні селянських господарств, розшарування селян за землеволодінням; 4) групування сільських господарств за робочою і продуктивною худобою; 5) використання машин та удосконалення сільськогосподарських знарядь і найманої робочої сили в сільському господарстві; 6) підсумки дослідження соціального розшарування селянства.

Складно зрозуміти висновок автора наприкінці розділу про реформування аграрного устрою: “якщо земельна реформа 1919–1925 рр. була поміщицькою “чисткою земель” для капіталізму в умовах відродженої Польщі, то реформування землекористування селян – це масове насильство над незаможним селянством для розвитку аграрного капіталізму фермерського типу. Оскільки реформування аграрних відносин здійснювали самі поміщики вкупі з орієнтованими на ринок заможними господарствами селян розвиток ринкової економіки сільського господарства Польщі відбувся

³ Васюта І. К. Галицько-волинське село... – С. 112.

⁴ Васюта І. К. Галицько-волинське село... – С. 159.

⁵ Васюта І. К. Галицько-волинське село... – С. 169.

одночасно консервативно-поміщицьким і фермерським шляхами, які доповнювали один одного, але домінуючу роль відігравав перший з них” (С. 228).

Розглядаючи соціально-економічну характеристику поміщицького господарства І. Васюта навів офіційну статистику 1921 р., яка констатувала, що в чотирьох воєводствах Західної України нелігувалося 6917,9 тис. га сільськогосподарських угідь, з яких 2340,5 тис. га (33,8% усієї площі) належало 2816 поміщикам і акціонерним виробничим об'єднанням (фірмам). Майже три чверті великого землеволодіння з площею понад 50 га на виробника в краї належало поміщикам і акціонерним об'єднанням. У Тернопільському воєводстві їхня частка становила 90,9%, Львівському – 88,8, Волинському – 72,9, Станіславському – 49,9%. Наведені цифри варто було б показати зі статистикою 1930-х рр. Водночас доцільно було б порівняти разючу різницю поміщицького землеволодіння у Тернопільському і Станіславському воєводствах.

Автор виділив близько 50 польських майоратських кланів, кожен з яких монополно володів латифундією понад 5000 га, найкрупнішими з яких були князі Любомирські, Радзивілли, Сапеги, Чарториські, графи Баворовські, Бадені, Голуховські, Дідушицькі, Лянцкоронські, Потоцькі, Скарбеки та ін. Верхівку українських землевласників очолювали графи Шептицькі і Тишкевичі, Ю. Лаврівський, Й. Борискевич, М. Криський, М. Молецький, І. Федорович, Т. Дембицький та ін. За підрахунками автора в 1921 р. нараховувалося в Західній Україні 254 українські поміщики⁶. За розміром землеволодіння вони поділялися на такі групи: площу від 50 до 100 га мали 74 маєтки, 100–500 га – 123, 500–1000 га і понад 1000 га – 31⁷. Поряд з ними, з'ясовано частку поміщиків інших національностей: українці становили 7,5%, євреї – 4,9%, росіяни (на Волині) – 4,6%, німці – 1,4%, чехи – 1,3%, інші – 0,6%.

Автор дослідження систематизував інформацію про промислове підприємництво великих землевласників на базі матеріалів архіву Потоцьких. Хоча варто було б порівняти маєтки А. Потоцького з маєтком когось із українських землевласників. Дослідник ретельно проаналізував використання машин та найманої праці у різних селянських господарствах, витіснення, за автором, феодальних пережитків на селі (“відробітки”, “здолщина”).

І. Васюта, відкинувши підходи польських політиків і дослідників 1920–30-х рр., радянських істориків, зробив спробу запропонувати своє бачення соціально-економічної структури селянства на основі “комплексного підходу з урахуванням усіх доступних для дослідження критеріїв серед них: забезпечення домогосподарств таким головним засобом виробництва як земля, робоча і продуктивна худоба, використання найменшої робочої сили у фермерських та інших господарствах селян”. Однак зрозуміти запропоновану структуру селянських господарств, надзвичайно складно. Автор оперує термінами “халупники”, “домогосподарці”, “сільськогосподарські робітники”, “безземельні сільськогосподарські робітники”, “напівспролетаризовані селяни”, “дрібні селянські виробники” (С. 310–311). “Разом зазначені вище групи, – резюмує І. Васюта, – становили три чверті селянських господарств. Це – найчисленніші верстви сільського населення, які дедалі глибше погрузали у злиднях”⁸.

⁶ Васюта І. К. Галицько-волинське село... – С. 239.

⁷ Там само.

⁸ Васюта І. К. Галицько-волинське село... – С. 311.

Наступну групу селян представляли сільські підприємці, фермери. Фермерське господарство, за словами дослідника, було нажите завдяки поєднанню самовідданої праці, ініціативності, землеробського таланту кмітливого господаря з використанням дешевої праці незаможних односельців; форма господарювання його “зумовлювалася характером землекористування, рівнем механізації і товарності господарства, ступенем розвинутої ринкових зв’язків”⁹. На думку автора, оцінка фермерства, офіційно іменованого “куркульством”, в радянській історико-економічній науці було різко негативним.

Проміжним прошарком між малоїмущими і підприємницькою верствою на селі дослідник називав селян середнього достатку, товарні господарства яких не тільки забезпечували утримання сім’ї, а й виробляли певний лишок сільськогосподарської продукції для реалізації на ринку¹⁰.

Використовуючи дані Міністерства аграрних реформ, у Західній Україні мінімальна пересічна межа землеволодіння середняцького господарства, яке забезпечувало зайнятість усім працездатним членам середньої сім’ї, становила пересічно 5–10 га придатної для сільськогосподарського обробітку земельної площі¹¹.

З’ясовуючи проблему становища “галицько-волинського селянства”, І. Васюта проаналізував посилення податкового пресу на селян, фінансово-кредитні відносини і лихварство; заборгованість сільських господарств, “гніт монополій”, аграрне перенаселення і становище сільськогосподарських робітників. Автор податкову політику держави називав колоніальною, а “колоніальний характер цієї політики яскраво виступав на тяглоті поземельного податку, основний тягар якого лежав на плечах селянства”¹². Наводячи весь спектр податків, автор постійно акцентував на злиденному житті незаможних селян.

Завершує дослідження аналіз селянського руху. Автор переважно спробував дослідити вплив політичних партій Західної України на селянство, їх аграрні програми. Проте акцент в дослідженні автор робив на політиці лівих і лівоцентристських партій.

Аналізуючи селянський рух в роки Української революції, автор робить висновок: “щодо політичних вимог, які домінували в організованих виступах селян, то вони визначалися політичними силами неоднозначно, залежно від стратегічних і тактичних постулатів їхніх програм. Але усі партії державницького спрямування сходилися в головному – участі селян в утвердженні і розбудові галицької державності у період Української революції”¹³. Чому автор стверджував лише про галицьку державність, адже до Варшавської угоди 1920 р. всі політичні сили у 1918–1919 рр. говорили про українську державність? Проте наступна теза автора ще більше незрозуміла: “Після польської демократичної анексії краю (?) вони домагалися політичного самовизначення, починаючи із завоювання таких прав, які б забезпечували їм умови для вільного національного розвитку, і кінчаючи утвердженням української державності відповідного типу та різного рівня самостійності (?)”¹⁴. Зрештою, автор суперечить своїм позиціям викладеним на с. 401–412.

⁹ Васюта І. К. Галицько-волинське село... – С. 312.

¹⁰ Васюта І. К. Галицько-волинське село... – С. 313–314.

¹¹ Васюта І. К. Галицько-волинське село... – С. 314.

¹² Васюта І. К. Галицько-волинське село... – С. 332.

¹³ Васюта І. К. Галицько-волинське село... – С. 452.

¹⁴ Васюта І. К. Галицько-волинське село... – С. 452.

Важливу наукову цінність становлять додатки – статистичні таблиці національного і професійного складу населення, соціально-економічної структури у промисловості і сільському господарстві, динаміки української кооперації (С. 464–489).

Рецензована монографія Івана Васюти, загалом – це підсумок багатолітньої праці дослідника соціально-економічних відносин в Західній Україні 1920–30-х рр. Вона яскраво демонструє еволюцію української історіографії комуністичної доби в посткомуністичну. З одного боку, автор демонструє свою прихильність до лівих і лівоцентристських сил в розв’язанні земельного питання в Західній Україні і повторює певні оцінки аграрних перетворень в міжвоєнній Польщі радянської історіографії. З другого боку, в окремих розділах автор використовує сучасну методологію, термінологію до аналізу поставлених автором проблем. Наприкінці не можу погодитися з назвою монографії, все ж галицьке село і волинське село – істотно відрізнялися в міжвоєнний період ХХ ст. традиціями, сільськогосподарською культурою, зрештою, політикою Польської держави в цих регіонах та ін., а спільні риси, на жаль, не підкреслено. Зрештою більше 70% тексту монографії Іван Васюта присвятив аналізу галицького села.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бабенко Людмила – кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Вараниця Анна – студентка історичного факультету Львівського Національного університету імені Івана Франка

Вовканич Степан – доктор економічних наук, професор, член-кореспондент Української академії інформатики, дійсний член Папської Академії соціальних наук (Ватикан), старший науковий співробітник Інституту регіональних досліджень НАН України

Гавришко Марта – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України

Кирчів Роман – доктор філологічних наук, професор, дійсний член НТШ, член Спеціалізованої вченої ради Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України

Ковальчук Михайло – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Лукачук Олена – кандидат історичних наук, інженер I категорії відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України

Павлів Юлія – аспірантка Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України

Пасіцька Оксана – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України

Патер Іван – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України

Посівнич Микола – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України

Романюк Михайло – молодший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, директор Центру історичних студій

Сова Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін та кафедри олімпійської освіти Львівського державного університету фізичної культури, заступник директора Центру незалежних історичних студій

Соляр Ігор – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України

Стародубець Галина – доктор історичних наук, професор Житомирського державного університету ім.І.Франка

Стасюк Олександра – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України

Черчович Іванна – аспірантка відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України

Чорновол Ігор – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України

ЗМІСТ

Від редакції	5
-------------------------------	---

НАУКОВІ ПУБЛІКАЦІЇ

<i>Іванна ЧЕРЧОВИЧ</i> . Професійна реалізація жінок кінця XIX – початку XX століття: на прикладі українського суспільства Галичини	7
---	---

XX століття: на прикладі українського суспільства Галичини

<i>Іван ПАТЕР</i> . Українські землі в планах Центральних держав і Антанти напередодні Першої світової війни.	19
---	----

<i>Михайло КОВАЛЬЧУК</i> . Зайняття Харкова радянськими загонами (грудень 1917 р.).	42
---	----

<i>Оксана ПАСИЦЬКА</i> . Український промисел Львова у 1920–1930-х рр.	52
--	----

<i>Г. СТАРОДУБЕЦЬ</i> . Винищувальні батальйони у західних областях України в 1944–1946 рр.: «свої» чи «чужі»?	62
--	----

<i>Людмила БАБЕНКО</i> . Ієрархи Української Греко-Католицької Церкви в планах радянських спецслужб напередодні Львівського Церковного Собору 1946 року.	74
--	----

<i>Михайло РОМАНЮК</i> . Золочівська округа ОУН у 1952 році: хроніка спротиву.	92
--	----

<i>Олена ЛУКАЧУК</i> . Литовський чинник у євроінтеграційних проєктах України (1991–2013 рр.).	106
--	-----

<i>Ігор ЧОРНОВОЛ</i> . Теза Вебба, Вільям Гарді Макніл та Степовий фронтир Європи	123
---	-----

ОСОБЛИВА ДУМКА

<i>Степан ВОВКАНИЧ</i> . Україні потрібна нова парадигма буття нації та людини.	135
---	-----

НАУКОВИЙ ДЕБЮТ

<i>Анна ВАРАНИЦЯ</i> . Вчителі народних шкіл у структурі інтелігенції Галичини другої половини XIX – початку XX століття.	152
---	-----

<i>Юлія ПАВЛИВ</i> . Образи українсько-польського пограниччя періоду Другої світової війни (за матеріалами спогадів жінок, депортованих із Холмщини)	167
--	-----

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТА

<i>Марта ГАВРИШКО, Олександра СТАСЮК</i> . Листи з підпільної пошти повстанського поета Михайла Дяченка (Марка Боеслава).	188
<i>Андрій СОВА</i> . Печатки організації “Пласт” у Стрию (1920-ті рр.)	199

СПОГАДИ

<i>Роман КИРЧІВ</i> . Відділ літератури кінця 1950-х – початку 1970-х років	212
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Ігор СОЛЯР</i> . Рецензія на монографію Івана Васюти: “Галицько-волинське село між світовими війнами” (Львів, 2010)	228
--	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	234
--	-----

УДК 94(477)“19/20”

Новітня доба / [відп. ред. Ігор Соляр]; Національна академія наук України,
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2013. – Вип. 1. – 238 с.

Оригінал-макет підготовлено
Центром дослідження українсько-польських відносин
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026 м. Львів, вул. Козельницька, 4 тел.: 270-14-18

Підписано до друку 12.11.2013. Формат 70x100/16.
Обл. друк. арк. 19,28. Друк офсетний